SYSTEMATYCZNY KURS NAUK.

POCZĄTKOWE
WIADOMOŚCI O ZIEMI.
GEOGRAFIA.

KURS II-gi.

(do bezpośredniego użytku uczących się)

z 16 mapami.

NAPISAŁA

Anna Nałkowska.

WARSZAWA.
Nakład i własność Michała Arcta.

1898.

KÓŁKO KRAJOZNAWCZE
IM. M. KARŁOWICZA W KRAKOWIE

POCZĄTKOWE WIADOMOŚCI O ZIEMI.

KURS DRUGI.

PRYWATNE LICEUM ŻEŃSKIE
HELENY KAPLIŃSKIEJ
Kraków, Gołębia 5.

Ważniejsze omyłki druku.

Str.	*wiersz.*	*zamiast*	*powinno być*
5	2 od dołu	wprowadzenie doń ułatwienia	wprowadzenie doń, ułatwienie
14	2 „	Milę (kilometr, wiorstę, sążeń)	Milą (kilometrem, wiorstą sążniem)
14	12 od góry	Powierzchnia ziemia	Powierzchni ziemi
27	9 „	78,5000	78,500
33	11 „	północno-wschodniemu	północno-zachodniemu
55	18 „	keniony	kaniony
97	4 od dołu	Nizamu	Nizama
107	13 „	połd.	półn.
108	4 „	oddzielone	oddzielonymi
109	2 „	południo-zachód	południo-wschód
115	3 od góry	europejskie	zachodnio-europejskie
125	11 od dołu	kształtu	kształt
136	12 „	Biskańskiej	Biskajskiej
157	6 „	na wschód	na zachód
165	3 „	krótko, ku	krótko ku
174	13 od góry	nie; niektóremi	nie niektóremi
175	9 od dołu	tylko ostatnich	tej ostatniej
191	11 od góry	№ 405	№ 406.

Druk P. Laskauera & W. Babickiego.
Warszawa, Ś-to Krzyzka Nr. 11.

SYSTEMATYCZNY KURS NAUK.

POCZĄTKOWE

WIADOMOŚCI O ZIEMI.

GEOGRAFIA.

KURS II-gi.

(do bezpośredniego użytku uczących się)

z 16 mapami.

NAPISAŁA

Anna Nałkowska.

PRYWATNE LICEUM ŻEŃSKIE
HELENY KAPLIŃSKIEJ
Kraków, Gołębia 5.

WARSZAWA.
Nakład i własność Michała Arcta.

1898.

Bibl. geogr. N. 13.
200167

Wyższa Szkoła Pedagogiczna
BIBLIOTEKA GŁÓWNA
w Kielcach
90597

Дозволено Цензурою.
Варшава, 15 Ноября 1896 г.

PRZEDMOWA.

Przy układaniu niniejszego kursu kierowałam się tymi samymi względami co i w poprzednim: *Początkowe Wiadomośbi o Ziemi. Geografia.* Kurs I. Warszawa 1895.

Względy te tłomaczą pojawienie się niniejszego drugiego kursu wobec istniejącej już «Geografii Poglądowej» Nałkowskiego, która odpowiada temu samemu stopniowi nauki. «Geografia Poglądowa», stawiając sobie wyższy cel, stawia też wielkie wymagania tak naukowemu przygotowaniu nauczyciela, jako też zasobom materyalnym rodziców na zgromadzenie potrzebnych środków naukowych (modele itp.) Niniejsza zaś książka liczy się z najtrudniejszymi warunkami nauczania domowego.

Przy układaniu obecnego kursu pomocnymi mi były podręczniki: A. Kirchhoffa, E. Richtera, A. Supana i W. Nałkowskiego.

Mapki dodane do niniejszej książki mają na celu nie zastąpienie atlasu, lecz wprowadzenie doń ułatwienia oryentowania się, a to przez ograniczenie ilości szczegółów, oraz

uwydatnienie stosunków fizycznych (orohydrograficznych), które w atlasach wskutek licznych napisów oraz kolorowania granic politycznych ulegają zamgleniu.

W mapkach tych użyłam, za przykładem Kirchhoffa, siatki prostolinijnej (lub łamanej), która nie wiele zmienia kontury krajów, a bardzo ułatwia rysunek, tak, iż uczący się mogą łatwo mapy te kopiować a nawet powiększać.

A. Nałkowska.

WSTĘP.

Przypomnienie wiadomości ogólnych kursu poprzedniego. [1])

Z kursu poprzedniego nauczyliśmy się **oryentować** wśród otaczającej nas okolicy i to mianowicie w dwojaki sposób (Nr. 4 [2]).

Potrafimy też **narysować plan** naszego domu oraz okolicy, i wiemy, że gdy zmiejszymy skalę planu, to powstanie mapa (Nr. 8, 9).

Wiemy dalej, że ziemia jest **bryłą okrągławą** i umiemy tego dowieść (Nr. 11). Choć wiemy, że ziemia **unosi się swobodnie w przestworze,** nie boimy się wcale, by nasi antypodzi z niej pospadali, albowiem ziemia posiada w swym środku **siłę przyciągającą** (Nr. 12).

Wiemy, że sztucznem przedstawieniem ziemi jest **globus,** że na nim przeprowadzone są różne linie kołowe **(równik, równoleżniki i południki, które służą nam do oznaczenia miejsc)** (Nr. 13, 14, 15).

Pamiętamy jeszcze, że południki przecinają się na biegunach i mają wielkość jednakową; równoleżniki zaś biegną prostopadle do pierwszych i zmniejszają się w miarę zbliżania do biegunów.

---

[1]) ob. «Początkowe wiadomości o ziemi». Warszawa, 1895.

[2]) Numery w nawiasach w niniejszym «*wstępie*» oznaczają odpowiednie paragrafy Kursu poprzedniego; numery zaś umieszczane w nawiasach dalszych rozdziałów, oznaczają paragrafy obecnego Kursu II (o ile Kurs I nie jest wyraźnie wymieniony).

Znamy przyczyny **zmiany dnia i nocy** oraz **pór roku** (Nr. 16, 17, 18), i wiemy, od czego zależą **pasy klimatyczne** (Nr. 20).

Wiemy również, że ziemia składa się z **lądu, wody** i **powietrza** (Nr. 22).

Wiemy, co to jest **wyspa, archipelag, półwysep, przesmyk, przylądek, brzeg** (Nr 24); co to są **góry** i **doliny**; co to są **łańcuchy** i **grupy gór** oraz ich **szczyty** i **zbocza** (Nr. 26 i 27). Wiemy jak góry powstały i co to są **wulkany** (Nr. 28).

Wiemy, skąd się biorą **rzeki** i jakie jest ich działanie na powierzchnię ziemi; jaki z nich wynika pożytek lub szkoda dla człowieka (Nr. 29, 30, 31, 32, 31); co to jest **systemat rzeczny**, a co **dorzecze**, co **kanał** i t. d. Wiemy również co to **jeziora otwarte**, co **zamknięte**, co **stawy**, a co **sadzawki**.

Wiemy, że lądy podzieliły obszar wodny na **oceany, morza, zatoki, cieśniny** — jakie są **własności wody morskiej** i jakim podlega ona **ruchom** (Nr. 35, 36, 37, 38).

Wiemy, jakie ma znaczenie dla ziemi **powietrze**, od czego ono się ogrzewa, dlaczego na górach jest zimno. Wiemy z czego powstają **wiatry, deszcz, śnieg** i t. d. (Nr. 39, 40, 41). Wiemy co to są **wieczne śniegi** i **lodowce**, co to jest **klimat** i jakie są jego rodzaje; na jakie **pasy klimatyczne** dzieli się ziemia (Nr, 42, 43) i jaki jest ich charakter pod względem roślinnym i zwierzęcym, (Nr. 44, 45, 46, 47).

Wiemy także, jakie są **różnice między ludźmi** zamieszkującymi ziemię i na jakie główne **grupy** oni się dzielą, oraz co to są **państwa** i jak się rządzą [1]).

Powyższe wiadomości ogólne musimy sobie teraz nieco dopełnić. ażebyśmy mogli lepiej zrozumieć w tym «drugim Kursie» obszerniejszy, szczegółowy opis części świata i krajów,

---

[1]) Byłoby do życzenia, aby powtórzenie to odbywało się na przechadzce wśród urozmaiconej okolicy. Wskazówki w tym celu znajdzie nauczyciel w «Geografii Poglądowej.»

NIEKTÓRE WIADOMOŚCI OGÓLNE.

(Dopełnienie kursu poprzedniego)

Ziemia we wszechświecie.

1. Liczne **ciała niebieskie** świecące na niebie w nocy, zwane pospolicie **gwiazdami,** dzielą się na **gwiazdy stałe** i **planety.**

2. Gwiazdami stałemi nazywamy te gwiazdy, które **nie zmieniają położenia względem siebie** i świecą swem własnem światłem. Jedną z takich gwiazd jest nasze **słońce,** które tylko dlatego wydaje nam się większe i jaśniejsze niż inne gwiazdy stałe, że jest o wiele nas bliższe.

3. Planety zaś są to **gwiazdy zmieniające położenie względem siebie i względem gwiazd stałych;** krążą one około słońca i świecą tylko światłem od niego otrzymanem. Kształt dróg, po których planety obiegają około słońca, jest podobny do drogi, po której obiega ziemia (ob. fig. 22 Kursu poprzedniego); drogi te mają kształt **kół spłaszczonych,** koła takie zowią się **elipsami.**

4. Jedną z planet jest właśnie ziemia, która co do odległości od słońca zajmuje trzecie miejsce wpośród ośmiu wielkich planet.

5. Odległość ziemi od słońca wynosi 20 milionów mil (czyli blisko 150 milionów kilometrów).

Oznaczenie położenia miejsca na ziemi.

(SZEROKOŚĆ I DŁUGOŚĆ GEOGRAFICZNA).

6. Położenie miejsca na ziemi oznaczamy, jak wiadomo, zapomocą **kół** prowadzonych na globusie, a wyobrażonych na ziemi (ob. Kurs I str. 22).

W tym celu wymierzamy oddalenie miejsca od równika i południka pierwszego (ob. Kurs I str. 20 i 18).

7. Oddalenie jakiegoś miejsca od równika w kierunku prostopadłym, to jest w kierunku południka, nazywamy **szerokością geograficzną** tego miejsca. Oddalenie od równika może być na północ lub na południe i stosownie do tego rozróżniamy **szerokość północną** i **szerokość południową.**

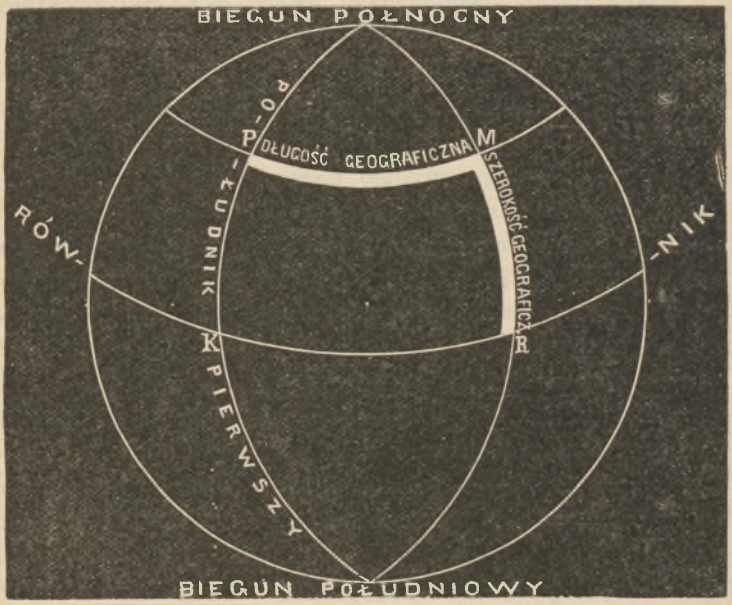

Fig. 1.

Oddalenie jakiegoś miejsca od południka pierwszego w kierunku prostopadłym, t. j. w kierunku równoleżnika, nazywamy **długością geograficzną** tego miejsca. Oddalenie od południka może być na wschód tegoż lub na zachód i stosownie do tego rozróżniamy **długość wschodnią** i **długość zachodnią** miejsca.

Na fig. 1, przedstawiającej ziemię, widzimy grubiej narysowane: **szerokość (północną)** i **długość (wschodnią)** miejsca M: łuk równoleżnika, PM jest długością, łuk południka MR — szerokością geograficzną miejsca M.

8. Szerokość mierzymy na południku danego miejsca; **długość na równoleżniku** danego miejsca.

Równoleżniki i południki są **kołami;** ażeby zaś módz mierzyć odległości na kołach, podzielono każde koło na 360 równych części zwanych **stopniami.** Szerokość więc i długość geograficzną mierzyć będziemy za pomocą stopni: **szerokość zapomocą stopni południka, długość zapomocą stopni równoleżnika.**

9. Stopnie szerokości zaczynamy liczyć od równika, więc miejscowości na równiku będą miały szerokość 0 stopni; każdy zaś biegun oddalony jest od równika o czwartą część koła, czyli na stopni 360 : 4 = 90, więc szerokość bieguna =90 stopniom.

Stopnie długości zaczynamy liczyć od południka pierwszego, więc miejscowości na nim leżące będą miały długości 0 stopni: w miarę oddalania się w obie strony, długość będzie rosła aż do połowy koła t. j. do 360 : 2 = 180 stopniom.

Długość możemy też liczyć tylko w jedną stronę wschodnią, i w takim razie rosnąć ona będzie ku wschodowi przez cały okrąg równoleżnika t. j. do 360 stopni.

Łatwo zrozumieć, że oddaliwszy się na wschód od południka pierwszego na 360 stopni, wrócimy do punktu wyjścia, to jest, że długość 360 stopni i długość 0 stopni oznaczają ten sam punkt.

10. Z figury 1-ej widać, że **długość geograficzną można też mierzyć nie na równoleżniku, lecz na równiku,** gdyż łuk równika KR ma taką samą liczbę stopni, jak łuk równoleżnika PM. Łatwo to obliczyć: łuk PM stanowi trzecią część połowy równoleżnika t. j. stopni 180 : 3 = 60. Łuk KR stanowi również trzecią część połowy rów-

nika t. j. także 180 : 3 = 60; czy więc będziemy liczyli długość miejsca M na równoleżniku, czy na równiku, zawsze otrzymamy jednakową liczbę stopni.

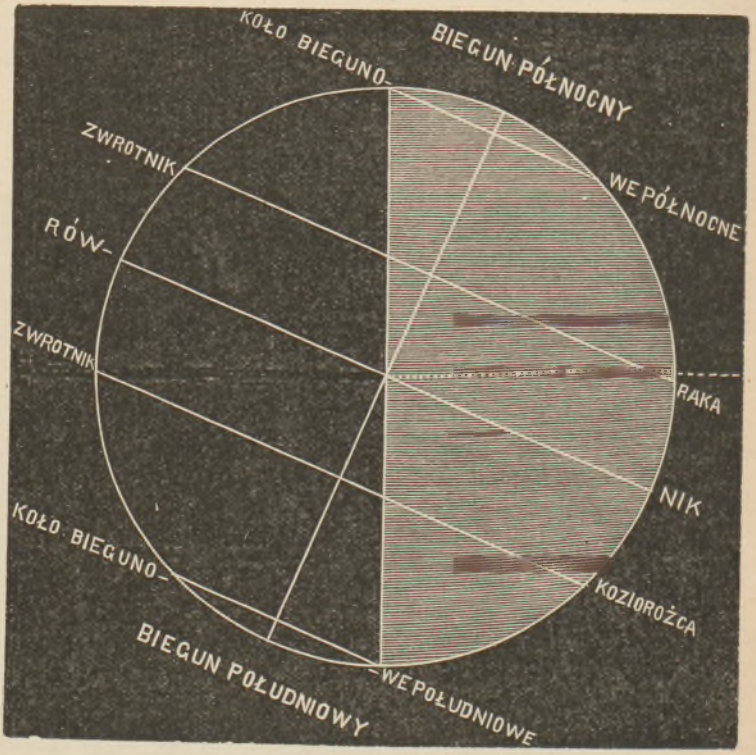

Fig. 2. Położenie słońca w lecie.

II. Stopnie oznacza się na piśmie zapomocą kółka dopisanego u góry cyfry z prawej strony (°) piszemy więc:

Szerokość geograficzna równika =0°.
Szerokość geograficzna bieguna =90°.
Szerokość geograficzna każdego zwrotnika =23½°.
Szerokość geograficzna każdego koła biegun. =66½°.
Długość geograficzna południka pierwszego =0°.

Szerokość geograficzna (północna) Warszawy =52°.
Długość geograficzna (wschodnia) Warszawy =39° (od południka **Ferro).**

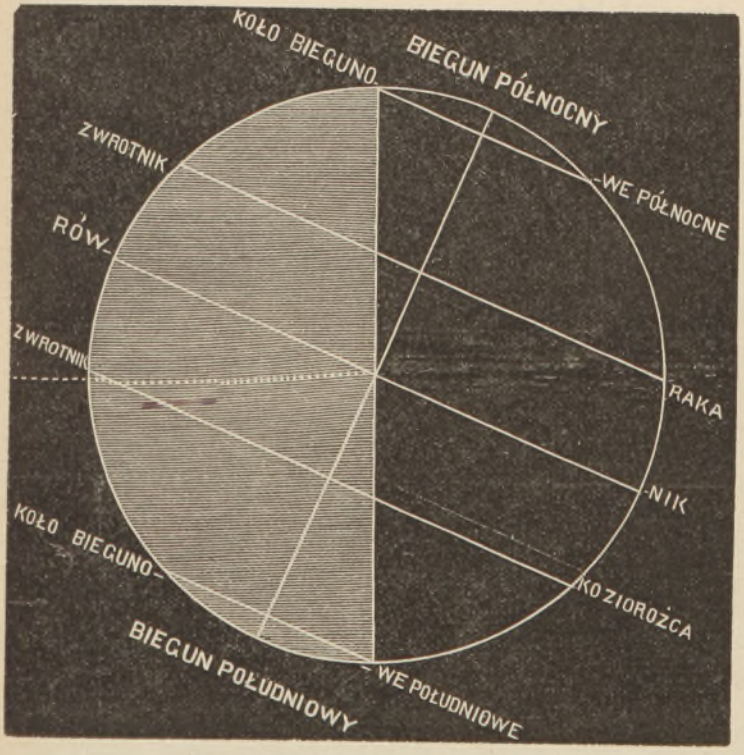

Fig. 3. Położenie słońca w zimie.

12. Szerokości leżące w pobliżu równika zowią się **niższemi**, leżące w pobliżu bieguna **wyższemi.**

Prawdziwy kształt i wymiary ziemi.

13. Ziemia w rzeczywistości nie ma kształtu doskonałej kuli, raczej kształt pomarańczy: **na biegunach jest nieco spłaszczona**, tak iż oś ziemi czyli **średnica bieguno-**

wa jest nieco krótsza od średnicy równikowej, pierwsza wynosi 1713 mil, druga 1719 mil.

14. Obwód równika wynosi 5400 mil (przeszło 40,000 km.) a więc długość 1° równika =5,400 : 360=15 milom (111 km.)

1° południka ma mniej więcej taką samą wielkość (spłaszczenie ziemi jest nieznaczne), ale stopnie równoleżników są coraz mniejsze ku biegunom: u nas pod szerokością 52° stopień równoleżnika równa się tylko przeszło 9 milom, pod szerokością 60° stopień równoleżnika wynosi już tylko $7^1/_2$ mil, t. j. połowę stopnia równikowego.

15. Powierzchnia ziemia ma 9,260,000 mil kwadratowych. [1])

Położenie słońca w różnych porach roku.

16. Z fig. 2-ej przedstawiającej obieg ziemi około słońca (w Kursie I) widzimy, że podczas tego obiegu równik ziemski, a właściwie jego przedłużenie ku sklepieniu nieba, przypada raz poniżej słońca (w lecie), drugi raz powyżej (w zimie), t. j. słońce w lecie stoi na niebie na północ równika, w zimie na południe.

17. Przedstawimy to tutaj wyraźniej na większych oddzielnych figurach 2, 3 i 4.

Widzimy z tych figur, oraz z fig. 2-ej Kursu I, że słońce w ciągu roku, wskutek obiegu ziemi, jakby przechodziło, powracało od jednego zwrotnika do drugiego (dlatego **koła** te, o $23^1/_2$° od równika odległe, otrzymały nazwę **zwrotników**); w lecie dnia 21 czerwca jest na **Zwrotniku Raka**, w zimie dnia 21 grudnia na **Zwrotniku Koziorożca.**

---

[1]) Powierzchnię mierzymy zapomocą mil, (kilometrów, wiorst, sążni). kwadratowych. Milę (kilometr, wiorstę, sążeń) kwadratową nazywamy taki kwadrat, którego każdy bok ma jedną milę (kilom. wior. sąż.) długości.

Przechodząc w ciągu roku od jednego zwrotnika do drugiego i napowrót, słońce przechodzi dwa razy równik; ma to miejsce na wiosnę i w jesieni (21 marca, 21 września), jak to widać na figurze 4-ej.

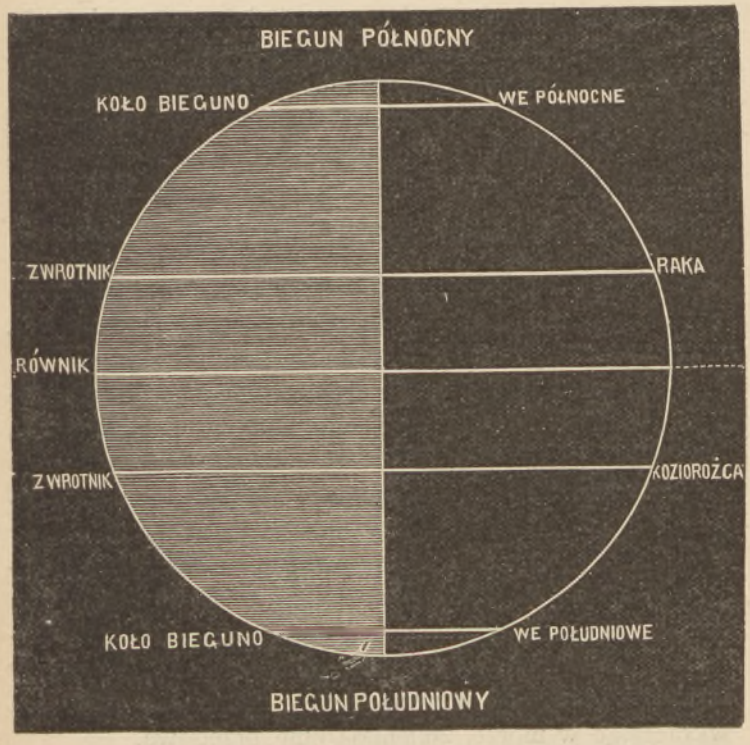

Fig. 4. Położenie słońca na wiosnę i w jesieni.

18. W pasie więc zawartym między zwrotnikami słońce staje w różnych czasach wprost ponad głowami mieszkańców, t. j. **w zenicie** i wtedy najsilniej dogrzewa. **(pas gorący)**.

W pasach leżących poza zwrotnikami (np. u nas) słońce nigdy nie staje wprost ponad głowami ludzi.

19. Wędrując tak (pozornie) po niebie w ciągu roku, słońce nie jednakowo ogrzewa i oświeca obie półkule.

Na fig. 2-ej, jak widzimy, słońce ogrzewa i oświeca więcej półkulę północną niż południową, stąd pierwsza ma lato, dni dłuższe od nocy; druga przeciwnie.

Na fig. 3-ej odwrotnie: słońce silniej ogrzewa i oświeca półkulę południową niż północną, stąd pierwsza ma lato (gdy u nas jest zima) i dni dłuższe od nocy.

Na fig. 4 obie półkule są jednakowo ogrzane i oświecone, obie mają dni i noce równe; jedna ma wiosnę, druga ma jesień.

Zmiany linii brzegowej.

20. Linia brzegowa w przeciągu długiego czasu ulega **zmianom;** w jednych miejscach ustępuje (ląd ubywa), w innych zaś posuwa się w morze (ląd przybywa).

21. Przyczyny tego zjawiska mogą być bardzo różne: podnoszenie się i obniżanie bądź lądu, bądź wody, oraz falowanie morza, które w jednych miejscach podmywa i burzy brzegi, w drugich buduje z naniesionego piasku i mułu nowe obszary lądowe.

22. To ostatnie zjawisko występuje naturalnie szczególniej tam, gdzie ląd się podnosi lub morze obniża; tam również rzeki przyczyniają się do wzrostu wybrzeży, osadzając muł na ujściach swoich, tworząc **delty.** Widzimy to np. na ujściach **Irawadi, Leny, Mississipi:** delty ich wkraczając w morze, zmieniają linię brzegową.

Tam zaś gdzie brzeg się obniża (lub morze podnosi) rzeki mają ujścia w kształcie zatok, lejkowate, np. ujścia **Elby, Wezery, Emsu.** Zresztą na formy ujść rzecznych wywierają też wpływ rozmaite inne przyczyny.

Podział wysp.

23. Wyspy dzielimy na **kontynentalne**, t. j. oderwane od lądu, i **pierwotne** t. j. takie, które nigdy z lą-

dem nie były połączone, lecz wynurzyły się z dna morskiego.

24. Wyspy kontynentalne powstały skutkiem obniżenia się lądu, albo wskutek podniesienia się wody, lub też zostały oderwane od lądu przez fale morskie. Wyspy te podobne są pod względem przyrody do sąsiedniego lądu, od którego się oderwały.

25. Wyspy pierwotne zawdzięczają swe powstanie albo podmorskim **wybuchom wulkanicznym,** albo też niezliczonej ilości drobnych zwierzątek, zwanych **koralami,** które wydzielając z siebie wapno, budują z niego skały na dnie morskiem. Zwierzątka te żyją tylko w czystej i dość ciepłej, słonej wodzie; dlatego napotykamy je głównie w morzach zwrotnikowych.

Przez podniesienie się dna morskiego lub też przez nagromadzenie okruchów koralowych, narzucanych falami, te budowle koralowe wynurzają się z wody i tworzą **wyspy koralowe.**

26. Gdy wyspy takie ciągną się wzdłuż brzegu, nazywamy je **rafami koralowemi nadbrzeżnemi;** gdy tworzą wśród morza pierścienie, zamykające we wnętrzu swem jezioro, nazywamy je **atolami.**

Góry i równiny.

(POMIAR WYSOKOŚCI).

27. Wiadomo, że **wysokość** punktów na ziemi **mierzymy dwojako,** albo od powierzchni morza, albo też od sąsiedniej równiny (Kurs I Nr. 76); w pierwszym razie wysokość nazywa się **bezwzględna** albo **absolutna,** w drugim **względna.**

Góry wznoszące się z morza, posiadają wysokość bezwzględną, równą wysokości względnej,

28. Grzbiet łańcucha gór składa się ze **szczytów** i z **zagłębień;** jeżeli zmierzymy wysokość szczytów i do-

damy te liczby do siebie, a następnie sumę podzielimy przez ilość szczytów, to otrzymamy **średnią wysokość szczytów** danego grzbietu. Jeżeli zrobimy to samo z zagłębieniami, to otrzymamy **średnią wysokość zagłębień**.

Jeżeli różnica między temi liczbami jest wielka, to oznacza, że szczyty znacznie wystają po nad zagłębieniami, że góry są silnie poszczerbione, są łatwe do przejścia, dostępne (np. Alpy); gdy różnica ta jest niewielka, to grzbiet jest jednostajniejszy, nie posiada znacznych zagłębień, góry są niedostępne (np. Pireneje).

Jeżeli średnią wysokość szczytów dodamy do średniej wysokości zagłębień i sumę podzielimy przez 2, to otrzymamy **średnią wysokość grzbietu**.

28. Ze względu na wysokość rozróżniamy **góry nizkie, średnie** i **wysokie**; te ostatnie posiadają zwykle śniegi i lodowce; wtedy nazywają się **alpejskiemi.**

Mało gór na ziemi przenosi 7 km. wysokości; najwyższe, Himalaje, wznoszą się w najwyższym szczycie, Gaurisankar na 8,800 m.

29. Równiny leżące wyżej niż 200 metrów nad powierzchnią morza zgodzono się nazywać **wyżynami,** a równiny leżące poniżej 200 m. **nizinami**.

Zdarzają się obszary leżące niżej powierzchni morza, i te nazywają się **depresyami.** Znajdują się one w krajach, gdzie z powodu wielkiej suszy niewystarcza wody do zapełnienia depresyi i do zrównania ich przynajmniej z powierzchnią morza, (np. okolice jezior Martwego i Kaspijskiego).

Ogrzewanie się powietrza.

30. Promienie słońca, przechodząc przez powietrze, niewiele je ogrzewają, dopiero padając na powierzchnię ziemi, ogrzewają takową.

Powietrze ogrzewa się głównie przez zetknięcie się

z ogrzaną powierzchnią ziemi; dlatego to im bardziej się od niej oddalamy, t. j. **im wyżej wznosimy się do góry, tem powietrze jest zimniejsze.**

Ponieważ niewielkie tylko części powierzchni lądu (góry, wyżyny) sięgają wysoko w powietrze, nie są więc w stanie ogrzać wielkich mas górnych powietrza, lecz odwrotnie, same się od nich oziębiają.

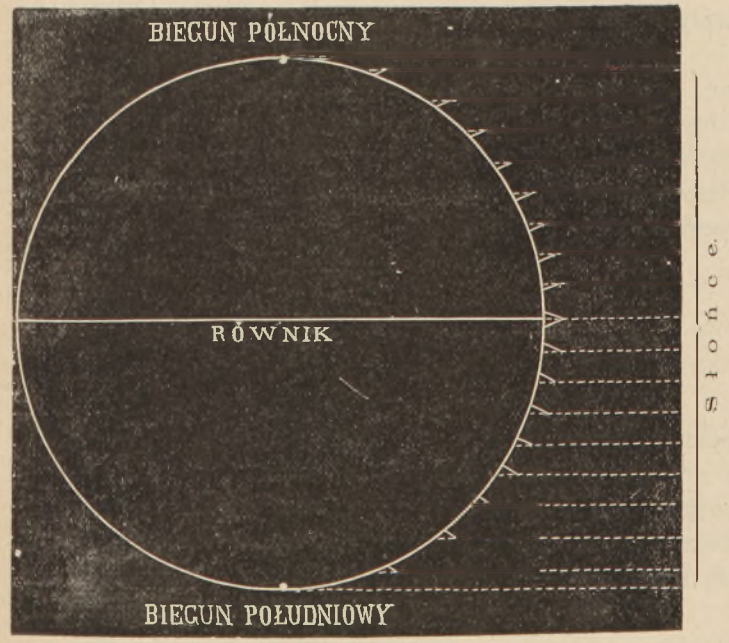

Fig. 5. Padanie promieni słonecznych.

31. Powierzchnia ziemi nie wszędzie ogrzewa się jednakowo; na równiku i w jego pobliżu (między zwrotnikami), gdzie promienie padają prostopadle (słońce bywa w zenicie) powierzchnia ziemi ogrzewa się najsilniej; na biegunach, gdzie promienie słońca padają najukośniej, powierzchnia ziemi ogrzewa się najsłabiej.

Fig. 5 uzmysławia padanie promieni słonecznych: widać tu, iż im dalej od równika, tem promienie słońca padają ukośniej na powierzchnię ziemi, a stąd tem słabiej ją ogrzewają.

W miarę więc zbliżania się od równika ku biegunom, powietrze jest coraz zimniejsze z powodu coraz ukośniejszego padania promieni słońca na powierzchnię ziemi.

32. Rozmaitość składu powierzchni ziemi również wpływa na niejednakowe jej ogrzewanie, np. woda ogrzewa się słabiej i wolniej od lądu, ale też i słabiej i wolniej się oziębia; dlatego kraje leżące w pobliżu morza mają zimy niezbyt zimne, lata niezbyt upalne; (cecha klimatu morskiego), kraje leżące zdala od morza odznaczają się zimami mroźnemi i latami upalnemi (cecha klimatu lądowego, kontynentalnego).

Termometr, temperatura.

33. Stopień ciepła, czyli **temperaturę** mierzymy zapomocą przyrządu zwanego **termometrem;** składa on się z zalutowanej rurki szklanej (z bańką u dołu), w której znajduje się słupek rtęci; gdy ciepło wzrasta, rtęć się rozszerza, więc słupek się wznosi; gdy ciepła ubywa, rtęć się kurczy, więc słupek opada.

34. W punkcie gdzie się rtęć zatrzyma, gdy termometr wstawimy w topniejący lód, robimy kreskę i piszemy zero: 0 **(punkt zamarzania);** w punkcie zaś, gdzie rtęć się zatrzyma gdy termometr wstawimy we wrzącą wodę, robimy kreskę i piszemy 100 **(punkt wrzenia)** na **termometrze Celsjusza,** lub 80 na **termometrze Reaumura.**

Odległość między punktami zamarzania i wrzenia dzielimy na 100, albo na 80 równych części; takież same części odcinamy poniżej 0.

35. Części te nazywamy **stopniami** (i oznaczamy

na piśmie przez znak ^{0}), mianowicie nad 0 (zerem) — **stopniami ciepła**, pod 0 (zerem)— **stopniami zimna**.

Ze względu na wysokość słupa rtęci, **temperatury** cieplejsze nazywamy **wyższemi**, zimniejsze zaś **niższemi.** Stopnie ciepła dla krótkości oznaczają się znakiem + (plus), stopnie zimna znakiem — (minus). Tak więc np. $+10^0$ znaczy 10 stopni ciepła, -5^0 znaczy pięć stopni zimna i t. d.

Wiatry. Rozkład ich na ziemi.

36. Powietrze pod wpływem ogrzewania rozszerza się, staje się rzadsze, lżejsze i unosi się ku górze; pod wpływem oziębienia — kurczy się, staje się gęstsze, cięższe i opada na dół, ku ziemi.

37. Jeżeli obok siebie znajdują się masy powietrza różnej temperatury, to na miejsce wznoszącego się powietrza ciepłego, będzie napływać opadające zimne, powstanie poziomy prąd powietrza czyli **wiatr.**

38. Powietrze najbardziej ogrzewa się w pobliżu równika, wznosi się ono tu spokojnie ku górze **(pas ciszy)** i tam rozchodzi się ku biegunom. Prądy te nazywamy **prądami równikowymi.** Na miejsce zaś opróżnione przypływają od strony biegunów prądy zimne, zwane **biegunowymi** albo **polarnymi.**

39. Prąd równikowy, płynący górą ku biegunom, nie mogąc się zmieścić w wyższych szerokościach (obwód ziemi jest coraz mniejszy, równoleżniki się zmniejszają), zstępuje pod 30^0 szerokości na powierzchnię ziemi i częścią powraca z prądem polarnym ku równikowi, częścią płynie dalej przy powierzchni ziemi ku biegunom.

40. Wszystkie te prądy **wskutek wirowego ruchu ziemi zbaczają od kierunku południkowego, na północnej półkuli nieco ku prawej stronie** (patrząc w kierunku prądu)

na południowej półkuli ku lewej; tak iż na półkuli północnej wiatr równikowy t. j. południowy zamienia się na południowo-zachodni, wiatr polarny t. j. północny na północno-wschodni.

Na półkuli południowej wiatr równikowy t. j. północny zamienia się na północno-zachodni; wiatr polarny t. j. południowy na południowo-wschodni.

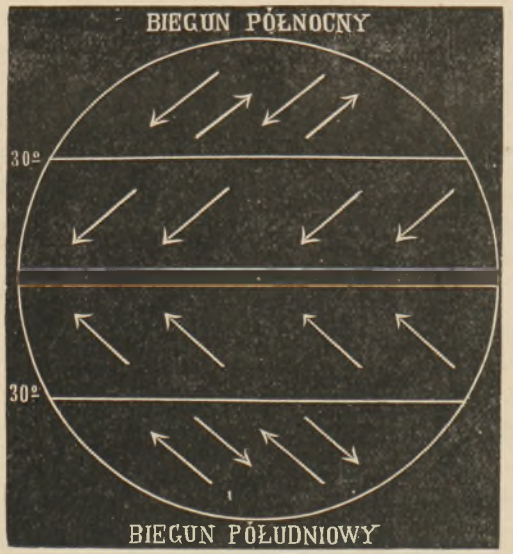

Fig. 6.

41. Z tych ruchów powietrza powstają następujące **pasy wiatrów** na powierzchni ziemi: w pobliżu równika **pas ciszy,** za tym pasem **dwa pasy passatów**, północno-wschodniego na półkuli północnej i południowo-wschodniego na półkuli południowej, a poza tymi pasami znowu **dwa pasy wiatrów zmiennych,** a mianowicie: na północnej półkuli panują wiatry północno-wschodni i południowo-zachodni, na półkuli południowej: południowo-wschodni i północno-zachodni. (ob. fig. 6).

42. Gdyby ziemia nasza składała się tylko z wody lub tylko z lądu, wiatry powyższe nie ulegałyby zmianie, ruchy powietrza odbywałyby się prawidłowo według wyżej oznaczonego porządku; ale ponieważ ziemia składa się poczęści z wody, poczęści z lądu, które ogrzewają się i oziębiają niejednakowo, przeto powstają różne nieprawidłowości w tych ogólnych ruchach powietrza na ziemi, np. w lecie wieje **wiatr morski** z chłodniejszego oceanu Indyjskiego i oc. Wielkiego ku silnie rozpalonemu lądowi Azyatyckiemu; w zimie zaś odwrotnie: wieją **wiatry lądowe** od mroźnego lądu Azyatyckiego ku obu oceanom cieplejszym.

Takie wiatry zmieniające się co pół roku noszą miano **mussonów.**

Opady. Rozkład ich na ziemi.

43. Napełnione parą wodną powietrze przez ogrzanie osusza się, przez oziębienie staje się wilgotnem i wreszcie **para wodna** zamienia się w wodę, **skrapla się**, czyli tworzy **opady (mgłę, obłoki, deszcz).**

44. Powietrze oziębia się, gdy wznosi się ku górze, albo też gdy płynie ku biegunom. Więc prądy wznoszące się w górę i prądy równikowe sprowadzają opady.

45. Między zwrotnikami, gdzie prąd ogrzanego, obfitego w parę powietrza wznosi się w górę, mają miejsce obfite opady, nieraz prawdziwe potoki deszczu.

Opady te nazywamy **deszczami zwrotnikowymi.** Deszcze te są właśnie w tej porze, gdy promienie słońca padają prostopadle na powierzchnię ziemi, czyli gdy słońce stoi w zenicie (więc najsilniej dogrzewa), dlatego zowią sią one także **deszczami zenitalnymi**. Gdy zaś słońce oddali się od zenitu, wtedy następuje **pora suszy.**

46. Poza tym pasem deszczów zwrotnikowych cią-

gną się **dwa pasy bezdeszczowe** (prawie), gdyż tam wieją passaty, które, jako prądy polarne, zbliżając się ku równikowi, ogrzewają się, a stąd osuszają.

47. Poza pasami bezdeszczowymi, rozciągają się ku biegunom **pasy deszczów w każdej porze roku**, gdyż wieją tu wiatry zmienne, w każdej więc porze może się zdarzyć wiatr równikowy, który zbliżając się ku biegunom, oziębia się i sprowadza skroplenia.

W częściach tych pasów zbliżonych do zwrotników, przeważają **deszcze zimowe (pasy podzwrotnikowe)**, w częściach zaś dolnych **deszcze letnie.**

48. Prócz tego, w każdym pasie zdarzają się deszcze wywołane nierównością gruntu: gdy wiatr natrafi na góry, wtedy wznosi się po ich stokach i oziębia, przez co zawarta w nim para skrapla się (po przejściu przez góry powietrze jest już osuszone); **deszcze takie** nazywamy **elewacyjnymi.** Dlatego to góry, mianowicie ich stoki zwrócone ku morzom, odznaczają się obfitymi opadami (np. zachodni stok gór Skandynawskich) Przestrzenie otoczone górami, zwykle wyżynowe, cierpią przeważnie na brak opadów, bo góry otaczające je zabierają wilgoć z powietrza tu płynącego (np. wyżyny Azyatyckie).

Linia śnieżna, lodowce.

49. Wysokość linii śnieżnej zależy głównie od temperatury powietrza; im temperatura jest wyższa, tem linia śnieżna leży wyżej; linia więc śnieżna obniża się od równika ku biegunom, gdzie w niektórych krajach zniża się do poziomu morza.

Ale prócz tego **wysokość linii śnieżnej zależy również od wilgotności powietrza** (od ilości spadłego śniegu), z tego powodu wysokość linii śnieżnej przedstawia różne nieprawidłowości, np. linia śnieżna nie leży najwy-

żej na równiku, lecz w Himalajach i to nie na stokach południowych zwróconych ku morzu, lecz na północnych (góry Karakorum) zwróconych ku suchej wyżynie.

50. Śnieg powyżej linii śnieżnej musiałby ciągle wzrastać od coraz to nowych opadów, gdyby nie ubywał zapomocą **lawin** i **lodowców**.

51. Lawiny są to masy śniegu zsuwającego się lub staczającego po pochyłościach gór w doliny; zasypują one wsie, zrządzając wielkie szkody, a następnie topnieją od ciepła dolin.

52. Lodowce zaś są to masy lodu, wypełniające doliny w pobliżu linii śnieżnej. Powstają one w ten sposób, że **śnieg** w pobliżu linii śnieżnej wskutek kolejnego topnienia w dzień i zamarzania w nocy, **staje się ziarnisty**, tworzy tak zwany **firn**. Ten śnieg ziarnisty wskutek ciśnienia jego mas górnych na dolne, zamienia się w jednolity **lód**.

Lodowce, jak wiadomo, spływają w dół i tam poczęści topnieją, dając początek rzekom, poczęści zaś (w krajach biegunowych) dosięgają wybrzeża morskiego, obłamują się i spływają na wodę, tworząc tak zwane **góry lodowe** (p. Kurs I fig. 55).

Rasy ludzkie. (Cechy cielesne).

53. I. Rasa Kaukaska zwana inaczej **Śródziemnomorską** posiada barwę skóry białą (u ludów południowych ciemniejszą, śniadą), oczy na jednej linii prostej, usta niezbyt wydatne, włos miękki mniej więcej lekko wijący się (kędzierzawy) lub gładki i zarost brody bujny (czem różni się od wszystkich prawie innych ras). Rasa ta dzieli się na trzy gałęzie: **Indo-europejską (Aryjską), Semicką i Hamicką.** Pierwsza mieszka w Europie, Azyi zacho-

dniej i w Indostanie; druga w Arabii i Afryce północnej, trzecia w Afryce północnej.

Przez kolonizacyę rasa Kaukaska, mianowicie jej gałąź europejska rozprzestrzeniła się też w Ameryce i Australii, wogóle na całej ziemi.

54. 2. Rasa Mongolska. Barwa skóry waha się między żółtawą a ciemnobrunatną; włosy długie, skąpe, proste i czarne; nos przy nasadzie spłaszczony, oczy po większej części skośne, kości policzkowe wystające. Rasa ta zamieszkuje środek, północ, wschód i południo-wschód Azyi.

Pokrewni Mongołom są **Malajowie** na wyspach południowo-wschodniej Azyi i Polinezyi; (barwa skóry brunatna, rysy podobniejsze do naszych), oraz **pierwotni mieszkańcy Ameryki: Indyanie amerykańscy** z barwą skóry brunatno-czerwoną, włosami bujnemi, prostemi, twardemi, nakształt włosia końskiego.

56. 3. Rasa Murzyńska. Barwa skóry czarna, lub ciemno brunatna (jak kawa palona), włosy krótkie, silnie skręcone (wełniste); wargi grube, wywinięte, nos szeroki.

Murzyni zamieszkują Afrykę, z wyjątkiem skraju północnego i południowego; pierwszy zamieszkują jak wiadomo Semici i Hamici, drugi pokrewni Murzynom **Buszmani** i **Hotentoci,** o barwie skóry szaro żółtej.

Czarną barwę skóry posiadają także ludy Australii: **Murzyni Australijscy** oraz na wyspach najbliższych **Papuasi.**

Zaludnienie.

58. Całkowitą ilość ludzi zamieszkujących pewien kraj nazywamy jego **zaludnieniem absolutnem.** Jeżeli porównamy tę liczbę z obszarem kraju, t. j. obliczymy, ile

mieszkańców wypadnie na 1 milę □ (lub na 1 km. □), to otrzymamy **zaludnienie względne** czyli **gęstość zaludnienia.** Tak np. całkowita liczba ludności Królestwa Polskiego wynosi 9,000,000, obszar 128,000 km. □, a zatem gęstość zaludnienia = 9,000,000 : 128,000 = 70 na 1 km. □ (na milę □ = 3,900).

Całkowita liczba ludności Galicyi wynosi 6,600,000, obszar 78,500 km. □, a zatem gęstość zaludnienia = 6,600,000 : 78,5000 = 84 i t. d.

59. Całkowita **ludność ziemi** wynosi 1,500 milionów, obszar zaś (lądu) 135 milionów km. □, a zatem **gęstość zaludnienia na ziemi (lądzie)** wynosi 1,500 : 135 = 11 na 1 km. □ (600 na milę).

Gęstość zaludnienia, obszar i ludność pięciu części świata.

	obszar.	lud. całkowita.	gęstość zaludnienia.
Europa	10 milj. km. □	360 milj. miesz.	36 na 1 km. □
Azya	44 „	830 „	19 „
Afryka	30 „	170 „	6 „
Ameryka	40 „	120 „	3 „
Australia	9 (ląd 8)	6 „	0,7 „

Tym sposobem dwie pierwsze części świata mają gęstość zaludnienia większą, a trzy ostatnie mniejszą niż średnia gęstość zaludnienia całej ziemi.

Fig. 7. Główne formy powierzchni ziemi. (Widok). (Objaśnienie na str. 30).

Fig. 8. Główne formy powierzchni ziemi (plan).

Objaśnienie figury 7-ej

(na str. 27).

1. Horyzont. Dowód okrągłości ziemi. 2. Wyspa. 3. Archipelag. 4. Półwysep. 5. Przylądek płaski. 6. Międzymorze. 7. Skały z wody sterczące. 8. Wyspa płaska. 9. Wybrzeże płaskie. 10. Wybrzeże strome. 11. Diuny. 11*a*. Mierzeja (wąski pas lądu dzielący zatokę od morza). 11*b*. Haff. 12. Przylądek górzysty, 13. Pagórek. 13*b*. Kraj pagórkowaty i dział wód. 14. Góra. 15. Wulkan. 15*a*. Szczyt i krater wulkanu, 15*b*. Stok. 15*c*. Stopy góry. 16. Łańcuch gór. 17. Przełęcz, przejście, 18. Kraj pagórkowaty. 19. Przedgórza alpejskie. 20. Alpy wysokie z polami śniegowemi. 21. Lodowiec. 22. Nizina, 23*a*. Wyżyna. 23*b*. Góra erozyjna (stołowa). 24. Jezioro bezodpływowe. 25. Jezioro odpływowe, górskie. 26. Morze. 27. Zatoka morska. 28. Mała zatoka (przystań). 29 i 30. Cieśniny. 31. Grobla portowa. 32. Latarnia morska. 33. Źródła i kraj źródłowy. 34. Dopływ. 35*a*. Prawy brzeg rzeki. 35*b*. Lewy brzeg rzeki. 36. Bieg dolny. 37. Ujście. 38. Delta. 39. Wodospad. 40, Droga lądowa. 41. Kolej żelazna. 42. Most kolei. 43. Tunel. 44. Port. 45. Miasto. 46. Wieś. 47. Las iglasty. 48. Las liściasty. 49. Obłoki pierzaste. 50. Obłoki kłębowe. 51. Obłoki warstwowe. 52. Obłoki deszczowe.

Wyższa Szkoła Pedagogiczna Biblioteka Główna w Kielcach

SZCZEGÓŁOWY OPIS CZĘŚCI ŚWIATA I KRAJÓW.

AUSTRALIA (z Polinezyą).

60. Australia składa się z lądu stałego i mnóstwa wysp rozrzuconych na Oceanie Wielkim.

a. LĄD AUSTRALII.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

61. Ląd Australii leży cały na półkuli południowej po obu stronach zwrotnika Koziorożca, więc w pasie gorącym i umiarkowanym (południowym).

Najpółnocniejszy punkt Australii, przylądek **York**, leży pod 11° szer. połudn,; najpołudniowszy przylądek **Wilson** pod 39° szer. połudn.

Na północy oblewa Australię ocean Indyjski i Wielki, na wschodzie ocean Wielki, na południu i zachodzie Indyjski.

Kształt wybrzeży.

62. Kształt wybrzeży, podobnie jak w Afryce i Ameryce Południowej, jest mało rozwinięty. Tylko na pół-

nocy wrzyna się tu głęboko czworokątna **zatoka Karpentarya**, tworząca dwa półwyspy, z których wschodni **(York)** w kształcie klina, jest wyraźniejszy.

Na południu wrzyna się łagodnie łukowata **zatoka Australijska**, na wschód której ląd Australii również łukowato wkracza w morze.

63. Dawniej łuk ten sięgał dalej na południe, ale to przedłużenie zostało oderwane i utworzyło **wyspę Tasmanię**.

Kształt powierzchni.

64. Ląd Australii odpowiednio do jednostajności wybrzeży ma też jednostajny kształt powierzchni; ze wszystkich lądów jest on najbardziej płaski i nizki, przedstawia przeważnie równinę średnio na 300 metrów wysoką. Tylko na wybrzeżach, szczególniej wschodniem i południowo wschodniem, równina ta wznosi się wyżej, przyjmuje charakter górskich łańcuchów; są to mianowicie **góry Błękitne** i **Alpy Australijskie**. Te ostatnie wznoszą się najwyżej w szczycie **Kościuszko** na 2,200 m.

Przeciwległa wyspa Tasmania jest również górzysta.

65. Równiny wnętrza przedstawiają przeważnie **pustynie** poczęści piasczyste, poczęści porosłe ciernistymi krzakami **(skrub)**.

We wschodniej części wnętrza występują **stepy** porosłe rzadkiemi trawami.

Wody.

66. Z powodu małej ilości deszczów, Australia jest uboga w rzeki. Rzeki nadbrzeżne są krótkie dlatego, iż góry leżą blisko morza.

Rzeki wewnętrzne są dłuższe, ale ubogie w wodę; tylko podczas krótkiej pory deszczowej silnie wzbierają,

ale w czasie długiej suszy albo całkiem wysychają, albo rozpadają się na szeregi kałuż.

67. Największa rzeka **Murray** z prawym dopływem **Darling,** zasilana wodami spływającemi z najwyższych gór Australijskich, posiada przez cały rok wodę i dostaje się do oceanu.

Klimat.

68. Klimat Australii jest **suchy**, gdyż wyniosłości nadbrzeżne powstrzymują wilgoć, przynoszoną z morza przez wiatry; tylko **wybrzeża** północne, wschodnie i południowo-wschodnie **obfitują w opady:** pierwsze dzięki północno-wschodniemu (letniemu) **mussonowi,** (ściągniętemu przez rozgrzane pustynne wnętrze lądu); drugie dzięki południowo-wschodniemu **passatowi** (deszcze elewacyjne).

Rośliny i zwierzęta.

69. Pod względem roślin i zwierząt (flory i fauny), Australia odznacza się **formami bardzo odmiennemi** od innych części świata, dziwacznemi, podobnemi do form, które żyły w dawno minionych epokach przed pojawieniem się człowieka na ziemi.

70. Spotykamy tu np. drzewa trawiaste, niebieskozielone rzewnie (kazuaryny) z liśćmi nakształt zwieszających się włosów, eukaliptusy (rozdręby) najwyższe drzewa na ziemi, dostarczające żywicy, drzewa baniowate, paprocie drzewiaste i inne. Liście wielu drzew zwisają tu pionowo, chroniąc się tym sposobem od palących pionowych promieni słonecznych, tak iż drzewa nie dają ani cienia, ani chłodu.

71. Miejscowy świat zwierzęcy nie posiada tak silnych i wielkich form, jak inne części świata; pierwotnie żyły tu tylko zwierzęta workowate, np. wielki kangur

i gatunek psa zwany dingo; prócz tego spotykamy się tutaj z takiemi dziwacznemi zwierzętami, jak dziobak, zwierzę czworonożne z szerokim dziobem kaczym, pokryte futrem i znoszące jaja; jak kazuar, struś australijski, ptak pokryty włosem i t. p.

72. Ptaki są tu jednak liczne i piękne, np. czarny łabędź, liczne barwne papugi, wspaniały ptak lira, ale brak ptaków śpiewających miejscowych.

73. Te ostatnie oraz zwierzęta domowe zostały sprowadzone przez Europejczyków. Na stepach z powodu suchego klimatu hodują się wybornie również z Europy sprowadzone owce; dostarczają one wełny do fabryk europejskich.

Człowiek.

74. Pierwotni mieszkańcy, **Murzyni Australijscy** nie mogli się tu rozwinąć z powodu niekorzystnych warunków przyrody (brak roślin zbożowych i zwierząt, dających się oswoić). Obecnie, wyparci w pustynne wnętrze, szybko wymierają. Ich miejsce zajmują koloniści europejscy, głównie **Anglicy,** którzy przez wprowadzenie pożytecznych roślin i zwierząt, zmienili i zbogacili ubogą przyrodę Australii.

Poszczególne krainy (kolonie).

75. Pierwszą kolonię założyli tu na wschodniem wybrzeżu Anglicy przy końcu zeszłego stulecia i nazwali ją **Nową Południową Walią.**

Kolonia ta szybko wzrosła wskutek odkrycia **pokładów złota w górach Błękitnych.** Tu leży najstarsze w Australii miasto **Sydney** (400,000 mieszkańców) nad jedną z najpiękniejszych zatok na ziemi.

76. Później powstały inne jeszcze kolonie, jak **Wiktorya** na południe od poprzedniej. Z powodu jeszcze bogatszych *kopalń złota* w Alpach Australijskich jest to najbardziej kwitnąca z australijskich kolonii, «**Australia szczęśliwa**».

Tu leży największe miasto Australii **Melbourne**, tak wielkie jak Warszawa (przeszło $^1/_2$ miliona mieszkańców).

77. Na północy od Nowej Południowej Walii leży kolonia **Queensland** (Kinslend) z nadbrzeżnem miastem handlowem **Brisbane** (Brisben).

78. Środek Australii zajmuje kolonia **Australia Południowa.** Przez środek tego kraju przechodzi **telegraf transkontynentalny,** łączący się za pośrednictwem wyspy Jawy z Azyą i Europą. Południowa część tej kolonii jest żyzna (pszenica); tam również nad zatoką leży miasto główne **Adelaida.**

79. W pustynnej **Australii Zachodniej**, kolonizacya znajduje się dopiero w początkach rozwoju.

80. Wyspę **Tasmanię** zamieszkują sami Europejczycy; pierwotni mieszkańcy **Tasmańczycy** prześladowani i tępieni wymarli już zupełnie. Pod względem przyrody Tasmania jest pokryta lasami, znaczna jej część jednak przedstawia jeden wspaniały ogród, rodzący obfite owoce. Z tego powodu wyspę tę zowią «ogrodem Australii».

b. WYSPY AUSTRALII.

81. Wyspy Australii są zamieszkałe przeważnie przez **Papuasów**, odznaczających się nadzwyczaj bujnem uwłosieniem głowy, (pokrewnych Murzynom Australijskim).

82. Na północ Australii ciągnie się z północo-zachodu na południo-wschód **Nowa Gwinea**, druga z rzędu co do wielkości wyspa na ziemi (po Grenlandyi). We

wnętrzu górzysta i lesista, mało znana, we wschodniej części skolonizowana przez niemców i kolonistów z Queenslandu.

83. Od tej wyspy ciągnie się łukiem ku południowschodowi, równolegle do wschodniego wybrzeża Australii, łańcuch wysp: wyspy **Bismarka** (należące do Niemców), **Nowa Kaledonia** (należąca do Francuzów), oraz podwójna wyspa **Nowa Zelandya** (należąca do Anglików).

84. Nowa Zelandya leży już cała w pasie umiarkowanym, wielkością i kształtem przypomina półwysep Apeniński (odwrócony do góry). Wyspa północna obfituje w wulkany i źródła gorące, tryskające w górę jak fontanny; wyspa południowa posiada wysokie góry, **Alpy Nowozelandzkie,** pokryte wiecznymi śniegami i lodowcami, które schodzą prawie do poziomu morza.

85. Pierwotni mieszkańcy Nowej Zelandyi nie są Papuasi lecz **Malajscy Maorysowie**, którzy również wymierają z powodu zetknięcia się z Europejczykami (Anglikami). I tu również Europejczycy zaprowadzili uprawę swych zbóż i hodowlę zwierząt domowych, szczególniej owiec.

c. POLINEZYA.

86. Do Australii należy także mnóstwo wysp drobnych, rozsianych po oceanie Wielkim.

Są one poczęści wulkaniczne, poczęści koralowe; wulkaniczne są większe i wyższe, niż koralowe.

87. Klimat tych wysp jest przyjemny, upały zwrotnikowe są tu łagodzone wpływem morza. Obfite opady zdarzają się tylko na wysokich wyspach wulkanicznych, gdyż passat wznosząc się po ich stokach w górę, skrapla parę (deszcze elewacyjne). Z tego powodu wyspy te odznaczają się bujniejszą roślinnością, niż niz-

kie koralowe; palmy kokosowe, banany, palmy sagowe i drzewa chlebowe dostarczają tu obfitego pożywienia.

88. Mieszkańcy tych wysp **Polinezyjczycy** (Malajowie) są piękni, zdolni i zręczni. Jeszcze przed przybyciem Europejczyków posiadali pewną kulturę, zajmowali się uprawą roli i żeglugą, mimo to oddawali się ludożerstwu.

Wskutek zetknięcia się z Europejczykami, którzy przynieśli tu różne zaraźliwe choroby (suchoty i t. d.) liczba krajowców szybko się zmniejsza.

Na większych wyspach europejscy koloniści uprawiają rośliny zwrotnikowe, głównie palmę kokosową, z orzechów której wyrabiają olej kokosowy i *kopr*ę, t. j. wysuszone jądra orzecha kokosowego.

89. Do znaczniejszych wysp wulkanicznych należą wyspy **Fidżi** (angielskie), zbliżone położeniem i ludnością do wysp australijskich, dalej wyspy **Samoa** i na południe od nich leżące wyspy **Tonga,** które rządzą się samodzielnie i handlują koprą.

Dalej na wschód leżą wyspy **Towarzyskie** (francuskie) z prześliczną wyspą **Tahiti,** a na północy od nich w pobliżu zwrotnika Raka, wyspy **Hawai** czyli **Sandwich** (państwo samodzielne) z największym kraterem wulkanicznym na ziemi, przedstawiającym jezioro ognistej lawy.

Wyspy te są stacyą żeglarską na drodze z Ameryki Północnej do Azyi, Australii i Nowej Zelandyi.

AMERYKA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

90. Ameryka **leży** na półkuli zachodniej, rozciąga się w kierunku południkowym i jest najdłuższą częścią ziemi.

Na północy w przylądku **Murchison** sięga do 72° szer. półn., na południu w przylądku (**Horn** na Ziemi Ognistej) — do 56° szer. połud., ciągnie się więc od strefy zimnej północnej aż prawie do strefy zimnej południowej.

Kształt wybrzeży.

91. Ameryka składa się z dwóch części: **Ameryki Południowej** i **Ameryki Północnej,** które mają **kształt** trójkątów prostokątnych.

Części te są oddzielone od siebie **Amerykańskiem morzem Śródziemnem,** a złączone wązkim pasem lądu **(Przesmyk Panamski)** i szeregiem wysp.

Łączniki te stanowią **Amerykę Środkową.**

92. W tem miejscu środkowem Ameryka jest najbardziej **rozczłonkowana**; wprawdzie na północy znajdują się również liczne wyspy i głęboko wrzynające się zatoki, lecz z powodu swego polarnego położenia, a stąd surowości klimatu, rozczłonkowania te są dla człowieka bez znaczenia.

Reszta Ameryki jest ubogą w rozczłonkowania, w każdym razie wschód zwrócony ku Europie przeważa nad zachodem.

Kształt powierzchni i wody.

93. Wzdłuż zachodnich wybrzeży Ameryki ciągnie się prawie w kierunku południkowym długi **łańcuch górski, zwany Kordylierami;** oddziela on zachodni wązki pas nadbrzeżny od szerokiego nizinnego wschodu.

W środku, na przesmyku Panamskim łańcuch ten obniża się i tworzy dogodne przejścia od Atlantyku do oceanu Wielkiego.

94. We wschodniej stronie Ameryki, w pobliżu Atlantyku, ciągną się **trzy pomniejsze systematy górskie,** oddzielone od Kordylierów rozległemi nizinami. Na tych nizinach rozwinęły się **wielkie i spławne rzeki,** zasilane wodami, spływającemi z granicznych systematów górskich.

Niziny te, zamknięte od oceanu Wielkiego nieprzerwanemi górami, otwierają się ku Atlantykowi, ku któremu też zmierzają wszystkie prawie wielkie rzeki Ameryki.

95. Brak gór równoleżnikowych w Ameryce wpływa na łagodne przechodzenie jednego pasa klimatycznego w drugi.

Klimat, rośliny i zwierzęta.

96. Pod względem **klimatu** Ameryka da się podzielić na **trzy części: zwrotnikową** i **dwie pozazwrotnikowe: północną** i **południową.** Każda zaś z tych części podzielona jest Kordylierami na **dwie części: zachodnią** i **wschodnią.**

97. W części zwrotnikowej, gdzie wilgoć przynoszą panujące tu wiatry wschodnie (passaty), strona wschodnia jest wilgotniejszą od zachodniej, tembardziej, że zimne prądy morskie, płynące u wybrzeży tej ostatniej, odbierają wilgoć rzadkim wiatrom zachodnim, tak jak Kordyliery odbierają ją wiatrom wschodnim.

Prądy te wydłużają tu podzwrotnikowe pasy suszy dość daleko poza zwrotniki.

98. W częściach pozazwrotnikowych, gdzie wilgoć przynoszą panujące tam wiatry zachodnie, części zachodnie są wilgotne, a wschodnie suche. Wyjątek stanowi tu wilgotna wschodnia część Ameryki Północnej (na wschód Missisipi), otrzymująca wilgoć z zatoki Meksykańskiej, a to dzięki południowo-zachodniemu mussonowi letniemu, ściągniętemu przez silnie rozgrzany w lecie obszerny ląd Ameryki Północnej.

99. Pierwotne rośliny i zwierzęta Ameryki Północnej miały wiele podobieństwa do roślin i zwierząt europejskich, nie było tu jednak naszych zbóż i zwierząt domowych.

Bujna roślinność leśna znajduje się głównie w części zachodniej pozazwrotnikowej i wschodniej zwrotnikowej (jako wilgotnych); tu rosną olbrzymie sosny, welingtonie albo sekwoje, ubiegające się o pierwszeństwo w wysokości z australijskimi eukaliptami.

100. Ożywiona przyroda Ameryki Południowej, która ma prawie wyspowy charakter, różniła się znacznie od przyrody Ameryki Północnej (przesmyk Panamski był dawniej przerwany).

Szczególniej charakterystycznym jest świat zwierzęcy Ameryki Południowej; spotykamy tu: **pancerniki, mrówkojady, leniwce**, w Kordylierach żyje **lama**, jedyne zwierzę juczne i **wigoń**, dostarczająca delikatnej wełny; nad najwyższymi szczytami tych gór unosi się największy z ptaków drapieżnych, **kondor.**

Człowiek.

101. Pierwotni mieszkańcy, Indyanie, rozsiani prawie po całej Ameryce, przybyli tu prawdopodobnie z Azyi przez cieśninę Beringa.

Z powodu braku zwierząt domowych, dostarczających mleka, pierwotni Amerykanie zajmowali się głównie **łowiectwem** i **rybołówstwem.**

Tylko na niektórych wyżynach Kordylierów brak lasów i wód, a zatem zwierzyny i ryb, zmusił człowieka do rolnictwa (kukurydza, kartofle), stało się to podstawą do rozwoju państw z dość wysokim stopniem oświaty.

102. Ameryka została odkryta dopiero r. 1492 przez Kolumba. Od tego czasu **Europejczycy** zwabieni obfitością szlachetnych kruszców, zaczęli tłumami napływać do «Nowego Świata», sprowadziwszy tu z sobą zboża, które na żyznej ziemi doskonale się udają, i zwierzęta domowe, które znalazły wyborne warunki na nieprzejrzanych stepach.

Indyanie zajmujący się łowiectwem, niezdolni do ciężkiej pracy, uciskani przez zdobywców, szybko wymierają.

Na ich miejsce europejscy koloniści sprowadzili tu z Afryki **Murzynów niewolników,** których potomkowie są obecnie wolni.

Z całej ludności Ameryki 120 milionów, przeszło połowa przypada na białych, resztę stanowią **Murzyni, Indyanie** i różni **mieszańcy** tych trzech ras.

103. Z białych, **Anglicy** zaludnili Amerykę Północną, **Hiszpanie** — Amerykę Środkową, przyległą część Północnej, oraz część Ameryki Południowej, przeważnie zachodnią; podczas gdy część wschodnią zaludnili **Portugalczycy.**

Do końca zeszłego i początku obecnego stulecia Ameryka należała do **Hiszpanii, Portugalii** i **Anglii.** Od tej pory wszystkie prawie państwa amerykańskie rządzą się **samodzielnie** i tworzą **republiki.**

a) AMERYKA POŁUDNIOWA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Kształt wybrzeży.

104. Ameryka Południowa, podobnie jak Australia, posiada linię brzegową mało rozwiniętą; tylko na południo-zachodzie i południu występuje postrzępiony **brzeg fiordowy,** otoczony kilkoma niegościnnemi wyspami, z których największą jest **Ziemia Ognista,** oddzielona od lądu stałego cieśniną **Magellana.**

Kształt powierzchni, wody.

105. Od południowego krańca aż do przesmyku Panamskiego ciągnie się wzdłuż zachodniego wybrzeża najdłuższy na świecie (w wysokości ustępujący tylko Himalajom) łańcuch górski; są to: **Kordyliery Południowo-amerykańskie** albo **Andy.** Stanowią one zwartą, niedostępną ścianę, która niezmiernie utrudnia komunikacyę między zachodem a wschodem.

Niedogodność tę stara się usunąć dopiero w najnowszych czasach sztuka inżynierska, przeprowadzając przez Andy koleje żelazne najwyższe na świecie.

Andy są siedliskiem energicznej **działalności wulkanicznej:** znachodzimy tu liczne **wulkany,** poczęści czynne, poczęści wygasłe i częste **trzęsienia ziemi.**

106. Andy zaczynają się w południowym końcu Ameryki, z początku stosunkowo nizkim łańcuchem, na wybrzeżu rozpadają się na wyspy, wkrótce jednak do-

chodzą do największej wysokości w szczycie **Akonkagua** (7,000 m.)

W pobliżu zwrotnika Koziorożca góry te rozszczepiają się na oddzielne dwa i trzy łańcuchy, ograniczające wyżyny **Titikaka** i **Quito.**

Obwałowanie wyżyny jeziora Titikaka, jednego z najwyższych na ziemi, posiada też parę szczytów prawie równych co do wysokości Akonkagui, (np. **Sorata**). W obwałowaniu wyżyny Quito w pobliżu równika wznosi się wysoki szczyt **Chimboraso**, prawie równy Soracie.

Na północ stąd dzielą się Kordyliery na trzy łańcuchy, z których wschodni nieco dalej, wysyła na północo-wschód czwarty łańcuch **(Kordyliery Venezueli)** tak, iż całość tych rozgałęzień przypomina literę W.

Łańcuch drugi, licząc od zachodu, posiada szeroką przerwę, przez którą rzeka **Magdalena** dostaje się do morza.

Ponieważ Andy ciągną się wzdłuż brzegów oceanu Wielkiego, więc rzeki płynące ku niemu są krótkie.

107. We wschodniej stronie Ameryki Południowej rozwijają się dwa odosobnione systematy górskie i wyżynowe, a mianowicie **wyżyna Guyany**, oraz wyżyna **Brazylii** z łańcuchami gór, ciągnącymi się na ich grzbietach.

108. Między górami zachodniemi i wyżynami wschodniemi rozpościerają się szerokiemi pasami aż do Atlantyku obszerne **niziny rzek Orinoko, Amazonki** i **La Platy.**

Nizina Orinoko oddziela Andy od wyżyny Guyany, nizina Amazonki, leżąca prawie cała na południe od równika, dzieli wyżynę Guyany od wyżyny Brazylijskiej.

Ostatnia nizina, La Platy, mająca kierunek południkowy, leży między Andami i wyżyną Brazylijską.

109. Działy wodne między temi nizinami są **nieznaczne.** Między niziną Orinoko i Amazonki dział wodny jest tak nieznaczny, że Orinoko wysyła część swych wód do rzeki **Rio Negro** (lewy dopływ Amazonki).

Człowiek.

110. Klimat gorący i wilgotny, oraz obfitość pożywienia wpłynęły na gnuśność pierwotnych łowieckich mieszkańców, którzy całymi dniami bujali się, leżąc w hamakach (łóżkach wiszących).

Na wyżynach, skąpsza przyroda zmusiła mieszkańców do życia osiadłego, rolniczego; tym sposobem powstało tu państwo **Inkasów**, później zawojowane i zniszczone przez Hiszpanów.

111. Hiszpanie zajęli całą Amerykę południową, oprócz niziny Amazonki i wyżyny Brazylijskiej, które zagarnęli Portugalczycy, oraz Patagonii, która z powodu swego niegościnnego klimatu i jałowego gruntu została nietknięta.

Na początku bieżącego stulecia kolonie te stały się niepodległe i utworzyły kilka państw republikańskich.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Kraje zachodnie, Kordylierskie.

112. Kraje strefy gorącej, leżące na Kordylierach, sięgają aż do nizin strony wschodniej, lecz ludność zajęła głównie wyżyny Andów dla ich bogactw mineralnych (złota i srebra), pomimo to, że krainy te po większej części są nieurodzajne, a górzystość ich oraz surowość klimatu utrudnia komunikacyę.

113. Kolumbia zajmuje Kordyliery leżące na północ od równika aż do przesmyku Panamskiego i część ni-

ziny **(Ljanosy)** aż do Orinoko. Uprawiają tu kawę. Na wschód rzeki Magdaleny na wyżynie leży miasto **Bogota**.

114. Na południe od równika znajduje się kraj **Ekuador**; tu na wschodnich zboczach Andów rośnie dziko **drzewo chinowe**, którego kora jest środkiem leczniczym na febrę.

Na wyżynie otoczonej olbrzymiemi górami wulkanicznemi leży główne miasto **Quito**.

Do tego kraju należą poblizkie wyspy **Galopagos**, słynne z połowu olbrzymich żółwi.

115. Na południe od poprzedniego ciągnie się **Peru**, niegdyś najbogatsza w złoto kraina, obecnie słynna z olbrzymich pokładów **guana**, (zeschłego pomiotu ptaków), żyjących gromadnie na **bezdeszczowych** i niezamieszkanych wyspach nadbrzeżnych.

Na wyżynie leży miasto **Cuzco**, dawna rezydencya Inkasów. Na wybrzeżu znajduje się obecna stolica **Lima**, zbudowana przez Hiszpanów.

Dwie z wielką sztuką zbudowane koleje żelazne przekraczają Andy na wysokości takiej, jak Mont Blanc.

116. Na najszerszej części Andów leży kraj **Bolwia**; sięga on na wschodzie daleko w nizinę, na zachodzie nie dochodzi wybrzeża. W pobliżu jeziora **Titikaka** leży miasto **Potozi**, które posiadało niegdyś najsłynniejsze kopalnie srebra.

117. Na południe od Peru ciągnie się nad brzegiem oceanu wązkim pasem na zachodnich stokach Andów aż do samego końca Ameryki Południowej kraina **Chili (Czili)**.

Północna bezdeszczowa (zimny prąd morski) część jej obejmuje pustynię **Atakama** obfitującą w saletrę, która stanowi główny przedmiot handlu. Środkowa część jest bardzo urodzajna i posiada łagodny klimat, kwitnie tu uprawa pszenicy. kopalnie zaś dostarczają miedzi.

Z powodu tych warunków, Chili należy do najbogatszych i najlepiej urządzonych państw w Ameryce Po-

łudniowej. W tej części leży główne miasto **Santjago** i portowe **Walparaizo,** które zajmuje pierwsze miejsce na zachodnim brzegu Ameryki (po San Francisko).

Południowa część Chili wilgotna i lesista, nie posiada kultury, wiatry zachodnie nagromadzają tu na górach tak wielką ilość śniegu, że lodowce na szerokości geograficznej takiej jak Genewa, sięgają tu powierzchni morza,

Kraje wschodnie nizinowe i wyżynowe.

118. Venezuela zajmuje dorzecze Orinoko, Kordyliery Venezueli i góry Guyany. Góry te opływa w kształcie półelipsy rzeka Orinoko, uchodząc do oceanu rozgałęzioną deltą. Nizina jest **stepem (ljanosy)**, pokrytym nadzwyczaj bujną i wysoką trawą, wśród której gdzieniegdzie rosną kępy drzew; kwitnie tu hodowla bydła. Uprawiają też wiele kawy i kakao. Góry Guyany są pokryte lasami dziewiczymi.

Główne miasto **Caracas** (Karakas), leży w urodzajnej dolinie gór nadbrzeżnych, na samem wybrzeżu jest port **la Guaira**, z którego wywożą produkty plantacyjne.

119. Na wschód Venezueli leży **Guyana,** jedyny kraj w Ameryce Południowej, należący do Europejczyków, mianowicie: do Anglików, Holendrów i Francuzów. Pas nad brzegiem oceanu jest nizki, nadzwyczaj niezdrowy, ale bardzo urodzajny (plantacye trzciny cukrowej).

120. Najobszerniejszem państwem Ameryki Południowej, zajmującem całą prawie nizinę Amazonki i wyżynę Brazylii, jest **Brazylia.** Obszar jej jest nie o wiele mniejszy od Europy.

Krainę tę przepływa najwspanialsza i najobfitsza w wodę na ziemi rzeka **Amazonka,** w długości ustępu-

jąca tylko Mississippi i Nilowi. Wypływa ona z zachodniego łańcucha Kordylierów, płynie z początku w kierunku północnym po wyżynie, następnie niedaleko równika zmienia kierunek na wschodni, przerzyna się przez łańcuch wschodni, i odtąd płynie prawie równolegle do równika, uchodząc do Atlantyku ujściem bardzo szerokiem.

Z prawej strony Amazonka przyjmuje **Madeirę** wypływającą z Kordylierów, z lewej zaś strony **Rio Negro,** wypływającą z wyżyny Guyany. Z powodu braku działu wodnego między Rio Negro i Orinoko, ta ostatnia łączy jedno swoje ramię **(Cassiquiare)** z Rio Negro. Tym sposobem oba systematy, Orinoko, i Amazonki są połączone jakby kanałem. Zjawisko to trafiające się rzadko, zowie się **bifurkacyą rzeki.**

121. Obszar leżący nad Amazonką w pobliżu równika, z gorąco wilgotnym klimatem, przedstawia niezmierzone lasy dziewicze, zwane tu **Selwasy**, wśród których wielkie rzeki są jedynemi drogami. Lasy te dostarczają kauczuku.

Część Brazylii, leżąca na wyżynie, ma charakter stepowy z hodowlą bydła, wybrzeża tylko są uprawne (kawa) i gęściej zaludnione.

Tu też leżą główne miasta: **Rio de Janeiro** (Żanejro) w malowniczej okolicy nad głęboko wrzynającą się zatoką; najważniejszy port dla wywozu kawy.

Dalej na północy leży **Bahia** i nakoniec **Pernambuko** w najwschodniejszym punkcie wybrzeża.

Wybrzeże jest głównie zaludnione przez białych, w okolicy równika żyją Murzyni i Mulaci, we wnętrzu zaś tułają się jeszcze hordy Indyan.

W chłodniejszej części południowej kwitną kolonie **niemieckie**, w ostatnich czasach zaczęli napływać do Brazylii liczni koloniści **Polacy.**

122. Na przejściu z wyżyny Brazylijskiej do niziny La Platy leżą dwa kraje: **Paragwaj,** przeważnie między

rzeką **Paragwajem** i **Paraną**, dostarczający herbaty Paragwajskiej (Mate) i **Urugwaj** między rzeką **Uragwajem** i oceanem, dostarczający produktów hodowlanych, które wywozi główne miasto **Montewideo** przy ujściu La Platy.

123. Na nizinie La Platy i wyżynie Patagońskiej leży **Argentyna.**

Nizinę La Platy przepływa rzeka tegoż nazwiska, składająca się z trzech rzek: Paragwaju, Parany i Urugwaju; ostatnia łączy się z Paraną już w pobliżu ujścia i odtąd rzeka przyjmuje nazwę **La Platy** i rozszerza się stopniowo w zatokę.

124. Nizina La Plata przedstawia stepy, tak zwane **Pampasy.** Stepy te na południu, w wyżej leżących i chłodniejszych równinach, przechodzą w pustynie, skąpo zaludnione przez koczujących Indyan.

W Pampasach hodują na wielką skalę bydło nawpół zdziczałe, które strzegą pasterze **Gauchosy (Goczosy),** mieszkańcy pochodzenia hiszpańsko-indyjskiego.

Kraj ten dostarcza wełny, mięsa i ekstraktu mięsnego. Głównem miastem jest **Buenos Aires** (dobre powietrze) mające przeszło $^1/_2$ miliona mieszkańców.

b) AMERYKA PÓŁNOCNA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Kształt wybrzeży.

125. Ameryka Północna, podobnie jak Azya, zwraca się szeroką północną stroną ku morzu Lodowatemu Północnemu. Wybrzeże to jest silnie rozczłonkowane **(Archipelag Arktyczny, zatoka Hudsońska, półwysep Labrador),** co jednak dla żeglugi jest bez wartości z powodu lodów.

Strona zachodnia, zwrócona ku oceanowi Wielkiemu, jest jednostajnem zamkniętem wybrzeżem górzystem; na północy tylko posiada fiordy i wązki półwysep **Alaskę,** który za pośrednictwem wysp **Aleuckich** wiąże Amerykę z Azyą.

Wybrzeże wschodnie, leżące nad Atlantykiem, jest silniej rozczłonkowane, posiada jednak o wiele mniej zatok i wysp, niż naprzeciw leżąca Europa.

Kształt powierzchni i wody.

126. Wzdłuż wybrzeża zachodniego ciągną się **Kordyliery Północno-Amerykańskie,** składające się z kilku łańcuchów równoległych (najbardziej wschodni tworzy **Góry Skaliste),** które obejmują **obszerne wyżyny (Meksykańską i Stanów Zjednoczonych).** Tutaj biegnie dział wodny między oceanem Wielkim z jednej, a Atlantyckim i Lodowatym Północnym z drugiej strony.

127. Na wschód od tych gór leży **rozległa nizina,** ciągnąca się od oceanu Lodowatego do zatoki Meksy-

kańskiej, oddzielona od Atlantyku podrzędnym systematem gór **Alleganów**. Prawie ze środka tej niziny rozchodzą się promienisto systematy rzeczne: **Makenzie** (Mekenzi), **Św. Wawrzyńca i Mississipi.**

W północnej części niziny rozlewają się liczne i wielkie **jeziora.**

Klimat.

128. Północna część Ameryki Północnej posiada podobnie zimny klimat, jak Azya północna. Wybrzeża zachodnie, z powodu wiatrów wiejących od oceanu Wielkiego, są o wiele cieplejsze, niż wschodnie, podległe wiatrom chłodnym lądowym; wybrzeże to jest o wiele chłodniejsze od naprzeciw leżącego wybrzeża Europy.

129. W Ameryce Północnej panują **silne zmiany pogody;** po ciepłych dniach jesieni następują nagle mroźne wichury śnieżne. W lecie powstają tu często burze z trąbami powietrznemi **(Tornados).**

Człowiek.

130. W tej części Ameryki, na jej północnych krańcach, prócz **Indyan amerykańskich,** żyje lud polarny rybacki, **Eskimosi,** którzy stanowią przejście od rasy amerykańskiej do mongolskich ludów Azyi Północnej.

131. Północną i środkową część Ameryki Północnej skolonizowali **Anglicy,** południową (Meksyk) **Hiszpanie.** Niektóre z tych kolonii wywalczyły sobie niepodległość i utworzyły rzeczypospolite **(Meksyk, Stany Zjednoczone),** inne pozostały przy Anglikach **(Brytańska Ameryka Północna).**

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Archipelag Arktyczny.

132. Najważniejszą częścią składową rozległego obszaru wyspowego, który rozciąga się na północ Ameryki, jest **Grenlandya,** największa wyspa na ziemi. Pod względem kształtu powierzchni przedstawia ona wyżynę, której wnętrze jest pustynią śnieżną i lodową. Lodowce zstępują tu aż do morza, gdzie obłamują się, i jako góry lodowe, płyną z prądami morskimi ku południowi. Wązki tylko pas na zachodzie, poszarpany przez fiordy, jest miejscami wolny od lodów i zamieszkany przez kilkotysięczną ludność **Eskimosów,** zależną od **Danii,** która posiada tu **kolonie.** Eskimosi zajmują się połowem zwierząt morskich, głównie fok, których tłuszcz służy na opał i światło, a skóry na łodzie i pokrycie chat. Ciągłe przebywanie na morzu wśród niebezpieczeństw uczyniło Eskimosów nadzwyczaj zręcznymi i śmiałymi żeglarzami.

133. Reszta wysp **archipelagu Arktycznego** jest także w części pokryta lodami; mimo to i tutaj mieszkają Eskimosi.

Niegościnne te krainy oddawna już były zwiedzane przez żeglarzy europejskich, którzy mieli nadzieję znalezienia tędy krótszej drogi handlowej z oceanu Atlantyckiego na Wielki. Drogę tę, tak zwany **przepływ Północno-zachodni,** wprawdzie znaleziono, ale nie ma ona praktycznego znaczenia dla handlu, gdyż lody nie pozwalają nawet podczas lata na żeglugę regularną.

Brytańska Ameryka Północna.

134. Zajmuje cały lądowy obszar Ameryki Północnej, na północ od 49° szerokości i jezior systematu rzeki Św. Wawrzyńca (prócz Alaski). Zachodnia część tego kraju, **Kolumbia Brytańska,** posiada wybrzeża fiordowe, oraz góry, dostarczające złota. Wschodnia nizinna część pochyla się ze wszystkich stron ku **zatoce Hudsońskiej,** otoczonej jakby girlandą wielkich słodkowodnych jezior.

135. Jeziora północno-zachodnie należą do rzeki Makenzie, wpadającej do oceanu Lodowatego. Pośrodku, w krainie pszenicy **(Manitoba),** leży jezioro **Winnipeg**, wlewające swe wody do zatoki Hudsońskiej.

Na południo-wschodzie ciągnie się grupa **jezior Kanadyjskich,** z których wypływa **rzeka Św. Wawrzyńca,** uchodząca szerokiem zatokowatem ujściem do Atlantyku. Grupa ta składa się z jezior: **Wyższego, Miczigan, Huron, Erie** (Eri), **Ontario.**

136. Dwa ostatnie jeziora znajdują się na bardzo różnych poziomach, dlatego łącząca je **rzeka Niagara** tworzy **największy i najwspanialszy na ziemi wodospad.** Taras, z którego woda spływa, składa się z górnej twardej warstwy skalistej i dolnej miękkiej, którą woda podmywa; tym sposobem górna, pozbawiona podstawy, obłamuje się, i wodospad posuwa się ciągle w górę rzeki.

137. Na północ jezior Kanadyjskich rozciąga się aż po za rzekę Św. Wawrzyńca najważniejsza kraina Ameryki Brytańskiej, **Kanada,** obfitująca w drzewo i zboże. Miasta **Montreal** i **Quebek** leżą oba na lewym brzegu rzeki Św. Wawrzyńca; ostatnie jest fortecą, która broni wejścia do rzeki.

138. Prócz półwyspu **Nowej Szkocyi** należy tu jeszcze wielka, lecz również niegościnna wyspa **Newfoundland** (Niufaundlend), zamykająca zatokę Św. Wawrzyńca.

Morze, oblewające tę wyspę, obfituje w ryby; kilkaset europejskich i amerykańskich okrętów zawija tu corocznie na połów stokfiszów, znajdujących się na **mieliźnie Newfoundlandzkiej**.

139. Na wybrzeżach oceanu Północnego ciągną się obszary **tundr,** t. j. bagien zmarzłych; tundry te dochodzą na półwyspie Labrador aż do szerokości geogr. Londynu (N. 128).

140. Część północno-zachodnią Ameryki Północnej zajmuje kraina **Alaska** (należąca do Stanów Zjednoczonych) z półwyspem tegoż nazwiska, ważna z połowu ryb na wybrzeżach i w rzekach.

Wnętrze jej jest pustkowiem polarnem, południowe zaś wybrzeże, osłonione z północy górami i ogrzane prądem morskim, posiada klimat łagodny i wilgotny.

STANY ZJEDNOCZONE.

141. Na południe Ameryki Brytańskiej aż do zatoki Meksykańskiej i od oceanu Wielkiego aż do Atlantyku rozciąga się wielka kraina **Stanów Zjednoczonych**.

Dzieli się ona ze względów przyrody na **trzy obszary,** ciągnące się pasami południkowemi.

142. 1) Pas wschodni, **obszar nadbrzeżny i góry Allegany**. Góry poczynają się między rzeką Św. Wawrzyńca i oceanem Atlantyckim kilku łańcuchami, które biegną w kierunku południowo-zachodnim i oddalają się od oceanu, pozostawiając miejsce **nizinie nadbrzeżnej**; nizina ta okrąża dalej południowy kraniec Alleganów, przedłużając się w nizkim i bagnistym półwyspie **Floryda.** Atlantycki brzeg niziny tworzy dwa łuki, z których północny jest dostępniejszy, gdyż liczne rzeki,

spływające z Alleganów, wpadają tu do zatok, głęboko wrzynających się w ląd.

143. Północna, przeważnie górzysta część kraju niezbyt jest żyzna, lecz za to posiada niewyczerpane kopalnie najlepszego węgla, żelaza i nafty.

Nizina południowa, ciepła i wilgotna, należy do najżyźniejszych krain na ziemi; dostarcza ona w ogromnej ilości kukurydzy, tytuniu, bawełny i ryżu.

144. 2) Pas środkowy obejmuje **nizinę Mississipi**, leżącą między Alleganami i górami Skalistemi. Krainę tę przepływa rzeka **Mississipi,** biorąca początek na zachód jezior Kanadyjskich. Z prawej i z lewej strony wysyłają do niej swe wody góry Skaliste i Allegany.

Z pierwszych wypływa **Missouri,** dłuższa od Mississipi, z drugich **Ohio,** zraszająca krainę między jeziorami Kanadyjskiemi i Alleganami. Przy ujściu do zatoki Meksykańskiej, Mississipi tworzy rozgałęzioną, daleko w morze wkraczającą **deltę.** Mississipi, licząc od źródeł Missouri, jest **rzeką najdłuższą** w świecie.

145. Obszar, leżący po lewej stronie rzeki Mississipi pokryty był niegdyś obszernemi lasami dziewiczemi, obecnie przedstawia żyzne pola z uprawą pszenicy i kukurydzy w części północnej, a bawełny i trzciny cukrowej w części południowej.

Obszar, leżący po stronie prawej, suchszy od poprzedniego (№ 98), przedstawia falujące obszary trawiaste, zwane tu **preryami,** które jednak zmieniają się coraz bardziej w nieprzejrzane niwy zbożowe.

Dawniej koczowali tu **Indyanie,** polując na bizony, które obecnie są już prawie zupełnie wytępione.

146. 3) Pas zachodni **Kordylierski,** obfitujący w skarby mineralne (złoto i srebro), składa się z licznych wielkich łańcuchów górskich, ciągnących się z północy ku południowi i zamykających rozległą wyżynę.

147. Wschodni łańcuch ze szczytami przeszło 4000 m. wysokiemi, wznoszący się bezpośrednio z preryi, stanowią **Góry Skaliste**. W północnej ich części, na źródłowiskach Missouri znajduje się wspaniała kraina, pełna dzikich krajobrazów, źródeł gorących, tryskających w górę (podobnie jak w nowej Zelandyi); jest to tak zwany **Park Narodowy** (Nationalpark). Zachodni łańcuch w pobliżu oceanu Wielkiego stanowią góry **Sierra Nevada**.

Leżąca między temi łańcuchami **wyżyna Stanów Zjednoczonych** przedstawia poczęści stepy, poczęści pustynie, z bezodpływowemi jeziorami słonemi we środku.

Północną górzystą część wyżyny skrapia **rzeka Kolumbia,** tworząca wodospady i uchodząca do oceanu Wielkiego; południową pustynną—**rzeka Kolorado,** uchodząca do zatoki Kalifornijskiej; rzeka ta tworzy w grzbiecie wyżyny bardzo głęboką dolinę o stromych zboczach **(keniony)**.

148. Pas nadbrzeżny między Sierra Nevada i oceanem Wielkim, zwany **Kalifornią,** obfituje w złoto, posiada grunt żyzny i klimat łagodny.

149. Na całym wyżej opisanym obszarze rozciąga się państwo: **Stany Zjednoczone;** powstało ono z dawnych kolonii angielskich, które wybiły się na niepodległość przy końcu zeszłego stulecia. Państwo to wówczas zajmowało tylko pas nadatlantycki do Alleganów, ale z biegiem czasu koloniści wciąż zasilani napływem emigrantów z Europy, głównie z Anglii, rozszerzyli swą władzę ku zachodowi aż do oceanu Wielkiego, przyczem pierwotnych mieszkańców, Indyan, wytępiono lub wyparto w niegościnne okolice.

Obecni mieszkańcy (przeszło 60 milionów na przestrzeni prawie tak wielkiej, jak Europa), **Yankesi,** po

kryli kraj wielkiemi miastami, oraz siecią kanałów i kolei żelaznych, które łączą oba oceany.

Zużytkowują oni na wielką skalę **skarby mineralne** (wielki rozwój przemysłu) **i żyzność gruntu** (bawełna, pszenica).

Panującym językiem jest **angielski,** jakkolwiek są tu i inne narodowości europejskie, szczególnie **Niemcy,** oraz **Polacy**. Prócz tego na południu mieszka wielu **Murzynów,** którzy tu byli niegdyś sprowadzeni jako niewolnicy, a następnie, po krwawej wojnie, oswobodzeni.

Liczba **Indyan** jest nieznaczna.

Państwo jest rzecząpospolitą związkową, złożoną z wielu państw czyli stanów, odgraniczonych regularnie równoleżnikami i południkami. Pod względem produkcyi Stany Zjednoczone dadzą się podzielić na następujące grupy:

150. a) **Stany Północne** (na wschód od gór Skalistych).

Wschodnia ich część, tj. **Stany Północno-wschodnie,** najstarsze **(Nowa Anglia),** zajmują się przeważnie **przemysłem,** który się opiera na pokładach węgla i żelaza w górach Allegańskich.

Tu leżą najważniejsze **miasta portowe** nad szerokiemi ujściami rzek i zatokami: **Boston,** najstarsze wielkie miasto Stanów (450000 m.); **New York** (Niujork) przy ujściu rzeki Hudson, która łączy się za pomocą kanału z rzeką Św. Wawrzyńca; jest to pierwszy port w świecie po Londynie, posiada razem z przyległemi miastami do $2^1/_2$ milionów mieszkańców. **Filadelfia** (1 milion mieszk.) w **Stanie Pensylwanii,** wywóz węgla kamiennego, żelaza i nafty. Na południo-zachód od tego miasta, nad rzeką **Potomak** leży **Waszyngton,** główne miasto Stanów Zjednoczonych (250000 mieszk.).

151. Zachodnia część Stanów Północnych jest siedliskiem rozwijającego się na wielką skalę **rolnictwa**

(pszenica i kukurydza), oraz **hodowli bydła** i trzody; w związku z tem rozwinęło się młynarstwo, rzeźnictwo, konserwowanie mięsa.

Miasta: **Chicago (Szikago)** (1 milion mieszk.), punkt środkowy handlu zbożem, nad jeziorem Michigan (Miczigan), łączy się kanałem z Mississipi, tudzież z rzeką Św. Wawrzyńca (ten ostatni kanał omija wodospad Niagary). **St. Louis** ($^1/_2$ mil. mieszk.), przy spływie Mississipi z Missouri, środkowy punkt dorzecza Mississipi; ognisko przemysłu Stanów Zjednoczonych Środkowych.

152. b) **Stany Południowe,** prowadzące **gospodarstwo plantacyjne,** głównie uprawę bawełny i trzciny cukrowej. Dawniej, kiedy właściciele plantacyi uprawiali rolę przy pomocy Murzynów, których gwałtem porywano z ich ojczyzny i sprzedawano tu jako niewolników, kraj ten był najbogatszym w Stanach Zjednoczonych. Ale cudza krzywda nie poszła plantatorom na pożytek: w obronie pokrzywdzonych stanęły Stany Północne i po krwawej wojnie zmusiły plantatorów do oswobodzenia Murzynów.

Na delcie Mississipi leży wielkie miasto **Nowy Orlean** (250000 mieszk.), posiadające klimat niezdrowy, ale położenie dogodne dla handlu (bawełną).

153. c) **Stany Kordylierskie.** Z powodu swych **bogactw mineralnych** (Kalifornia, kraina złota) kraj ten ściągnął licznych kolonistów. Obecnie jednak w pasie nadbrzeżnym ważniejszą jest uprawa pszenicy i owoców.

Na wybrzeżu Kalifornii, nad wspaniałą zatoką, leży miasto portowe **San Francisko** (300000 mieszk.). W punkcie tym zbiegają się drogi morskie z Azyi i Australii, by złączyć się z koleją żelazną, prowadzącą do New Yorku *(kolej oceanu Spokojnego),* San Francisko jest niejako bramą wchodową dla **Chińczyków**, którzy przybywają tłumnie z Azyi, jako wytrwali robotnicy **(kulisy).**

Wnętrze kraju, zdatne do uprawy tylko przy sztucznem nawodnieniu, zamieszkane jest skąpo, i to tylko wzdłuż kolei żelaznych.

MEKSYK.

154. Wyżyna Stanów Zjednoczonych ciągnie się dalej na południe do nizkiego **przesmyku Tehuantepek,** zwężając się między oceanem Wielkim i zatoką Meksykańską. Jest to **wyżyna Meksykańska,** otoczona górami skrajnemi, obfitująca na południu w **wulkany** (**Orizaba** 5500 m.), spadająca tarasowato ku oceanowi Wielkiemu i ku wschodniej nizinie nadbrzeżnej.

Pasy nadbrzeżne i zewnętrzne stoki gór, zwrócone ku wiatrom morskim, mają klimat wilgotny i bujną roślinność, ale są niezdrowe.

Wyżyna, około 2000 m. wysokości, posiada klimat chłodniejszy i suchy. Tutaj udają się rośliny europejskie obok wielu zwrotnikowych. Przeświecające lasy akacyi występują tu naprzemian z przestrzeniami bezleśnemi, na których rosną przeważnie charakterystyczne rośliny kaktusowe z grubemi liśćmi, wytrwałe na suszę.

Podobny charakter ma sąsiedni **półwysep Kalifornia** (Stara).

155. Pierwotni mieszkańcy Meksyku z powodu warunków geograficznych (brak lasów i zwierzyny) nie mogli zajmować się myśliwstwem, zostali więc rolnikami. Z tego powodu powstało tu, podobnie jak w Peru, cywilizowane **państwo Asteków**.

Niewyczerpane **kopalnie srebra** zwabiły tu chciwych Hiszpanów, którzy na początku XVI wieku pod wodzą Korteza zawojowali i zniszczyli kraj.

Na początku naszego stulecia kolonia ta odzyskała wolność i stała się państwem republikańskiem, do którego należy także półwysep **Yukatan** i **Stara Kalifornia.**

Ludność składa się w połowie z potomków hiszpańskich, w połowie z Indyan.

Miasto główne **Meksyk** ($^1/_3$ miliona mieszk.) jest połączony koleją żelazną z portem **Vera Cruz** nad zatoką Meksykańską.

AMERYKA ŚRODKOWA.

156. Składa się z dwóch części, lądowej na zachodzie i wyspowej na wschodzie.

(a) **Ląd stały.** Jest to wązki wyżynowy pas lądu, ciągnący się od przesmyku Tehuantepek do przesmyku Panama; spada stromo na zachód, a łagodnie na wschód, posiada **wulkany** i ulega częstym **trzęsieniom ziemi.**

Po stronie Atlantyku występują dwa półwyspy: płaski, ubogi w wodę **Yukatan,** oraz górzysty i lesisty **Honduras.** Prawie w pośrodku tej wyżyny ciągnie się ukośne zagłębienie z jeziorem **Nikaragua;** tędy ma być przeprowadzony kanał międzyoceanowy.

Ameryka Środkowa otrzymuje na wschodzie obfite deszcze, które przynosi wschodni pasat, i dlatego rosną tu niedostępne lasy dziewicze; na zachodzie klimat jest suchszy, uprawiają tu kawę, kakao i wanilię.

157. I te kraje były koloniami hiszpańskiemi, lecz na początku XIX stulecia stały się samodzielnemi republikami: **Guatemala, Honduras i t. d.**

Wybrzeże nad zatoką Honduras należy do Anglików, którzy stąd wywożą drzewo mahoniowe.

Przesmyk Panamski, przedstawiający największe zwężenie lądu (drugi projekt kanału), należy politycznie do Ameryki Południowej (Kolumbii).

158. (b) **Wyspy Zachodnio-Indyjskie,** tak nazwane przez Kolumba, który, przybywszy tu, sądził, że dopłynął do właściwych Indyi Azyatyckich (Wschodnich).

Od półwyspu Yukatan poczyna się lekko wygięty łuk wyspowy, który przechodzi z kierunku wschodniego ku południowemu i sięga północnych wybrzeży Ameryki Południowej, okalając od północy i wschodu **morze Karibskie.**

Są to wyspy bardzo żyzne i gęsto zaludnione przez Murzynów, Mulatów (mieszańców) i białych.

Kwitnie tu uprawa trzciny cukrowej i tytuniu.

Wyspy te dadzą się podzielić na trzy grupy:

159. 1) **Wielkie Antylle**, cztery wyspy, ciągnące się na północy morza Karibskiego.

Kuba i Portoriko są to resztki **hiszpańskich** posiadłości w Ameryce.

Miasto **Hawanna** na Kubie jest jedynem wielkiem miastem Indyi Zachodnich ($^1/_4$ miliona mieszk.).

Wyspa **Jamaika** należy do **Anglików**; na górzystej i bardzo żyznej, ale niezdrowej wyspie **Haiti (S. Domingo)** znajdują się dwie niepodległe rzeczypospolite: **murzyńska** i **mulacka.**

2) **Małe Antylle** ciągną się na wschód morza Karibskiego i wzdłuż północnego wybrzeża Ameryki Południowej.

Są to wyspy po większej części **wulkaniczne,** należą przeważnie do **Anglików** i **Francuzów**; kilka mniejszych wysepek należy do **Holendrów** i **Duńczyków.**

3) **Wyspy Bahamskie** ciągną się na północ Wielkich Antyllów, są nizkie, należą do **Anglików.** Jedna z nich jest dawną wyspą **Guanahani,** pierwszą, na której stanął **Kolumb** w Ameryce.

AFRYKA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

160. Afryka rozciąga się na południe Europy, a na południo-zachód Azyi. Najbardziej północny jej punkt, **przylądek Blanco,** sięga 37° szer. półn., najbardziej południowy, **przylądek Iglasty (Agulhas)** — 35° szer. połud. Tym sposobem Afryka rozciąga się prawie jednakowo w obie strony równika.

Kształt wybrzeży.

161. Afryka, trzy razy tak wielka, jak Europa, odznacza się, podobnie jak Australia i Ameryka Południowa, jednostajnością wybrzeży: nie posiada półwyspów, prócz **Somali,** a wyspy, prócz **Madagaskaru,** są drobne.

Przez głębokie trójkątne wdarcie się **zatoki Gwinejskiej** od zachodu, i trójkątne wysunięcie lądu w **półwyspie Somali** na wschodzie, Afryka dzieli się na dwie części: **północną** i **południową,** z których pierwsza, czworokątna, ma największą rozciągłość w kierunku równoleżnikowym; druga, trójkątna, — w kierunku południkowym.

Kształt powierzchni i wody.

162. Pod względem kształtu powierzchni Afryka przedstawia **wyżynę,** wyższą w południowej, a niższą w północnej części, z **podniesionemi skrajami,** które spa-

dają **tarasowato** ku morzu lub ku nizkiemu pasowi nadbrzeżnemu.

Na tych skrajach wznoszą się tu i owdzie wygasłe **wulkany**, stanowiące **najwyższe szczyty lądu.**

163. Rzeki, płynące z wnętrza, muszą się przedzierać ku morzu przez wyniosłe krawędzie, przyczem tworzą **wodospady,** które przerywają żeglugę wpobliżu ujścia; dopiero gdy się wstąpi na wyżynę, napotyka się znowu znaczne rzeki żeglowne.

Źródłowa kraina największych rzek Afryki leży we wschodniej części Afryki wyższej, gdzie rozlały się też wielkie **jeziora.** Z tych rzek **Nil** płynie na północ ku morzu Śródziemnemu, **Kongo** na zachód do Atlantyku, **Zambezi** na wschód do oceanu Indyjskiego.

Po za tą główną krainą źródłową bierze początek jedna tylko wielka rzeka **Niger,** płynąca łukiem do zatoki Gwinejskiej.

Klimat, rośliny, zwierzęta.

164. Z powodu położenia po obu stronach równika, od którego Afryka odbiega niezbyt daleko, jest ona **najgorętszą z części świata.** Tylko niewielkie skrawki na północy i południu wkraczają w pasy umiarkowane; zresztą znaczne wzniesienie kraju łagodzi tu i owdzie wysoką temperaturę. Na najwyższych szczytach gór leżą wieczne śniegi, nawet w pobliżu równika.

Ze względu na klimat, Afrykę dzielimy na **trzy części:**

1) gorącą, wilgotną część środkową, od 20° szerok. półn. do 20° szerok. południ.

2) gorącą, suchą i z tego powodu pustynną część północną;

3) także gorącą i suchą, lecz w mniejszym stopniu, część południową.

Część środkowa bywa zwilżana deszczami zenitalnemi (N. 45). W pasie równikowym, gdzie deszcze te prawie wciąż padają, rosną nieprzebyte **lasy dziewicze** (dorzecze Kongo); dalej od tego pasa, gdzie rok dzieli się wybitnie na dwie pory, dżdżystą i suchą, rozciągają się **stepy**, które dalej w częściach północnej i południowej, przechodzą w **pustynie (Sahara, Kalahari).** Dopiero na obu krańcach, północnym i południowym, gdzie rozpoczynają się deszcze właściwe pasom umiarkowanym (zimowe N. 47), roślinność znowu ożywia się nieco.

165. W lasach żyją **zwierzęta** gruboskórne: słoń i nosorożec, (hipopotam w rzekach wraz z krokodylem), małpy: goryl i szympans w pobliżu zatoki Gwinejskiej. Na stepach antylopy, zebry, żyrafy; z drapieżnych: lew, szakal, hyena. Stepy i pustynie przebiega struś, największy z ptaków.

Człowiek.

166. Ludność Afryki podają na 170 milionów. W pasie środkowym mieszkają **Murzyni,** na skrajach zaś **ludy z jasną barwą skóry;** mianowicie na północy rasa biała, kaukaska: **Chamici** i **Semici,** na południu żółta, południowo-afrykańska: **Hotentoci** i **Buszmanie.**

167. Z powodu niedostępności Afryki (brak rozczłonkowań, wysokie krawędzie, wodospady, wielkie pustynie), oraz braku takich bogactw mineralnych, jak w Ameryce, Afryka, wyjąwszy pasy nadbrzeżne, przez długi czas opierała się rozpowszechnieniu europejskiej kultury i w środkowej swej części była nieznaną. Miejsce bogactw mineralnych zastępowali tu niewolnicy, któ-

rymi prowadzono handel, co wywołało jeszcze większe zdziczenie. Drugim produktem Afryki była i jest jeszcze dotychczas kość słoniowa.

Dopiero w naszych czasach, dzięki usiłowaniom licznych podróżników, oraz wyprawom zbrojnym, udało się Europejczykom poznać wnętrze Afryki i wziąć je poczęści w swoje posiadanie.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Afryka Południowa.

168. Wewnątrz nieckowatego zagłębienia Afryki południowej rozciąga się uboga w deszcze, poczęści stepowa, poczęści pustynna wyżyna **Kalahari;** sięga ona północnym swym krańcem do jeziora **Ngami.**

Góry, ograniczające tę wyżynę od zachodu, są również ubogie w deszcze, góry zaś wznoszące się od wschodu, równolegle do południowo-wschodnich wybrzeży Afryki, są wilgotne (deszcze elewacyjne) i żyzne.

Z tych gór wypływa największa rzeka Afryki południowej, **Oranje,** która łączy się prawie w połowie swego biegu z dopływem **Vaal,** płynie ku zachodowi i wpada do oceanu Atlantyckiego.

169. Klimat zdrowy sprzyja tutaj osiedleniu się Europejczyków. Najpierw przybyli tu holenderscy chłopi **(Boerowie)** i zajęli wybrzeże południowe, lecz późniejsi przybysze, **Anglicy,** wyparli ich stąd; Boerowie ustępowali coraz bardziej ku północy we wnętrze wyżyny, gdzie musieli walczyć z Buszmanami i Murzynami (Kaframi).

170. Kraj, zabrany przez Anglików Boerom, zowie się **Kaplandya** (t. j. Ziemia Przylądkowa); jest to kraj żyzny; uprawiają tu pszenicę i hodują owce. Po drugiej

stronie rzeki Oranje, koło **Kimberlej,** znajdują się kopalnie dyamentów. Głównem miastem jest **Kapsztad** u stóp góry **Stołowej** (tak nazwanej z powodu płaskiego szczytu).

Dawniej, przed przekopaniem kanału Sueskiego, Kapsztad był ważną stacyą morską z Europy do Indyi Wschodnich i Australii.

Drugą kolonią angielską jest **Natal,** kraina również bardzo żyzna, wydająca **płody zwrotnikowe** z powodu ciepłego prądu morskiego, który ją oblewa.

171. Boerowie, wyparci z południa, zajęli kraj nad Oranje i Vaalem aż do rzeki **Limpopo** i utworzyli dwie **respubliki: Oranje** i **Transvaal** albo **Południowo-Afrykańską.** Zajmują się tu oni hodowlą owiec i wydobywaniem złota.

Obok białych, przebywają tu we wschodniej części liczni Murzyni, z których **Kafrowie** odznaczają się silną budową ciała, męstwem i zdolnościami umysłowemi. W pustyni Kalahari błądzą łowieccy **Buszmanie** i **Hotentoci.**

Na zachodzie, na pustynnem wybrzeżu, znajdują się **posiadłości niemieckie.**

AFRYKA ZWROTNIKOWA.

Wschodnio-Afrykańska wyżyna jeziorna.

172. Wschodnia część Afryki zwrotnikowej rozciąga się od rzeki Zambezi na południu do górskiej krainy Abisynii na północy. W zagłębieniach tej wyżyny zgrupowały się liczne wielkie jeziora, (co przypomina jeziorną krainę Kanadyjską i Turańską). Tu leżą mia-

nowicie podrównikowe jeziora Nilowe: **Wiktorya, Albert** i **Albert Edward**; jeziora rzeki Kongo: **Tanganika** i **Bangweolo,** oraz jezioro **Niassa** (równie podłużne, południkowe, jak Tanganika), spływające do rzeki Zambezi.

Grzbiet wyżyny między temi jeziorami sięga 1000 m., a na nim, po wschodniej stronie jeziora Wiktorya, wznoszą się śniegiem pokryte **wulkany,** stanowiące najwyższe góry Afryki: **Kilimandżaro** (6000 m.) i nieco niższa **Kenia.**

173. Mieszkańcy **Murzyni** ulegli wpływowi **Arabów,** szczególnie na wybrzeżu.

Prócz tego założyli tu kolonie **Europejczycy** i rozszerzają swe panowanie w miejsce arabskiego.

Na południu spotykamy **kolonię portugalską Mozambik.**

Dalej na północ ciągnie się od wybrzeża aż do Wielkich jezior naprzód **kolonia niemiecka,** a następnie **angielska.**

Pod opieką Anglii znajduje się również arabski **sułtanat wyspy Zanzibaru,** z miastem tegoż nazwiska, które dzięki położeniu swemu na wgięciu wybrzeża, tj. w punkcie jego zbliżenia do krainy jezior, jest ważnem miastem handlowem (niegdyś łupiezcy Arabowie prowadzili tu handel niewolnikami).

174. Północną część wschodnio - afrykańskiej wyżyny zamieszkują już nie Murzyni, lecz ludy Kaukaskie, mianowicie chamiccy wyznawcy mahometanizmu: **Somalowie,** koczujący na wschodnim trójkątnym półwyspie Afryki, i semiccy **Abisyńczycy,** którzy dzięki niedostępności górskiej krainy **Abisynii,** zachowali chrześcijanizm w walce z otaczającemi ją zewsząd ludami mahometańskiemi.

Abisynia jest wyżyną trójkątnego kształtu, spadającą stromo, szczególnie ku wschodowi.

Wyżyna ta, wyższa od poprzedniej, jest pokrajana potokami na oddzielne niedostępne góry o płaskich szczy-

tach i stromych ścianach (najwyższe szczyty wznoszą się do 4000 m.).

Z krainy tej wypływa ku zachodowi jedna ze źródłowych rzek Nilu — **Nil Niebieski**, przepływający jezioro **Tana (Tsana).**

175. Pas nadbrzeżny, sąsiedni, (nad morzem Czerwonem i zatoką Aden), jest ważny dla Europejczyków, z powodu położenia swego nad cieśniną Bab el Mandeb, prowadzącą od kanału Sueskiego do Indyi, dlatego to założyli tutaj kolonie **Francuzi** i **Anglicy,** a głównie **Włosi,** których kolonia **Erytrea** posiada port **Masaua.** Włosi dążyli do opanowania całej Abisynii, ale ponieśli w walce z mężnymi Abisyńczykami dotkliwą klęskę.

Kotlina Kongo (i Zambezi) z wybrzeżem, Atlantyckiem.

176. Na zachód od wyżyny Wschodnio-Afrykańskiej, w północnej części nieckowatego zagłębienia Afryki wewnętrznej, rozciąga się kotlina Kongo i dolina Zambezi, których dział wodny jest we wschodniej części wysoki, górski, w zachodniej nizki, błotnisty.

Zachodnia krawędź kotliny Kongo, dźwigająca na północy wulkaniczne góry **Kameruńskie** (4000 m.), spada stromemi i trudnemi do przejścia tarasami na zachód ku **wybrzeżu Niższej Gwinei.**

177. Kotlina Kongo przedstawia zagłębienie w kształcie podłużnego półmiska, wydłużonego w kierunku południkowym; liczne rzeki, płynące w głębokich dolinach, spływają z jego skrajów i zbierają się w łukowatej **rzece Kongo,** z rzek afrykańskich najobfitszej w wodę. Płynie ona ku Atlantykowi przez zachodnią tarasowatą krawędź kotliny, gdzie tworzy liczne wodospady, utrudniające żeglugę i dostanie się z oceanu do wnętrza kraju.

Wyniosłości między dolinami rzecznemi są pokryte wysoką trawą, która w porze bezdeszczowej usycha; dolinom zaś rzecznym towarzyszą gęste lasy, które tworzą wśród stepów szersze lub węższe ciemnozielone wstęgi. We wschodniej części kotliny nieprzebyte lasy ciągną się szatą nieprzerwaną.

178. Pod względem politycznym kotlinę tę zajmuje **państwo Kongo**, będące pod władzą króla belgijskiego; państwo to wzdłuż rzeki Kongo sięga wązkim pasem do Atlantyku.

Na wybrzeżu Atlantyku, na południe ujścia Kongo, znajduje się **portugalska kolonia Angola,** a na północ— **francuska kolonia Kongo** oraz **niemiecka Kamerun.**

Kolonie te sięgają daleko we wnętrze, po za rzekę **Szari** i do jeziora **Tsad.**

Sudan z wybrzeżem Atlantyckiem.

179. Na północ od kotliny Kongo do Sahary rozciąga się **Sudan;** we wschodniej części tego kraju przepływa **Nil Biały** (a w części i **Niebieski**), w zachodniej **Niger** (z lewym dopływem **Benue**), środkowa zaś tworzy zlewisko zamkniętego płytkiego **jeziora Tsad**. Jezioro to leży na granicy pustyni, poziom jego zmienia się stosownie do pory roku — w deszczowej (podczas naszego lata) występuje z brzegów, w czasie suszy zmniejsza się.

Część skropiona Nigrem nosi miano **Sudanu Wysokiego**, reszta nazywa się **Sudanem Nizkim**.

180. Część wschodnia należała dawniej do państwa Egipskiego i stąd nosi zwykle nazwę **Sudanu Egipskiego;** obecnie zajęli go fanatyczni mahometanie tworzący tu tak zwane **państwo Mahdistów**.

Środkową część koło jeziora Tsad zajmują **niezależne państwa murzyńskie.**

W części zachodniej panuje znów nad Murzynami lud mahometański **Fulbe** albo **Fellata**. Najważniejszem miastem jest **Timbuktu** (obecnie zajęte przez Francuzów), na północnem wygięciu Nigru, na granicy Sahary.

181. Pas nadbrzeżny, przypierający do Wysokiego Sudanu, nosi w części północno-zachodniej nazwę **Senegambii** (od rzek nadbrzeżnych **Senegalu** i **Gambii**), w południowej zaś części, nad zatoką Gwinejską, nazwę **Gwinei Wyższej.**

Krainy te, dostarczające oleju z palmy oliwnej (głównie do wyrobu świec i mydła) i tak zwanego orzecha ziemnego, są oddawna **skolonizowane** przez różne ludy europejskie.

Senegambia (miasto główne **St. Louis**) jest zajęta przez **Francuzów,** którzy stąd rozszerzyli swoje panowanie wzdłuż Nigru aż do Timbuktu. **Anglicy** posiadają kilka kolonii na wybrzeżu Gwinejskiem. Najważniejsze z nich są na dolnym Nigrze, i stąd Anglia rozszerza swoje panowanie w górę Nigru.

AFRYKA PÓŁNOCNA.

182. Afryka północna składa się z trzech krain: Wyżyny Berberyi (z górami Atlas), Sahary, oraz Wyżyny Nubii i Egiptu z doliną Nilu.

Wyżyna Berberyi.

183. Wyżyna Berberyi jest północno-zachodnią częścią Afryki północnej, ciągnie się od oceanu Atlantyckiego, wzdłuż morza Śródziemnego, do zatoki Małej Syrty. Wyżynę tę otaczają zewsząd góry skrajne, noszące nazwę **Atlasu;** góry te we wschodniej części wyżyny zbliżają się do siebie i rozgałęziają, tworząc krainę górzystą **Tunis.**

Zewnętrzna strona Atlasu, zwrócona ku morzom, posiada dość wilgoci i jest żyzna; strona zaś zwrócona ku Saharze, oraz wnętrze wyżyny, mają klimat suchy i noszą charakter stepowy. Jeziora słone, leżące we wnętrzu wyżyny i na granicy Sahary, tak zwane **Szotty**, w suchej porze roku wysychają i pokrywają grunt skorupą solną.

184. Mieszkańcy chamiccy noszą nazwę **Berberów** (w środkowej części kraju zowią się **Kabylami**). Prócz tego mieszkają tu semiccy **Arabowie (Beduini).**

Pod względem politycznym kraina ta składa się z trzech części:

Zachodnią, posiadającą najwyższe łańcuchy górskie, a na wybrzeżu Atlantyku rozległe żyzne niziny, zajmuje **Marokko,** niepodległe **państwo mahometańskie,** którego sułtan przebywa naprzemian w miastach **Marokko** i **Fezie.**

Środkowa część, **Algierya,** składa się, na północy z małych żyznych równin i z krain górzystych, obfitujących w zboże i wino; ze stepowej wyżyny we środku; z licznych **oaz,** leżących na południu, na przejściu do Sahary, i dostarczających daktyli. Jest to **kolonia francuska,** z nadbrzeżnem miastem **Algier.**

Wschodnią, trzecią część tej wyżyny stanowi wyżej wspomniana górzysta i żyzna kraina **Tunis,** na wybrzeżu zatoki Małej Syrty, naprzeciwko Sycylii. Jest to **państwo mahometańskie,** pod opieką Francyi, z miastem tegoż nazwiska (blizko 150000 mieszk.), niedaleko ruin starożytnej **Kartaginy,** słynnej kolonii fenickiej.

SAHARA.

185. Jest to **największa pustynia** na świecie, przedstawia wyżynę niewielkiej wysokości, śród której tu i owdzie sterczą góry skaliste. Grunt składa się po-

części z ostrokanciastych kamyków, poczęści z piasku, z którego wiatr usypuje długie wały czyli **diuny.**

Tylko w zagłębieniach występuje na jaw woda, sącząca się pod piaskiem; wywołuje ona bujną roślinność tworzy **oazy** z palmą daktylową i ludnością osiadłą.

W części północnej, będącej pod zarządem Francuzów, liczbę oaz zwiększono sztucznie przez kopanie głębokich studni.

Mieszkańcami pustyni są **Chamici,** poczęści zmieszani z Murzynami, zwani na zachodzie **Tuaregami,** a na wschodzie **Tibusami.** Są to ludy bardzo zahartowane, poprzestające na małem; zajmują się poczęści rozbojem, poczęści handlem, przewożąc towary przez pustynię przy pomocy jednogarbnych wielbłądów, które jedynie są w stanie wytrzymać posuchę („Okręty pustyni").

186. Na północnej krawędzi Sahary, w pobliżu zatoki obu Syrt, leżą żyźniejsze nieco krainy, **Tripolis** i **Fezzan,** należące do **Turcyi.**

Główne miasto **Tripolis** stanowi punkt wyjścia głównej drogi karawanowej, prowadzącej przez Fezzan i inne oazy, rozłożone szeregiem, w poprzek Sahary, do jeziora Tsad.

Do krain pustynnych zaliczyć należy (również turecką) **Barkę,** na wschód zatoki Wielkiej Syrty.

Wyżyna Nubii i Egiptu z doliną Nilu.

187. Jest to, z wyjątkiem doliny Nilu, właściwie dalszy pustynny ciąg Sahary, oddzielony od niej tylko w części szeregiem oaz.

Nil, przepływający tę krainę, jest najdłuższą rzeką w Afryce, a drugą w świecie (po Missouri - Mississipi); wypływa z jeziora Wiktorya, a zasila się odpływami

z jeziora Albert i Albert Edward. Z początku nosi miano **Bachr-el-Abiadu**, czyli **Nilu Białego**, a po połączeniu się z **Bachr-el-Azrekiem**, czyli **Nilem Niebieskim**, wypływającym, jak wiadomo, z Abisynii, otrzymuje miano **Nilu**, i wstępując ze wschodniego Sudanu na pustynną wyżynę Nubii, przepływa ją w wązkiej skalistej dolinie aż do zwrotnika Raka. W pobliżu miasta **Assuan** dolina rzeki się rozszerza i staje się żyzną; jest to **dolina Egiptu**, która żyzność swoją zawdzięcza corocznym wylewom rzeki (z powodu deszczów zwrotnikowych, padających w górnej części rzeki), osadzającym muł.

Od obfitości wylewu zależy pomyślność kraju: w roku pomyślnym „Nil zbliża się do pustyni," w niepomyślnym „pustynia zbliża się do Nilu."

Egipt w ciągu roku trzy razy zmienia krajobraz: w jesieni jest jeziorem, w zimie niwą zbożową, na wiosnę wypaloną od słońca pustynią.

Błotnisty obszar ujściowy Nilu, kształtu trójkąta, zwany **Deltą**, powstał z mułu, osadzonego przez rzekę.

188. W dolinie Nilu, dzięki jej żyzności, powstało **najstarsze cywilizowane państwo na ziemi, państwo Faraonów.** Obecni mieszkańcy są poczęści potomkami starożytnych chamickich Egipcyan, poczęści są pochodzenia arabskiego.

Najważniejszym produktem Egiptu, obok zbóż i trzciny cukrowej, jest bawełna; obecne znaczenie tego kraju polega jednak nietyle na jego żyzności, ile na położeniu przy **kanale Sueskim**, tj. na przejściu od morza Śródziemnego do oceanu Indyjskiego.

Pod względem **politycznym** Egipt jest zależny od **Turcyi**; panujący wicekról zwany **Kedywem**, płaci Turcyi daninę. Większy jednak wpływ na rząd egipski wywierają **Anglicy**, którym chodzi o zabezpieczenie sobie drogi przez Suez do swych kolonii w Indyach.

Na początku Delty, na prawym brzegu Nilu, leży główne miasto Egiptu **Kair**, największe miasto Afryki (blizko 400000 mieszk.), w pobliżu olbrzymich **piramid**, najstarożytniejszych pomników na świecie.

Głównym portem jest **Aleksandrya** w pobliżu ujścia Nilu (nie przy samem ujściu, gdyż muł przynoszony przez rzekę zamula port).

Na północnym końcu kanału Sueskiego leży miasto **Port Said**, na południowym **Suez**; znaczenie swe miasta te zawdzięczają temu kanałowi.

WYSPY AFRYKAŃSKIE.

189. Wyspy Afrykańskie leżą poczęści na oceanie Atlantyckim, poczęści na Indyjskim; większa część jest drobna, wulkanicznego pochodzenia.

Na oceanie Atlantyckim leżą wyspy: **Azory**, na których uprawiają pomarańcze, i **Madeira (Madera)**, słynna ze zdrowego klimatu (miejsce lecznicze dla chorych na piersi); wyspy te należą do **Portugalczyków**.

Wyspy Kanaryjskie, ojczyzna kanarków; jedna z nich jest **Ferro**, w pobliżu której przechodzi (na mapach, globusie) pierwszy południk; należą do **Hiszpanów**.

Wyspy Gwinejskie, w zatoce tegoż nazwiska, na przedłużeniu nadbrzeżnych wulkanicznych gór Kamerun. Należą po części do **Portugalczyków**, po części do **Hiszpanów**.

Wyspa Św. Heleny leży w wielkiej odległości od lądu, brzegi ma skaliste, niedostępne; dlatego też była obrana przez **Anglików** (do których należy) na więzienie dla Napoleona I.

190. Na oceanie Indyjskim, oprócz drobnych wysp, jak **Maskareny** (uprawa trzciny cukrowej), należących po-

części do **Anglików,** poczęści do **Francuzów,** leży jedna wyjątkowo wielka wyspa lądowa, **Madagaskar,** trzecia co do wielkości wyspa na ziemi. Wzdłuż Madagaskaru ciągnie się łańcuch gór, dzielący wyspę na dwie części, wschodnią i zachodnią, znacznie różniące się między sobą pod względem przyrody i ludności: część wschodnia, zwrócona ku oceanowi, jest wilgotna i posiada bujną leśną roślinność; część zachodnia, zwrócona ku lądowi, jest sucha, stepowa; pierwsza ma ludność malajską (N. 54), druga murzyńską. Wyspę tę wzięli pod swą władzę **Francuzi.**

AZYA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

191. Azya ciągnie się od 78° szer. półn. **(przylądek Czeluskin)** aż do równika **(przylądek Buru)**; wyspami zaś sięga po za równik. Najbardziej zachodni punkt Azyi leży pod 44° długości wschodniej nad **morzem Egejskiem,** najbardziej wschodni — pod 210° dług. wschod. w **cieśninie Beringa.**

192. Azya leży w pośrodku wszystkich pozostałych części świata.

Najściślej złączona z Europą, zrasta się z nią całkowicie wzdłuż **gór Uralskich i Kaukaskich**. Między południową częścią **Uralu** i północnem wybrzeżem **morza Kaspijskiego,** nizina Zachodnio-Azyatycka zlewa się ze Wschodnio-Europejską; tędy ludy azyatyckie znajdowały dogodną drogę do Europy; jest to tak zwana „Brama Narodów." Na zachód Kaukazu, odnogi morza Śródziemnego: **morze Czarne, Marmara** i **Egejskie,** oddzielają wprawdzie Azyę od Europy, ale w cieśninach: **Bosforze** i **Dardanelach** obie części świata tak znacznie się zbliżają, że i tędy wędrówki ludów z jednej części świata do drugiej nie napotykały wielkich przeszkód.

Z Afryką łączy się Azya przesmykiem Sueskim, obecnie zresztą przekopanym **(Kanał Sueski)**; dalej na południe, **morze Czerwone,** dzielące obie części świata, jest tylko wązka fosą, która przytem zwęża się bardzo w cieśninie **Bab-el-Mandeb,** tak, iż obie części świata tutaj po raz drugi prawie się stykają.

Z Australią wiąże się Azya szeregiem wysp **Wschodnio-Indyjskiego archipelagu,** które stanowią szczątki daw-

nego lądowego połączenia, „niby pale zniszczonego mostu."

Do Ameryki zbliża się Azya swym północno-wschodnim rogiem w cieśninie **Beringa**, na odległość kilkunastu mil (jak z Warszawy do Radomia).

193. Azya jest silnie rozczłonkowana; z trzech stron (wyjąwszy zachodnią) posiada liczne półwyspy (trzy wielkie na południu) i znaczną ilość wielkich wysp, w pobliżu lądu łukowato ciągnących się (szczególniej na wschodzie i południo-wschodzie); wyspy oddzielają od oceanu liczne morza nadbrzeżne czyli skrajne.

Mimo to jednak pozostaje jeszcze **czworokątny obszar pnia lądowego,** większy niż w jakiejkolwiek innej części świata.

Kształt powierzchni.

194. Przez całą długość Azyi, z zachodu na wschód, ciągnie się pas wyniosłości, rozszerzający się i rozgałęziający ku wschodowi; na północ tego wyniosłego pasa ciągnie się ku Oceanowi Północnemu wielka nizina, na południe zaś szereg odosobnionych wyżyn i nizin.

Główny pas wyniosłości, ścieśniony w dwóch miejscach, tworzy trzy oddzielne wyżyny:

195. Najbardziej wschodnia i największa z tych wyżyn jest **wyżyna Wschodnio-Azyatycka** albo **Centralno-Azyatycka,** ograniczona z południa najwyższemi w świecie górami **Himalajami.**

Zachodnim swoim krańcem, łańcuchem gór **Hindukusz** (albo **Hindukuh**), wyżyna ta zrasta się z mniejszą **wyżyną Iranu.**

Ta ostatnia łączy się za pomocą gór **Armenii** z najmniejszą częścią zachodnią, **wyżyną Azyi Mniejszej.**

196. Rozgałęzienia Wyżyny Centralno-Azyatyckiej rozchodzą się wachlarzowato: na południo-wschód ciągną

się **góry Indo-Chińskie,** na wschód **Chińskie** (pozostawiając miejsce w pobliżu brzegu oceanu Wielkiego na **nizinę Chińską**); na północo-wschód — **góry Syberyjskie.**

Te rozgałęzienia zostały poczęści zalane morzem i utworzyły wyżej wspomniane łukowate łańcuchy wysp, obfitujących w wulkany.

197. Główna **nizina Azyatycka,** rozciągająca się na północ od pasa wyżyn, składa się z dwóch części, zlewających się z sobą, a mianowicie: **z niziny Syberyjskiej,** odpływowej, której rzeki płyną do Oceanu Północnego i **niziny Turańskiej,** bezodpływowej, której rzeki kończą się w zamkniętych jeziorach, Aralu i Kaspijskiem.

198. Na południe pasa wyżyn ciągnie się szereg odosobnionych **nizin,** a mianowicie:

Mezopotamska, leżąca u południowo-zachodnich stóp Wyżyny Iranu, **Indyjska** między wyżyną Iranu i wyżyną Centralną i **Indo-chińska** między rozgałęzieniami gór Indo-chińskich.

Poza pierwszemi dwiema nizinami leżą dwie mniej więcej odosobnione **wyżyny: Arabii** i **Dekanu.**

Klimat i wody.

199. Azya ciągnie się przez wszystkie trzy pasy półkuli północnej, (największa jednak jej część leży w pasie umiarkowanym). Z powodu tego Azya przedstawia **wielką rozmaitość klimatyczną.** Gdy w południowej części promienie słońca padają prostopadle, w północnej tymczasem słońce w lecie nie wznosi się wyżej niż u nas w końcu lutego, a w zimie kryje się całkowicie na wiele dni pod poziom (noce trzymiesięczne).

200. Ponieważ wnętrze wyżyny Wschodnio-Azyatyckiej jest zewsząd otoczone wysokiemi górami, odznacza się więc klimatem suchym, gdyż góry odbierają

wilgoć wiatrom, wiejącym od morza (deszcze elewacyjne, ob. N. 48). Prócz tego, z powodu znacznego wzniesienia i oddalenia od morza, lata są tu upalne, zimy mroźne; dni gorące, noce zimne.

Obszary, leżące zewnątrz wyżyny, mają klimat morski, opady bardzo obfite, szczególnie na południo-wschodzie. Azya rozpada się więc pod względem klimatu i całej przyrody na dwie bardzo różne części: na **suche, jałowe, bezludne wnętrze — i wilgotne, żyzne, gęsto zaludnione (wyjąwszy północ) obszary zewnętrzne.**

201. W związku z klimatem (opadami) i kształtem powierzchni jest **rozkład rzek.**

Pustynne wnętrze posiada tylko nieliczne rzeki, które przytem nie dosięgają morza, lecz giną w słonych jeziorach i bagnach.

Azya zewnętrzna, wilgotna, posiada liczne i wielkie rzeki, biorące początek w górach, otaczających wyżynę, rozchodzące się na wszystkie strony i dosięgające oceanów.

Tylko rzeki, płynące ku zachodowi, giną jak wiadomo w wewnętrznem **jeziorze Aral,** które jednak dawniej, podobnie jak Kaspijskie, łączyło się z Oceanem Północnym wzdłuż wschodnich stoków Uralu, a z morzem Czarnem wzdłuż północnych stoków Kaukazu.

202. Te same różnice między suchem bezodpływowem wnętrzem i wilgotnemi, żyznemi skrajami powtarzają się także na mniejszą skalę w wyżynach zachodnio - azyatyckich.

Rośliny i zwierzęta.

203. Wobec wielkich różnic klimatycznych, świat roślinny i zwierzęcy Azyi odznacza się wielką rozmaitością i przeciwieństwami: największe ubóstwo roślinności i świata zwierzęcego w pasie pustyń styka się tam

bezpośrednio z największem bogactwem w wilgotnym skraju południowo-wschodnim, z jego nieprzebytemi lasami dziewiczemi, gdzie kipi życie zwierzęce (wielkie gruboskórne, drapieżne, małpy i t. d.).

Człowiek.

204. Ludność Azyi, **pod względem pochodzenia,** odznacza się wielką rozmaitością; **należy do trzech ras.** Jeżeli przeprowadzimy linię od gór Kaukaskich, wzdłuż północnej krawędzi wyżyny Iranu i Himalajów, a dalej od wschodniego ich krańca do zatoki Bengalskiej, to na północ i wschód tej linii spotkamy **rasę mongolską,** a na przyległych południowo-wschodnich wyspach pokrewną jej **rasę malajską,** na południe zaś tej linii — **rasę kaukaską.** Ta ostatnia dzieli się tu na dwie gałęzie: **Indo-europejską (Indusi** i **Irańczycy)** i **Semicką (Arabowie, Żydzi).**

205. W Azyi powstały **trzy religie monoteistyczne,** tj. wyznające jednego Boga: w Palestynie, wpobliżu zachodniego wybrzeża morza Śródziemnego, **żydowska** i **chrześcijańska;** w Arabii zaś **mahometańska** (islam); ta ostatnia rozszerzyła się na całą wyżynę zachodnio-azyatycką, a nawet nieco po za jej granice.

Z innych religii, wielu wyznawców posiada **braminizm,** tak nazwany od głównego boga **Brahmy,** w Indostanie, a szczególnie **buddyzm,** tak nazwany od jego założyciela **Buddy** — w Azyi wschodniej i środkowej.

206. Co do **sposobu życia,** w stepach i pustyniach obszarów bezodpływowych spotykamy **hordy pasterskie,** a w północnej, odpływowej części Azyi **łowieckie** i **rybackie.**

We wschodniej i południowej części Azyi zewnętrznej żyją **ludy rolnicze.** Tutaj nad wielkiemi rzekami, na

żyznych nizinach (Mezopotamskiej, Indyjskiej, Chińskiej) powstały, podobnie jak nad Nilem, **najstarożytniejsze państwa cywilizowane.**

207. Rozkład **gęstości zaludnienia** jest w związku ze stosunkami klimatycznemi, a głównie z rozkładem wilgoci: suche wnętrze i zimna północ, z ludnością koczującą, są bardzo rzadko zaludnione; żyzny zaś pas wschodni i południowy, z ludnością rolniczą, należą do najgęściej zaludnionych krain na ziemi.

208. Na początku nowych wieków Europejczycy zaczęli **kolonizować** Azyę, a obecnie należy do nich więcej niż połowa tej części świata.

Głównemi potęgami kolonizacyjnemi są tu: **Rosya,** która zajęła **północ** i posuwa się coraz bardziej ku południowi, oraz **Anglia,** która zajęła najbogatszy w Azyi kraj **Indostan** i rozszerza się ku wschodowi na Indochiny i ku zachodowi na Iran.

Prócz tego znaczne posiadłości mają tu **Holendrzy** na wyspach Archipelagu Indyjskiego.

209. Państwa samodzielne, prócz również samodzielnej wyspowej **Japonii,** utrzymały się głównie w środkowym pasie wyżyn, jak oto: **Chiny, państwa Iranu** (głównie **Persya**) i **Turcya,** której część leży w Europie.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Wyżyna Azyi Zachodniej z Arabią.

ARABIA.

210. Arabia w ściślejszem znaczeniu, tj. **półwysep Arabski,** czworokątnego kształtu (największy na ziemi), wyrasta na linii przeprowadzonej od przesmyka Sueskiego do północnego punktu zatoki Perskiej (mniej więcej

30° szer.), ciągnie się ku południowi, rozszerza coraz bardziej i zamyka oblewające go zatoki: **Arabską (morze Czerwone)** i **Perską**. Na północy **pustynia Syryjska** oddziela Arabię od sąsiednich krain kulturalnych; przystęp od morza do wnętrza jest również utrudniony. Z tego powodu, jak również z powodu barbarzyństwa mieszkańców, Arabia jest jeszcze mało znana.

211. Pod względem kształtu powierzchni półwysep Arabski przedstawia wyżynę, wznoszącą się stromo od wybrzeża morza Czerwonego i pochylającą się ku wschodowi.

Pod względem przyrody, Arabia przypomina sąsiednią Saharę: przedstawia pustynię, śród której znajdują się oazy z palmą daktylową i wielbłądem jednogarbnym; prócz tego hodują tu konie rasy szlachetnej. Tylko wązkie zachodnie, a poczęści i wschodnie pasy nadbrzeżne są wilgotniejsze i żyźniejsze.

Arabia nie posiada wcale rzek trwałych, tylko czasowe potoki deszczowe.

212. Mieszkańcy, **Arabowie,** odosobnieni w swej pustynnej ojczyźnie, zachowali dotychczas wiernie obyczaje swych przodków. Na początku wieków średnich, pobudzeni fanatyzmem religijnym, wylegli nagle ze swej ubogiej ojczyzny, podbijając liczne ludy i zakładając państwa od Hiszpanii aż do wysp archipelagu Indyjskiego. W nowo założonych państwach, na ziemiach żyźniejszych, osiągnęli oni wysoki stopień oświaty, uprawiali nauki i sztuki, ale w samej pustynnej Arabii pozostali dotychczas w stanie pierwotnego barbarzyństwa. Jako **Beduini,** tj. „synowie pustyni," zajmują się pasterstwem, a poczęści grabieżą. Na żyźniejszych wybrzeżach prowadzą życie osiadłe.

213. W części północnej wybrzeża zachodniego, w krainie **Hedżas,** pozostającej pod władzą **Turków,** leżą dwa święte miasta Mahometan: **Mekka**, miejsce urodzenia

Mahometa, dokąd corocznie schodzi się mnóstwo pielgrzymów, i **Medyna** z grobem Mahometa.

W części południowej zachodniego wybrzeża, już w pasie gorącym, leży kraina **Jemen** albo **„Arabia Szczęśliwa,"** słynąca z wybornej kawy.

Wyspa **Perim,** leżąca w rogu południowo-zachodnim Arabii, w **cieśninie Bab el-Mandeb,** i poblizki port **Aden,** broniące cieśniny i wogóle drogi z morza Śródziemnego do Indyi,—są posiadłościami **Anglików.**

214. Również żyzną jest kraina **Oman,** w części południowej wschodniego wybrzeża, znajdująca się pod panowaniem władcy arabskiego, zwanego **Imanem.**

Główne miasto portowe **Maskat,** leży już na zwrotniku Raka.

W pobliżu północnej pustynnej części wschodniego wybrzeża, leżą w zatoce Perskiej, bogate w perły, wyspy **Bahrein,** będące pod władzą **Anglików.**

215. W oazach pustynnego wnętrza Arabii mieszkają **Wahabici,** tworzący surową sektę mahometanizmu.

W rogu północno-zachodnim półwyspu Arabskiego leży trójkątny półwysep **Sinai,** w którego południowej stronie wznosi się góra tegoż nazwiska, znana z Biblii; w północnej zaś stronie rozciąga się pustynia, przez którą prowadzi droga karawanowa z Egiptu do Arabii.

216. Uwzględniając przekop Sueski, możemy granice półwyspu Arabskiego posunąć dalej na północ, a wtedy obejmie on jeszcze dwie krainy: **Syryę** i **Mezopotamię,** zamieszkane również przez **Arabów** i należące do **Turcyi.**

SYRYA.

217. Syrya przedstawia podłużną wyżynę, spadającą stromo ku zachodniemu pasowi nadbrzeżnemu, a łagodnie ku wschodowi.

Wzdłuż tej wyżyny, ciągnie się szpara dzieląca ją na dwie połowy, zachodnią i wschodnią. Szpara ta składa się z dwóch części: w południowej, płynie **Jordan,** dążący na południe do morza Martwego, w północnej— **Orontes,** płynący na północ do morza Śródziemnego.

Syrya składa się z dwóch krain:
Syryi właściwej na północy i
Palestyny na południu.

218. Syrya właściwa wznosi się najwyżej na południu, gdzie wyżyna tworzy dwa równoległe do siebie i do brzegu morza łańcuchy górskie: zachodni **Liban** i wschodni **Antyliban;** pierwszy słynął niegdyś z lasów cedrowych, z których pozostały już tylko resztki; drugi kończy się na południu szczytem **Hermon,** na 2900 m. wysokim.

Na północy wyżyna rozpłaszcza się i obniża, tu Orontes, płynący dotąd ku północy, toruje sobie drogę ku zachodowi, do morza Śródziemnego.

Przez to obniżenie idzie główna droga z morza Śródziemnego do Eufratu. Na tej drodze, nad Orontem, leżało niegdyś słynne miasto handlowe **Antyochia.** Obecnie, prawie w połowie tej drogi leży **Aleppo (Haleb).** Na wschodzie Antylibanu, we wspaniałej oazie, leży **Damaszek,** jedno z najstarszych miast na ziemi (przeszło 150000 mieszk.).

219. Wązki nadbrzeżny pas nizinny, między morzem i górami Liban, zajmuje **Fenicya,** zamieszkana niegdyś przez **Fenicyan,** najbardziej żeglarski i handlowy naród w starożytności, którego zachęciła do żeglugi wyspa **Cypr,** leżąca wpobliżu i obfitująca w miedź.

Z dawnych słynnych portów Fenicyi (jak **Tyr, Sydon** i inne), zachował znaczenie tylko **Bejrut,** jako port Damaszku.

PALESTYNA.

220. Na południe Syryi właściwej, góry Liban i Antyliban rozpłaszczają się w wyżynę, wzdłuż której ciągnie się południowa część wyżej wspomnianej szpary, zwana **Ghor;** na dnie tej szczeliny płynie **Jordan,** stanowiący odpływ dwóch jezior słodkich, a uchodzący do trzeciego zamkniętego, słonego. Zawartość soli w tem jeziorze jest tak znaczna, że żadne zwierzę żyć w niem nie może; stąd nazwa **morza Martwego.**

Poziom morza Martwego leży blizko 400 metrów poniżej poziomu oceanu; stanowi więc ono najgłębszą depresyę na ziemi.

Szczelina Ghor przedłuża się i na południe morza Martwego aż do zatoki morza Czerwonego, ale wznosi się już wyżej od powierzchni oceanu. Gdyby jednak klimat Palestyny był nieco wilgotniejszy, to utworzyłoby się tu wielkie podłużne jezioro, odlewające swe wody do morza Czerwonego, ale skąpe wody Jordanu nie wystarczają na zapełnienie tej szczeliny.

221. Jakkolwiek Palestyna jest ojczyzną religii żydowskiej i chrześcijańskiej, zamieszkana jest jednak przeważnie przez mahometan, **Arabów.**

W południowej części **(Judea),** na zachód od Jordanu, na nieurodzajnej wyżynie, między dwoma głębokiemi wąwozami leży **Jerozolima** albo **Jeruzalem,** miasto święte dla wszystkich trzech religii, cel pielgrzymek dla chrześcijan. W pobliżu **góra Oliwna,** znana z historyi świętej.

Niedaleko Jerozolimy znajduje się **Betleem,** miejsce urodzenia Chrystusa.

Na przyległem wybrzeżu leży **Jaffa,** port Jerozolimy, połączony z nią obecnie koleją żelazną.

MEZOPOTAMIA.

222. Mezopotamia, t. j. międzyrzecze, przedstawia podłużną nizinę, utworzoną z mułu rzecznego, zagłębioną między wyżyną Syryjską i zachodnią krawędzią wyżyny Iranu.

Wzdłuż tej niziny, w kierunku południowo-wschodnim, płyną rzeki **Eufrat** i **Tygrys**, biorące początek z wyżyny Armenii i łączące się przy ujściu do zatoki Perskiej, w jedną rzekę **Szatel-Arab**.

Ponieważ górna część Eufratu zbliża się do morza Śródziemnego, w miejscu obniżenia się wyżyny Syryjskiej, więc Mezopotamia stanowi dogodną drogę od morza Śródziemnego do zatoki Perskiej (i oceanu Indyjskiego) (N. 218).

223. Wylewy Eufratu i Tygru użyźniały niegdyś Mezopotamię, podobnie jak wylewy Nilu użyźniają Egipt, więc i tutaj powstały w starożytności cywilizowane państwa, jak **Babilońskie**, którego miasto główne, **Babilon** nad Eufratem, obecnie znajduje się w ruinach, i **Asyryjskie**, którego miasto główne, **Niniwa** nad Tygrem, w pobliżu miasta **Mosulu**, dziś jest również w ruinach.

W wiekach średnich, leżący nad dolnym Tygrem **Bagdad**, był miastem głównem potężnego państwa Arabskiego; teraz jest miastem głównem **Mezopotamii**, stanowiącej **prowincyę turecką**.

Obecnie, z upadkiem kultury i zaniedbaniem kanałów, regulujących wylewy, znikła dawna żyzność i kraj zmienił się prawie w pustynię; nad rzekami zaś, szczególnie na delcie Szatel Arabu, rozciągają się niezdrowe bagniska.

Azya Mniejsza czyli Anatolia.

224. Kraj ten stanowi czworokątny półwysep, leżący między morzem Czarnem i Śródziemnem; pod względem kształtu powierzchni, jest to **wyżyna,** ograniczona z północy i południa **górami skrajnemi,** wyrastającemi z wyżyny Armenii i ciągnącemi się ze wschodu na zachód; mianowicie na północy rozciągają się **góry Pontyjskie,** na południu **Taurus;** spadają one ku morzom stromo, tworząc brzeg jednostajny, zwarty.

Na zachodzie niema gór skrajnych; wyżyna przechodzi tu zwolna w obficie nawodnioną żyzną **nizinę nadbrzeżną** morza Egejskiego, z licznemi zatokami i wyspami nadbrzeżnemi (np. **Rodos**).

Wschodnia część wyżyny Azyi Mniejszej jest krajem bezodpływowym, stepowym, z zamkniętemi jeziorami słonemi; kwitnie tu hodowla owiec i kóz angorskich. W części wschodniej płynie jedna tylko znaczna **rzeka Kizil Irmak,** torując sobie drogę do morza Czarnego przez góry Pontyjskie.

225. Ludność na wyżynie stanowią **Turcy Osmanie**, zajmujący się pasterstwem, na wybrzeżu zaś—**Grecy,** trudniący się przeważnie handlem.

Na wybrzeżu zachodniem leżała niegdyś **Troja** i kolonie starożytnych Greków; liczne i wspaniałe ruiny świadczą o dawniejszym kwitnącym stanie tego kraju; obecnie z kolonii tych utrzymała znaczenie tylko **Smirna,** miasto portowe w środku zachodniego wybrzeża (przeszło 200000 mieszk.).

U wybrzeża południowego leży wielka wyspa **Cypr,** naprzeciwko zatoki, zbliżonej do Eufratu, który płynie do oceanu Indyjskiego (ob. N. 222); dlatego wyspę tę zajęli **Anglicy**.

ARMENIA.

226. Armenia stanowi wyżynę, wiążącą Azyę Mniejszą z Iranem.

Na grzbiecie tej wyżyny ciągną się liczne góry, między któremi wznosi się wygasły, pokryty wiecznym śniegiem, **wulkan Ararat** (5200 m.).

Z wyżyny tej wypływają, jak wiadomo, rzeki **Eufrat** i **Tygrys** i przerzynają się w głębokich dolinach przez południowe góry skrajne ku nizinie Mezopotamii i zatoce Perskiej. **Kura** i **Araks** płyną ku morzu Kaspijskiemu; pierwsza z nich ogranicza wyżynę z północy.

Niektóre doliny są bezodpływowe, zawierają **słone jeziora: Urmia** na wschodzie, **Wan** na zachodzie.

227. Mieszkańcy **Armeńczycy** (rasy Kaukaskiej) wyznający religię chrześcijańską, rozproszyli się, podobnie jak Żydzi, po Azyi zachodniej i Europie i zajmują się tam handlem, pozostali zaś w ojczyźnie — pasterstwem i rolnictwem.

W południowej części wyżyny mieszkają **Kurdowie**, naród łupieski.

Pod względem **politycznym**, Armenia należy na wschodzie do **Persyi**, na zachodzie do **Turcyi** (z miastem **Erzerum**), na północy do **Rosyi**.

Kraj Zakaukaski.

228. Kraj Zakaukaski, między morzem Czarnem i Kaspijskiem, należy razem z Armenią północną do **Rosyi**.

Kraj ten obejmuje w Azyi piękne, dzikie, obfitujące w wodę, **góry Kaukaskie**, oraz doliny, dzielące je od wyżyny Armenii, czyli właściwy **Kraj Zakaukaski.** (Kraj **Przedkaukaski**, po północnej stronie gór, leży już w Europie).

229. Góry ciągną się z półn.-zachodu ku południowschodowi, wkraczając **półwyspem Apszeron** w morze

Kaspijskie; tu około miasta **Baku** znajdują się źródła nafty i wydobywają się z ziemi gazy płonące.

230. Kraj Zakaukaski składa się z dwóch dolin: wschodniej, zroszonej rzekami **Kur** i **Araks**, i zachodniej zroszonej rzeką **Rion** (starożytny Phasis, wyprawa Argonautów po złote runo), rozdzielonych łańcuchem gór, który łączy góry Kaukaskie z wyżyną Armenii.

Doliny te, zasłonione od zimnych północnych wiatrów górami Kaukaskiemi, mają klimat ciepły i roślinność południową; szczególnie bujną jest roślinność doliny Rionu, która otrzymuje obfite deszcze od wiatrów, wiejących z morza Czarnego.

Głównem miastem Kaukazu jest **Tyflis** nad Kurą, w miejscu, gdzie tę rzekę przecina droga z Władykaukazu.

Wyżyna Iranu.

231. Ma kształt czworokąta, rozciągającego się od wyżyny Armenii do wyżyny Wschodnio-Azyatyckiej.

232. Północno-wschodni róg tego czworokąta przedstawia ścieśnioną masę łańcuchów górskich, **Hindukusz**, który zlewa się na wschodzie za pomocą **Pamiru** z górami Azyi wschodniej, na zachodzie zaś rozgałęzia się wachlarzowato i ogranicza wyżynę Iranu od wschodu i północy. Pierwsze ograniczenie stanowią góry **Soliman**, spadające stromo ku dolinie Indusu. Drugie ograniczenie stanowi przedłużenie właściwego Hindukuszu, który ku zachodowi zniża się tak, iż rzeka **Heri Rud** toruje sobie przezeń drogę na północ do Turanu. Ten północno-wschodni róg Iranu jest ważnym krajem przejściowym, w którym znajdują się najkrótsze drogi, prowadzące z północy i zachodu do Indostanu.

233. Z północo-zachodniego rogu tego czworokąta, z wyżyny Armenii, wychodzą również liczne łańcuchy.

Łańcuch ciągnący się ku wschodowi, wzdłuż morza Kaspijskiego, ogranicza wyżynę od północy; są to góry **Elburs** z wygasłym wulkanem **Demawend**, stanowiącym najwyższy szczyt Iranu (5600 m.).

Inne góry, wychodzące z tego samego rogu, ciągną się kilku równoległemi łańcuchami ku południowschodowi; jedne, ograniczając wyżynę Iranu z południozachodu i południa, spadają ku nizinie Mezopotamii i morzu (Zatoka Perska i morze Arabskie); inne biegną we wnętrzu wyżyny, dzieląc ją na części.

234. Z powodu otoczenia górami, powstrzymującemi wilgotne wiatry, wyżyna ma klimat suchy i charakter pustynny. Oazy znajdują się tylko nad rzekami i jeziorami; skraje są też żyźniejsze, szczególnie nad morzem Kaspijskiem.

W oazach mieszkają ludy osiadłe, w reszcie kraju koczujące; pierwsi są to **Irańczycy**, rasy Kaukaskiej (gałęzi Indo-europejskiej), drudzy są w części pochodzenia **tureckiego**. Wszyscy wyznają **mahometanizm.**

235. Pod względem politycznym Iran składa się z trzech państw; większą **zachodnią część** zajmuje **Persya**, której panujący nosi tytuł szacha. Tu znajduje się ojczyzna starożytnych Persów, którzy czcili słońce i ogień, oraz dwóch bogów, złego i dobrego **(religia Zoroastra).** Mieszkali oni w południowych górach skrajnych, których doliny obfitują w wino i owoce (ojczyzna brzoskwiń).

Kraina ta, a w szczególności okolica **Szyrazu**, była sławiona przez poetów perskich, jako „ogród róż;" tu znajdują się zwaliska **Persepolisu**, dawnej stolicy Persyi.

Obecnie panujący szach perski jest pochodzenia tureckiego i ma swą rezydencyę w **Teheranie** (200000 mieszk.), leżącym u południowych stóp Elbursu.

W północo-zachodniej górzystej części Persyi, stanowiącej już część wyżyny Armenii, na drodze prowa-

dzącej do morza Czarnego, leży miasto **Tebrys** (200000 mieszk.), w pobliżu jeziora Urmia.

Nad zatoką Perską i nad morzem Kaspijskiem, Persya posiada porty handlowe: **Abuszer** i **Reszt.**

236. Wschodnią część Iranu zajmuje na północy **Afganistan,** który stanowi klin, dzielący Turan (posiadłość rosyjską) od Indyi (posiadłości angielskiej); na południu zaś **Beludżystan,** otoczony pustyniami, dostępniejszy od strony Indyi i dlatego pozostający pod wpływem Anglików.

Afganistan jest napełniony rozgałęzieniami Hindukuszu, między któremi płynie ku południo-zachodowi rzeka **Hilmend,** ginąca w jeziorze **Hamun,** ku wschodowi rzeka **Kabul** do **Indu,** a ku północy **Heri Rud** do Turanu.

Te rzeki stanowią drogi z Iranu i Turanu do Indyi („Droga Królewska"); dlatego nad niemi leżą trzy największe miasta: **Herat, Kandahar** i **Kabul.**

Wyżyna Azyi Wschodniej (albo Centralna) z Turanem.

237. Wyżyna Azyi Wschodniej ciągnie się od gór Hindukusz ku wschodowi, rozszerzając się coraz bardziej i pozostawiając nad brzegiem oceanu Wielkiego, prawie w pośrodku wybrzeży wschodnich, obszerną **nizinę Chińską.**

Wyżyna ta kształtem przypomina silnie rozwinięty kielich kwiatowy z postrzępionym brzegiem. Z nasady kielicha, tj. górskiej wyżyny **Pamiru,** wyrastają trzy potężne systematy górskie:

Południowy (Himalaje), ograniczający wyżynę z południa, ciągnie się na południo-wschód łukiem, którego wypukłość zwraca się ku południowi.

Północny, stanowiący północną granicę wyżyny, ciągnie się łańcuchem przerywanym w kilku miejscach, w kierunku północno-wschodnim, a przedłużając się i rozgałęziając, dochodzi aż do cieśniny Beringa.

Środkowy ma kierunek wschodni i dzieli wyżynę Centralną na dwie różne co do wysokości części: południową wyższą, **Tybet**, i północną niższą, **Han Hai.**

TYBET.

238. Tybet jest to najwyższa górzysta wyżyna na ziemi, sięgająca około 4000 metr. wysokości, (prawie tak jak, najwyższe szczyty Alp europejskich). Wyżynę tę otaczają zewsząd potężne **góry skrajne**, przeszło na 6000 metrów wzniesione.

W zachodniej części zbierają się one w wyżynie **Pamiru**, zwanej „Dachem Świata," z której na zachód wybiega znany nam **Hindukusz**, na południo-wschód **Himalaje**, z równoległemi do nich górami **Karakorum**, ograniczające wyżynę Tybetu od południa; od północy zaś wznosi się tu **Kuen Lun.** który ciągnie się daleko ku wschodowi, wkraczając w nizinę Chińską.

Na wschodzie wyżyny Tybetu ciągnie się kilka łańcuchów ku południowi, odgraniczając tę wyżynę od Chin Właściwych; łańcuchy te rozszerzają się wachlarzowato i wkraczają na półwysep Indochiński.

Na wyżynie Tybetu biorą początek największe rzeki Azyi, dążące ku Oceanowi Indyjskiemu i Wielkiemu.

239. Himalaje, to jest „dziedzina śniegu," są najwyższemi górami na ziemi; ale tylko od południa, gdzie spadają ku nizinie Indostanu; czynią one na widzu wspaniałe wrażenie. Z północy zaś, od strony wysokiej wyżyny Tybetańskiej, względna ich wysokość jest niezbyt wielka.

Himalaje rozciągają się między wyłomami **Indu** i **Brahmaputry.** Obie te rzeki biorą początek w pobliżu siebie na północnych stokach Himalajów, płyną z początku w kierunkach przeciwnych wzdłuż tych gór, a następnie zwracają się ku południowi i przerzynają je w głębokich wyłomach.

Szczyty Himalajów przenoszą 8000 m.; najwyższy z nich **Gaurizankar,** albo **Mont Ewerest,** ma przeszło 8800 m.

Wnętrze wyżyny przerzynają góry niewielkiej względnej wysokości.

240. Klimat, z powodu wielkiego wzniesienia wyżyny i otoczenia górami, jest wysoce kontynentalny: wielkie różnice między mrozami zimy i upałami lata, oraz wielka suchość.

Wielka **suchość powietrza,** a stąd mała obfitość śniegu, **podnosi tu linię śnieżną do największej wysokości na ziemi** (do 6000 metrów w górach Karakorum) (ob. N. 46).

Tylko południowa i wschodnia część Tybetu jest krainą odpływową, zawiera niższe, cieplejsze i wilgotniejsze, a stąd żyźniejsze doliny. Reszta, bezodpływowa, ze słonemi jeziorami, nosi charakter pustynny.

241. Mieszkańcy Tybetu są wyznawcami Buddy, który według ich mniemania wciąż na nowo się wciela w osobie najwyższego kapłana **Dalaj Lamy;** kapłan ten piastuje w Tybecie nietylko najwyższą władzę duchowną, lecz i świecką; rezyduje w mieście głównem Tybetu, **L'hassa.**

HAN HAJ.

242. Han Haj, to jest „wyschłe morze," zajmuje północną, niższą część wyżyny Centralnej, na północ od Kuen Lunu.

Góry skrajne tej północnej części nie są tak wysokie i zwarte, jak dokoła części południowej (Tybetu).

Na północo-zachodzie krawędź wyżyny rozpada się na kilka łańcuchów:

Tian Szan ciągnie się od północnej krawędzi wyżyny Pamiru ku wschodowi i wkraczając w zachodnią część Han Haju, dzieli ją na dwie części: północną, **Dzungaryę** i południową, **Wysoki Turkestan.**

Dalej, **na północy**, ciągną się góry **Ałtajskie (i Sajańskie)**, oddzielone od poprzedniego łańcucha obniżeniem, stanowiącem przejście z wyżyny ku nizinie Turanu w okolicy jeziora **Bałkasz**; przejście to nosi miano **„Bramy Dzungarskiej."**

Dalszą część skraju północnego stanowią **góry Syberyi Wschodniej (Jabłonowe i Stanowe).**

Na wschodzie wyżynę Han Haju ogranicza łańcuch **Chingan.**

Na **południo-wschodzie** wyżyna przechodzi tarasowato ku nizinie Chińskiej. Tutaj **mur Chiński** zastępował brak wybitnej granicy naturalnej.

Na południu ciągnie się nieprzerwanie ku wschodowi **Kuen-Lun**, spadając stromo ku wyżynie.

243. Wnętrze Han Haju, podobnie jak Tybetu, ma charakter pustynny lub stepowy, i tylko u stóp gór znajdują się tutaj oazy, zasilane wodami górskiemi.

W wysokim Turkestanie, otoczonym w podkowę górami, płynie rzeka **Tarim**, uchodząca do zamkniętego jeziora **Lob Nor.**

Część wschodnia Han Haju, nie podzielona już Tian Szanem, (który tu znika), zajęta przeważnie przez pustynię **Gobi** albo **Szamo**, nosi miano **Mongolii.**

244. Mongolscy mieszkańcy tej krainy, przedsiębrali niegdyś wojownicze wyprawy przez wyżej opisane przerwy w krawędziach Han Haju, bądź na wschód, na

nizinę Chińską, bądź na zachód, przed bramę Dzungarską do Turanu i dalej aż do Europy.

Obecnie Mongołowie prowadzą spokojny ubogi żywot pasterski, czcząc Buddę i hodując wielbłądy dwugarbne, które są tutaj jakby okrętami pustyni (porównaj Saharę).

W dorzeczu Tarimu, żyje inna gałąź rasy mongolskiej, mianowicie turecka, wyznająca mahometanizm.

Pod względem **politycznym** wyżyna Wschodnio-Azyatycka należy do **państwa Chińskiego.**

Kraina Mussonów.

INDOSTAN.

245. Część południowa tego kraju wkracza trójkątnie między **zatokę Bengalską** i **morze Arabskie** i przedłuża się na południe w jajowatego kształtu wyspie **Cejlon.**

Część północna należy już właściwie do pnia lądowego Azyi, ale jest oddzielona od niego wysokiemi górami: na północy—południową krawędzią Tybetu, Himalajami, których przejścia leżą na wysokości przeszło 4000 metrów; na zachodzie—wschodnią krawędzią Iranu, Solimanem.

Te dwie części **Indostanu,** różnią się od siebie i pod względem ukształtowania powierzchni. Część północna, **właściwy Indostan**, przedstawia nizinę zroszoną obficie wielkiemi rzekami. Część południowa, **Dekan,** tworząca właściwy półwysep, przedstawia wyżynę, otoczoną zewsząd górami.

246. Pierwotnymi **mieszkańcami** Indostanu są **Drawidasi** o ciemnej barwie skóry, zamieszkujący część po-

ludniową; późniejsi przybysze **Indusi,** rasy Kaukaskiej, przyszli z północo-zachodu i zaludnili naprzód nizinę północną, a potem dopiero wtargnęli poczęści i do wyżynowego Dekanu.

W żyznem dorzeczu Gangesu i Indusu rozwinęli oni wysoką kulturę z **religią bramińską** i podziałem na **kasty.**

247. Religia bramińska uznaje trzech bogów: **Brahmę** stwarzającego, **Wisznu** utrzymującego i **Sziwę** niszczącego. Kasty są to stany tak ściśle od siebie oddzielone, iż **człowiek jednego stanu nie może przejść do drugiego.** Podział ten jest uświęcony religią, a kapłani, Bramini, stanowią naturalnie kastę najwyższą. Kasty najniższe prowadzą życie nędzne, pogardzane, bez nadziei polepszenia bytu.

Przeciwko takiej niesprawiedliwości i uciskowi wystąpił **Budda,** tj. zbawiciel, który zniósł kasty oraz bogów bramińskich i stał się założycielem nowej religii **buddyjskiej.** Religię tę wyparli z Indostanu Bramini ale rozpowszechniła się we wschodniej i północnej Azyi. Z biegiem czasu jednak i ta religia ulegała spaczeniu, zmieniła się w czcze formy.

248. Indusi są bardzo pracowici, uprawiają ryż, bawełnę, opium, pszenicę itd.

W dawnych czasach Indye słynęły z wonnych korzeni, pereł i drogich kamieni.

Bogactwa kraju i uległy charakter mieszkańców, ściągnęły do Indyi wielu **obcych zdobywców.** Dawniej drogą lądową wkraczali tu Grecy z Aleksandrem Wielkim na czele, zdobywcy tureccy i mongolscy, a od czasu odkrycia drogi morskiej do Indyi, około południowego rogu Afryki (1498 r.), Portugalczycy i inne ludy Europy zachodniej, wreszcie **Anglicy,** którzy **opanowali** cały prawie **Indostan.** Królowa angielska nosi tytuł cesarzowej Indyi.

249. 1) **Indostan właściwy** jest najżyźniejszą częścią Indostanu, posiada klimat gorący, a wznoszące się nad nim góry Himalajskie przedstawiają na różnych wysokościach wszystkie trzy pasy klimatyczne: gorący, umiarkowany i zimny. W Himalajach biorą początek trzy rzeki: na północnym stoku **Indus** i **Brahmaputra,** torujące sobie drogę na południe. Na południowym zaś stoku **Ganges.**

250. Kraje Himalajskie tylko w części należą do Anglii, w części zaś są niepodległe. Z pierwszych szczególnie zasługuje na uwagę **Kaszmir,** w zachodniej części Himalajów, na systemacie Indu. Kraj ten posiada piękny i zdrowy klimat, tutaj hodują kozy, dostarczające cienkiej sierści na wyrób słynnych szali kaszmirowych.

251. Nizina składa się też z dwóch części: **część zachodnia,** zroszona Indem, nosi poczęści charakter pustynny i jest zamieszkana przez Mahometan. Najżyźniejszą jej część północną stanowi **Pendżab,** to jest „pięciorzecze," tak zwane od pięciu rzek systematu Indu.

Z tego kraju prowadzi droga do Iranu w górę rzeki **Kabulu;** drogi tej broni twierdza **Peszawer.** W punkcie zaś, gdzie przedłużenie tej drogi ku Gangesowi przecina drogę, prowadzącą wzdłuż systematu Indu, leży miasto główne Pendżabu, **Lahore** (blizko 200000 mieszk.).

Część wschodnia, zroszona Gangesem i Brahmaputrą, posiada klimat wilgotny i bujną zwrotnikową roślinność (lasy bananów, palmy kokosowe, bambus, pola ryżowe i t. d.). Świat zwierzęcy dosięga tu również najwyższego stopnia rozwoju: w lasach słoń, tygrys, liczne małpy, wspaniałe ptaki (paw) i jadowite węże; w rzekach olbrzymie krokodyle.

252. Ludność jest tu nadzwyczaj **zgęszczona.** Nad wielkiemi rzekami, jako nad naturalnemi drogami, leżą liczne i wielkie miasta: **Benares,** miasto święte Indusów z licznemi świątyniami nad Gangesem (przeszło 200000

mieszk.); **Allahabad** przy spływie Gangesu z największym jego dopływem **Dżamną**, forteca (blizko 200000 mieszk.) **Delhi** nad Dżamną, niegdyś stolica zdobywców mongolskich (tak zwanego państwa Wielkiego Mogoła), ze wspaniałymi zabytkami budownictwa (blizko 200000 mieszk.).

Dolny Indostan czyli **Bengalia** stanowi wspólną błotnistą i lesistą deltę Gangesu i Brahmaputry; tutaj nad **Hugli**, ujściowem ramieniem Gangesu, dostępnem dla okrętów, leży **Kalkuta** (przeszło 800000 mieszk.), miasto główne angielskich posiadłości w Indyach, rezydencya wice-króla Indyi.

253. 2) **Dekan** tworzy wyżynę, pochylającą się ku wschodowi; dlatego w tym kierunku płyną wszystkie prawie ważniejsze rzeki ku zatoce Bengalskiej.

Wyżynę tę otaczają góry skrajne: **Zachodnie Ghats** i **Wschodnie Ghats**, pozostawiając wązkie pasy nadbrzeżne: Zachodnie Ghats, wyższe, pozostawiają węższe **wybrzeże Malabarskie**; Wschodnie Ghats, niższe, pozostawiają szersze **wybrzeże Koromandelskie**, otoczone mieliznami, od strony morza mniej dostępne. Na południu oba łańcuchy skrajne zbiegają się, tworząc najwyższe wzniesienie Dekanu (przeszło 2500 m.).

254. Na wybrzeżu Malabarskiem, leży portowe miasto **Bombay** (przeszło 800000 mieszk.), obok Kalkuty najważniejszy port Indyi; wywóz bawełny. Na wybrzeżu Koromandelskiem leży, mniej dogodny i ważny, port **Madras** (450000 mieszk.).

Na obu wybrzeżach pozostały jeszcze drobne kolonie Portugalczyków i Francuzów.

Wnętrze Dekanu stanowi księstwo **Nizamu**, zależne od Anglików,

255. Wyspa **Cejlon**, we środku górzysta i lesista, na wybrzeżach nizinna i żyzna (plantacye kawy i her-

baty). Na zachodniem wybrzeżu leży port **Colombo** (blizko 150000 mieszk.), stacya okrętów, płynących od kanału Sueskiego do Azyi wschodniej i Australii.

INDOCHINY.

256. Jest to półwysep bardziej rozczłonkowany niż Indostan, wydłużający się aż do równika za pomocą półwyspu **Malakki** (półwysep półwyspu). Nie ma on tak ścisłego odgraniczenia od pnia lądowego, jak Indostan: góry południkowe wnętrza Azyi (wschodniego Tybetu) wkraczają na ten półwysep i ciągnąc się dalej, rozchodzą się jak rozpostarte palce ręki. Między temi górami ciągną się doliny, wzdłuż których płyną rzeki: **Irawadi, Saluen, Menam** i **Mekong (Kambodża).** Rzeki te osadziły przy ujściach znaczne obszary nizinne (delty), które dzięki swej błotnistości nadają się wybornie do uprawy ryżu.

257. Mieszkańcami półwyspu są **Mongołowie Buddyści.** Pod względem politycznym, półwysep dzielił się dawniej na kilka państw niezależnych, obecnie niezależność zachowało tylko **państwo Syamskie,** głównie w dorzeczu Menamu, z miastem głównem **Bangkok** (400000 mieszk.) przy ujściu tej rzeki. Część zachodnią półwyspu, **Birmę** zajęli Anglicy z miastem **Rangun** na delcie **Irawadi;** część wschodnią: **Kochinchinę, Annam** i **Tonkin** zajęli Francuzi z miastem głównem **Sajgon** na delcie **Kambodży.**

258. Półwysep **Malakka,** ojczyzna **rasy Malajskiej,** która się stąd rozprzestrzeniła na wyspy oceanu Wielkiego i na Madagaskar, pod względem politycznym należy przeważnie do Anglików, głównem ich miastem jest **Singapore** (blizko 200000 mieszk.), na południowym krańcu półwyspu, około którego prowadzi droga żeglarska z Europy przez Suez i Cejlon do Azyi wschodniej.

Archipelag Wschodnio-Indyjski.

259. Archipelag ten, stanowiący łącznik wyspowy między Azyą i Australią, ciągnie się od Indochin (ujście Irawadi i Malakka), rozszerzając się łukowato na wschód (Nowa Gwinea) i północo-wschód (Formoza), nakształt rogu obfitości.

Wyspy te obfitują w wulkany i cierpią od częstych trzęsień ziemi. Położenie po obu stronach równika i rozczłonkowanie wyspowe powoduje tu klimat gorący i wilgotny; pod jego wpływem rozwija się nadzwyczaj bujna roślinność: trawy **(bambus)** i krzewy **(paproć)** przybierają tu **formę drzew.** Z roślin pożytecznych, słynęły tu dawniej wonne korzenie, które ściągnęły kolonizacyę **(Portugalczycy, Hiszpanie, Holendrzy);** obecnie zamiast korzeni uprawiają kawę, trzcinę cukrową, tytuń.

Mieszkańcy **Malajowie,** na dostępniejszych wybrzeżach przyjęli **mahometanizm,** w lesistych zaś i górzystych wnętrzach wysp, pozostali **poganami.**

Archipelag Wschodnio-Indyjski da się podzielić na **cztery grupy:**

260. 1) **Wyspy Wielkie Sundzkie** są:

Sumatra, Jawa, Borneo (po Nowej Gwinei największa wyspa na ziemi) i silnie rozczłonkowany **Celebes.** Grupa ta wysp, równie jak i dwie następne grupy, należy do **Holendrów,** z wyjątkiem północnej części Borneo, należącej do Anglików.

261. Najlepiej uprawna, ale i najbardziej wulkaniczna z tych wysp jest **Jawa.** Na różnych wysokościach hodowane są tu różne rośliny: w niższych częściach ryż, trzcina cukrowa i tytuń; w średnich kawa; w wyższych herbata. Tylko najwyższe szczyty wulkanów (przeszło 3000 metr.), ciągnących się wzdłuż wyspy, pozbawione są roślinności.

Z powodu żyzności, Jawa jest bardzo gęsto zaludniona; miasto główne **Batawia** (przeszło 100.000 mieszk.), leży na północnem nizinnem wybrzeżu, zwróconem ku Azyi.

262. 2) **Wyspy Małe Sundzkie** ciągną się jako przedłużenie Jawy; największa z nich jest **Timor**; w jej wschodniej części utrzymały się jeszcze dawniejsze kolonie **portugalskie.**

263. 3) **Wyspy Moluckie,** między Celebesem i Nową Gwineą, otrzymały miano **Korzennych,** obfitują bowiem w goździki i gałkę muszkatołową.

264. 4) **Wyspy Filipińskie**, ciągnące się w południkowym kierunku, należą do **Hiszpanów;** miastem głównem jest **Manila** (150.000 mieszk.); od miasta tego otrzymały miano konopie manilskie, produkt tych wysp, używany na liny i tkaniny. Znaczna uprawa tytuniu.

Chiny Właściwe.

265. Kraj ten obejmuje **wschodnie stoki** Wschodnio - Azyatyckiej wyżyny i **nizinę Chińską.** Łańcuch **Kuen - Lun,** wkraczający, jak wiadomo, daleko na wschód w nizinę Chińską, dzieli ten kraj na dwie części: **Chiny Południowe,** skropione rzeką **Jang-tse-Kiang**, i **Chiny Północne** skropione rzeką **Hoang - ho.**

Chiny Południowe są przeważnie krainą górzystą, flora i fauna noszą tu przeważnie charakter zwrotnikowy, jakkolwiek muson lądowy, północno-zachodni, szkodzi im nieraz swem zimnem (śnieg pada tutaj czasami na samym zwrotniku).

Chiny Północne obejmują całą prawie żyzną **nizinę Chińską**, oraz **wyżynowe stoki Mongolii,** pokryte żółtą gliną, tak zwanym **lössem,** który pochodzi z okruchów skalnych i został tu naniesiony przez wiatr, w czasie gdy klimat

tutejszy był daleko suchszy. Obszary lössowe są żyzne, gdy tylko posiadają dość wilgoci. Przepływająca przez ten kraj rzeka **Hoang-ho,** t. j. Rzeka Żółta, ma wodę zabarwioną od tej gliny i stąd otrzymała swą nazwę.

266. Całe Chiny Właściwe są krajem bardzo bogatym w dary przyrody, a dary te zostały starannie zużytkowane przez nadzwyczaj **pracowitych i wytrwałych Chińczyków.** W Chinach Północnych uprawiają pszenicę, w Południowych ryż i herbatę; jedwabnictwo kwitnie tu od niepamiętnych czasów i stąd przeszło do Europy.

Chiny są również bardzo bogate w węgiel kamienny, mają więc przed sobą wielką przyszłość, mianowicie gdy rozwinie się tutaj wielki przemysł europejski.

Dzięki tylu bogactwom naturalnym, Chiny posiadają nadzwyczaj gęstą ludność (350 milionów na 70 tysiącach mil □), dla której już zaczyna brakować środków żywności; stąd silna emigracya do Indyi, Australii i Ameryki.

267. W tym żyznym kraju powstało nad wielkiemi rzekami (podobnie jak nad Nilem, Eufratem i Gangesem) odwieczne ognisko kultury. Chińczycy wykonali tak olbrzymie dzieło, jak **kanał Cesarski,** łączący północ kraju z południem; kanał ten przeniesiony do Europy sięgałby od morza Baltyckiego do Adryatyckiego. Drugiem wielkiem dziełem jest **mur Chiński,** wzniesiony niegdyś na północy kraju dla ochrony od barbarzyńskich koczowników z wnętrza Mongolii. Chińczycy uprawiali nauki, sztuki, rozwinęli przemysł (np. wyrób porcelany), jednakże kultura chińska odosobniona, odcięta od stosunków z innymi narodami z jednej strony przez pustynie, z drugiej przez bardzo burzliwe morze, doszedłszy do pewnego stopnia rozwoju, dalej rozwijać się nie mogła. Chińczycy trzymają się uparcie starych zwyczajów i poglądów (konserwatyzm), opierając się wpływowi Europejczyków.

Pod względem politycznym, Chińczycy rozciągnęli swoje panowanie na całą Wschodnio-Azyatycką wyżynę tak, iż całe państwo Chińskie obejmuje 180000 mil □ obszaru (tyle co Europa) i do 400 milionów mieszkańców.

268. Gęsto zaludnione Chiny Właściwe posiadają wielkie miasta, jak **Pekin** (1 milion mieszk.), miasto główne Chin, z portem **Tien-Tsin** przy ujściu rzeki **Peiho** na północnym krańcu niziny Chińskiej. Na południowym krańcu niziny leży **Nankin** z portem **Szanghai** przy ujściu **Jang-tse-Kiangu;** wyrób tkanin bawełnianych, tak zwanego nankinu.

Na południowym krańcu Chin Właściwych leży największe miasto chińskie **Kanton** ($1^1/_2$ miliona mieszk.), nad rzeką **Sikiang,** przy której ujściu jest angielska wyspa **Honkong** z portem **Victoria** (200000 mieszk).

W pobliżu wybrzeży chińskich są dwie wielkie wyspy **Hainan** i **Formoza;** tę drugą niedawno zajęli Japończycy.

269. Mandżurya rozciąga się na północ Chin Właściwych i stanowi część państwa Chińskiego. Na zachodzie jest ograniczona stromą krawędzią Wschodnio-Azyatyckiej wyżyny; krawędź ta od strony wschodniej przedstawia się jako łańcuch gór, noszący miano **Chinganu.** Na wschodzie ogranicza Mandżuryę łańcuch gór nadbrzeżnych. Północną granicę stanowi rzeka **Amur.** Kraj, skropiony głównie rzekami systematu Amuru, jest żyzny i ściągnął licznych kolonistów chińskich.

270. Korea jest to **półwysep** napełniony górami, stanowiącemi dalszy ciąg nadbrzeżnego łańcucha Mandżuryi; góry te ciągną się bliżej wschodniego wybrzeża, niż zachodniego. Koreę niedawno zajęli Japończycy.

JAPONIA.

271. Jest to łańcuch wysp, ciągnący się łukowato **od Korei do ujścia Amuru** i składający się z czterech wysp głównych, z których największa jest **Nipon.**

Najbardziej północna wyspa, **Sachalin**, z klimatem surowym, pod względem politycznym nie należy do Japonii, lecz do Syberyi (Rosyi). Za to do Japonii należą na północy wyspy **Kurylskie,** a na południu wyspy **Riu Kiu**, oraz świeżo zajęte **Formoza** i **Korea.**

Wzdłuż głównych wysp Japońskich ciągną się góry lesiste z licznymi czynnymi wulkanami.

Kraj jest niepokojony przez częste trzęsienia ziemi. Klimat i płody są podobne jak w przeciwległych Chinach Właściwych, z powodu jednak wyspowego położenia Japonii, klimat jej jest wilgotniejszy i łagodniejszy.

272. Japończycy, pokrewni Chińczykom, przyjęli początkowo kulturę od tych ostatnich, ale następnie ulegli wpływowi oświaty europejskiej; obecnie posiadają koleje żelazne i telegrafy, szkoły i uniwersytety na sposób europejski.

Cesarz japoński nosi miano **mikada** i rezyduje w **Tokio,** milionowem mieście, na równinie wschodniego Niponu, wpobliżu malowniczego stożkowego wulkanu **Fusijama** (3800 metr.); portem Tokio jest **Jokohama.**

Posiadłości Rosyjskie.

Azya Północna z Turanem.

TURAN.

273. Na zachód od wyżyny Wschodnio-Azyatyckiej do morza Kaspijskiego, a na północ od Iranu do

Syberyi zachodniej (dorzecze Obi) rozciąga się czworokątna, bezodpływowa nizina Turanu.

Na północ przejście ku odpływowej nizinie Syberyjskiej jest nieznaczne.

Kraina ta, swym charakterem bezodpływowym i klimatem wysoce kontynentalnym przypomina wyżynę Wschodnio-Azyatycką. Niegdyś była zalana morzem, którego szczątkami są wielkie **jeziora**: **Kaspijskie, Aral** i **Bałkasz**; pierwsze z nich, największe jezioro na ziemi, stanowi depresyę (26 m. poniżej poziomu oceanu).

Jezioro Aral, leżące prawie we środku niziny, przyjmuje dwie wielkie rzeki: **Syr Daryę** (w starożytności **Jaksartes**), wypływającą z Tian Szanu, i **Amu Daryę** (w starożytności **Oksus**), wypływającą z Pamiru.

Tylko wzdłuż tych rzek i kilku pomniejszych, które się gubią w piaskach, ciągną się oazy; resztę kraju stanowią stepy i pustynie.

274. Podział kraju na oazy i pustynie wywołał podział **ludności** na **osiadłą** i **koczującą**. Pierwsza jest przeważnie pochodzenia indo-europejskiego (**Persowie**, zwani tu **Tadżykami**); druga przeważnie pochodzenia tureckiego (**Kirgizi** w części północnej, **Turkomanie** — w południowej). Ta ostatnia, podobnie jak Beduini, zajmowała się łupiestwem, lecz **Rosyanie**, wkraczający tu z dwóch stron: od Syberyi i od morza Kaspijskiego, zawojowali prawie cały Turan, co położyło koniec napadom.

Głównem miastem **rosyjskich posiadłości** jest **Taszkent**, niedaleko Syr Daryi. Dawniej ważniejszą była **Samarkanda**, w żyznej dolinie u stóp Tian Szanu.

Na południu, u stóp Iranu, leży żyzna oaza **Merw**, zdobyta przez Rosyan na łupieskich Turkomanach.

Z dawnych **niepodległych państw tureckich** pozostały tylko **Chiwa** i **Buchara**, (zresztą zależne od Rosyi), leżące nad Amu Daryą z miastami tychże nazwisk; panujący noszą tam miano **chanów**.

SYBERYA.

275. Syberya zajmuje nizinę Syberyjską i północną krawędź Wschodnio-Azyatyckiej wyżyny razem z wyżej wspomnianemi rozgałęzieniami (ob. Nr. 196). Tym sposobem Syberya składa się z dwóch części: **zachodniej nizinnej** i **wschodniej wyżynowej (górskiej).**

Północna górska krawędź Wschodnio-Azyatyckiej wyżyny, dzieli się sierpowatem jeziorem **Bajkał,** najgłębszem na ziemi, na dwie części: zachodnią i wschodnią. Pierwsza ma kierunek północno-zachodni i obejmuje bogate w **srebro** góry **Ałtajskie,** oraz bogate **w grafit** (na ołówki) góry **Sajańskie.** Druga część ma kierunek północno-wschodni i obejmuje góry **Jabłonowe**, oraz **Stanowe**; te ostatnie ciągną się wzdłuż **morza Ochockiego** i dosięgają **cieśniny Beringa.**

Główna pochyłość Syberyi zwraca się na północ ku morzu Lodowatemu; w tym kierunku płyną też trzy główne rzeki Syberyi: **Ob** z **Irtyszem,** rzeka niziny zachodnio Syberyjskiej, **Jenisej** z **Angarą**, wypływającą z jeziora Bajkał, które przyjmuje z południa **Selengę,** stanowiącą drogę z Syberyi do Chin. **Jenisej** stanowi granicę między Syberyą nizinową i wyżynową. **Lena** z **Aldanem** są rzekami Syberyi wyżynowej.

276. Klimat Syberyi jest **wysoce kontynentalny,** a ponieważ kraina ta pochyla się ku północy, jest z tej strony otwarta i wystawiona na zimne wiatry północne, więc w zimie bywają tu **mrozy największe na ziemi.** Lata jednak są gorące, więc w południowej części kraju udaje się **uprawa zbóż,** a pas środkowy posiada wielkie lasy iglaste **(tajgi).** Tylko pas północy jest tu wiecznie zamarzły, podczas krótkiego lata taje tylko na powierzchni i tworzy bagniska, zwane **tundrami.**

277. Pierwotna **ludność** Syberyi **(inorodcy),** należąca do rasy Mongolskiej, zajmuje się rybołówstwem, hodowlą reniferów i polowaniem, albowiem lasy Syberyi obfitują w **zwierzęta, dostarczające futer.**

Kolonizacya Rosyjska rozprzestrzeniła się tutaj bardzo szybko, dzięki dogodnym drogom wodnym, naprzód w południowym pasie, a potem wzdłuż rzek na północ; są to poczęści wolni koloniści, poczęści skazańcy. W miarę jak ilość zwierząt dostarczających futer zmniejsza się, zaczyna się rozwijać rolnictwo i górnictwo.

Niezmiernie ważnem dla przyszłego rozwoju Syberyi będzie przeprowadzenie wzdłuż jej południowego pasa **kolei żelaznej,** której budowa już się prowadzi.

278. Syberya jest większa niż Europa, ale liczba jej ludności nie jest większa niż Londynu. Najgęściej zaludniony jest pas południowy; tutaj też, na tak zwanym **Syberyjskim Trakcie,** leżą znaczniejsze miasta: **Ekaterynburg** u wschodnich stóp Uralu, w punkcie jego największego obniżenia, a więc najłatwiejszej komunikacyi między Europą i Syberyą, a także w okolicy, obfitującej w skarby mineralne. Ekaterynburg zalicza się administracyjnie do Rosyi Europejskiej.

Tomsk nad Obią z jedynym w Syberyi uniwersytetem.

Irkuck przy wypływie Angary z jeziora Bajkał, największe miasto Syberyi, na drodze do Chin (przez **Selengę**), prowadzi handel herbatą.

Jakuck nad Leną, główne miasto wschodniej Syberyi, środkowy punkt handlu futrami.

W dorzeczu Amuru miasto górnicze **Nerczyńsk.**

Ponieważ ujście Amuru leży daleko na północy i długo jest zamarzłe, więc za ujściowy port Amuru służy znacznie dalej na południe wysunięty **Władywastok,** mający łatwą komunikacyę lądową z Amurem.

EUROPA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

279. Europa stanowi północno-zachodni, silnie rozczłonkowany **półwysep** wielkiego lądu Azyi, jest jednak tak wyraźnie oddzielona od tej ostatniej górami **(Uralskiemi** i **Kaukaskiemi)** i morzami **(Kaspijskiem** i **Czarnem),** tak znacznie przewyższa wielkością inne półwyspy Azyi, i wogóle tak bardzo różni się od tej ostatniej wielu właściwościami geograficznemi, oraz historyą, że zasługuje, by ją uważać za odrębną, samoistną **część świata.**

280. Najbardziej na północ wysuniętym swym punktem, przylądkiem **Nordkap** (przyl. Północny) Europa sięga 71° szer. pół.; najbardziej południowym — przylądkiem **Taryfa** sięga 36° szer. połd.; najdalej na zachód sięgającym przylądkiem **La Roca** (Roka) dochodzi do 8-go stopnia długości wschodniej; na wschód zaś na **Uralu** — do 85° dług. wschodniej.

Kształt wybrzeży.

281. Pominąwszy wschodnią granicę lądową, Europa jest zewsząd oblana morzami, które wrzynając się w ląd, rozczłonkowują go na liczne wyspy i półwyspy; w miarę posuwania się ku zachodowi, rozczłonkowania się mnożą, a pień lądowy się zwęża.

282. Z północy oblewa Europę **Ocean Lodowaty,** wdzierający się w ląd **morzem Białem**, z północo-zachodu i zachodu **Ocean Atlantycki,** który wrzyna się w ląd **morzem Północnem** (Niemieckiem) i **Baltyckiem**, oraz **kanałem**

La Manche, oddzielając trzy północne rozgałęzienia: **półwysep Skandynawski, Jutlandzki** i **wyspy Brytańskie.**

Z południa oblewa Europę **morze Śródziemne**, część oceanu Atlantyckiego, łącząca się z nim **cieśniną Gibraltarską**; morze to, wrzynając się na północ w ląd Europy zatoką **Lionską, morzem Tyreńskiem, Adryatyckiem**, a wreszcie **Egejskiem** i **Czarnem**, tworzy trzy południowe rozgałęzienia—**półwyspy**: **Pirenejski, Apeniński** i **Bałkański** z sąsiedniemi wyspami.

Kształt powierzchni.

283. Pod względem kształtu powierzchni, Europa dzieli się na dwie zupełnie różne części: **wschodnią** i **zachodnią; wschodnia nizinna** zlewa się na północ od morza Kaspijskiego **z sąsiednią niziną Azyatycką; zachodnia górzysta** przedstawia liczne samodzielne **systematy górskie** o bardzo rozmaitej wysokości i kierunku rozciągania. Ale nawet najwyższe systematy górskie Europy nie mogą się równać z olbrzymami górskimi Azyi i Ameryki; jeszcze bardziej można to powiedzieć o wyżynach europejskich, których obszar i wysokość są bardzo nieznaczne.

284. Głównym, najwyższym pniem górskim w Europie są **Alpy,** ciągnące się łukiem, wygiętym ku północy, z południo-zachodu ku północo-wschodowi.

Góry te wysyłają trzy znaczniejsze odnogi: **Apeniny, Gory zachodniej części półwyspu Bałkańskiego** i **Karpaty.**

Dwie pierwsze ciągną się równolegle z północo-zachodu ku południo-wschodowi, łukami zwróconymi ku północo-wschodowi, oddzielone od siebie **Adryatykiem** i niziną **Po;** trzecia tylko, w swej północnej części, kierunkiem i wygięciem łuku jest podobna do poprzednich; południowa zaś jej część skręca się ku zachodowi i two-

rzy, wespół z górami wschodniej części półwyspu Bałkańskiego **(Bałkan)**, figurę w kształcie elipsy.

Całe zaś Karpaty razem z Bałkanem tworzą figurę podobną do znaku zapytania.

W północnej swej części, Karpaty są oddzielone od gór półwyspu Bałkańskiego **niziną średniego Dunaju**, w południowej zaś części **niziną dolnego Dunaju.**

285. Do tego głównego alpejskiego systematu gór europejskich przypierają z zachodu i północy dwa systematy górskie podrzędne: **Francuski** i **Niemiecki.**

Dalej ku północy, część zachodnia Europy obniża się i tworzy **nizinę Zachodnio-Europejską**, która na wschodzie zlewa się z **niziną Europy Wschodniej.**

Zupełnie oderwane i niemające żadnego związku z poprzedniemi górami, są na południu **systematy gór półwyspu Pirenejskiego**, a na północy **góry półwyspu Skandynawskiego** i **wysp Brytańskich.**

286. Z powodu właśnie takiej rozmaitości ukształtowania powierzchni, wybrzeża Europy są silnie rozczłonkowane, gdyż rozwinięcie linii brzegowej znajduje się zawsze w ścisłym związku z ukształtowaniem powierzchni.

Wody.

287. Dział wodny Europy ciągnie się od północnego Uralu przez nizinę Europy Wschodniej, przez Karpaty, góry Niemieckie, Alpy, krainę górzystą Francyi i przez półwysep Pirenejski aż do cieśniny Gibraltarskiej.

Wszystkie **rzeki**, płynące na północo-zachód tej linii, wpadają **do oceanu Północnego** i **Atlantyckiego (morza Bałtyckiego, Niemieckiego, Kanału La Manche i wprost do Atlantyku).**

Wszystkie rzeki, płynące na południo-zachód tego działu, uchodzą **do mórz, Śródziemnego, Czarnego** i **Kas-**

pijskiego. Do tej ostatniej grupy należą największe rzeki Europy.

288. Rozkład rzek Europy wschodniej jest bardzo prosty: ku północo-zachodowi płynie **Peczora, Dźwina Północna** i **Dźwina Zachodnia,** ku południo-wschodowi **Wołga, Don, Dniepr** i **Dniestr.**

W zachodniej Europie rozkład rzek jest bardziej zawikłany: każdy z głównych półwyspów ma swą oddzielną sieć wodną, a i rzeki samego pnia lądowego płyną w rozmaitych kierunkach: **Wisła, Odra, Elba** i **Ren** płyną na północ; **Sekwana, Loara** i **Garonna** na zachód; **Rodan** z początku na zachód, później na południe, **Dunaj** i **Po** na wschód.

289. Jeziora zgromadziły się w znaczniejszej ilości tylko w trzech miejscowościach, a mianowicie **w Alpach,** na **wyspach Wielkiej Brytanii** i **dokoła Bałtyku.**

Klimat, rośliny i zwierzęta.

290. Europa leży prawie cała **w pasie umiarkowanym,** tylko najbardziej północny jej kraniec sięga pasa zimnego, można ją więc nazwać częścią świata umiarkowaną, podobnie jak Afrykę częścią świata gorącą.

Klimat Europy jest przytem **łagodniejszy i cieplejszy,** niż klimat innych części świata, leżących na tej samej szerokości; tak np. Skandynawia, usiana miastami, leży na tej samej szerokości, co pokryta wiecznymi lodami Grenladya; podobnież Labrador, leżący na szerokości Anglii, Danii i Niemiec północnych, jest pustkowiem, na którem nie dojrzewa zboże. Morza zachodnio-europejskie nigdy nie zamarzają, nawet przylądek Północny jest zawsze wolny od lodów.

Przewagę tę nad innemi częściami świata zawdzięcza Europa ciepłym zachodnim wiatrom, wiejącym z Atlan-

tyku ku lądowi, które dostają się daleko do jego wnętrza, nie tamowane górami,—oraz morskiemu prądowi ciepłemu **Golfstromowi,** który oblewa Europę od północo-zachodu.

291. Europa zachodnia, bliżej Atlantyku położona, posiada klimat łagodniejszy niż wschodnia; zimy są tu ciepłe, lata niezbyt upalne; lecz w miarę zbliżania się ku wschodowi, a więc oddalania od morza, zimy stają się coraz ostrzejsze, a lata coraz gorętsze; Europę więc można podzielić pod względem klimatycznym na dwie części: **zachodnią z klimatem morskim** i **wschodnią z klimatem lądowym.**

292. Odmienny nieco klimat spotykamy w Europie południowej: odznacza się on gorącemi i ubogiemi w deszcze latami i łagodnemi, obfitującemi w opady zimami. Jest to **pas nadśródziemnomorski.**

293. Umiarkowane ciepło i dostateczna ilość wilgoci sprzyja prawie wszędzie w Europie rolnictwu; wyjątek stanowią tu tylko kraje, leżące na dalekiej północy, wysokie góry i suche, słone, stepowe krainy nadkaspijskie na przejściu do Azyi.

Ze względu na **roślinność** Europę można podzielić na **trzy pasy,** które jednak niezupełnie ściśle ograniczone są równoleżnikami; pasy te na zachodzie sięgają więcej na północ, niż na wschodzie, i tak:

1) **Pas południowy** nadśródziemnomorski, tj. pas drzew z liściem wiecznie zielonym.

2) **Pas środkowy,** pas drzew z liściem opadającym na zimę.

3) **Pas północny,** pas drzew iglastych.

294. W pasie pierwszym nie spotykamy rozległych lasów, miejsce ich zastępują bujnie rosnące zarośla z liściem wiecznie zielonym. Z drzew iglastych spotykamy tu właściwe tylko temu pasowi cyprysy, z piramidalną koroną, i pinię z koroną rozłożystą. Z liściastych

rosną: drzewo oliwne, wawrzyn, mirt, a na samem południu palma karłowata, a nawet daktylowa. Letnie upały pozwalają tu dojrzewać figom, cytrynom, pomarańczom i migdałom; tu rośnie również kasztan jadalny, który jest ulubionym pokarmem tutejszych mieszkańców. Ze zbóż uprawiają tu przeważnie pszenicę i kukurydzę, w miejscowościach zaś wilgotniejszych ryż.

295. Po za 45° szer. północnej znikają drzewa o liściu wiecznie zielonym, a występują drzewa z liściem opadającym na zimę. Udają się tu znane nam drzewa owocowe i wino; kukurydza ustępuje miejsca pszenicy, a bardziej ku północy ta ostatnia ustępuje miejsca żytu.

W pasie tym rosną również lasy iglaste (świerk, sosna, jodła), z liściastych dębowe i bukowe. Te ostatnie, lubiące klimat morski, sięgają na zachodzie do 60° północ. szerok., na wschodzie zaś kończą się pod 40° szerokości.

296. Po za 60 stopniem szer. półn. drzewa liściaste znikają; spotykamy tu tylko drzewa iglaste i gdzie niegdzie brzozę (najbardziej na północ sięgające drzewo liściaste), a ze zbóż: żyto, jęczmień i owies. Jeszcze dalej ku północy, znikają lasy i zboża, pozostawiając miejsce rozległym tundrom.

297. Po całej Europie rozpowszechnione są nasze zwierzęta domowe, a nadto, w Europie nadśródziemnomorskiej, muły i osły, jako zwierzęta juczne, na dalekiej zaś północy — renifer.

Zwierzęta dzikie są w znacznej części wytępione, szczególnie w ogołoconej z lasów Europie zachodniej i nadśródziemnomorskiej.

Człowiek.

298. Ludność Europy wynosi 360 milionów na 180000 mil □. Co do gęstości zaludnienia (2000 na

1 milę □). Europa ustępuje więc tylko niektórym częściom Azyi (Indyom Przedgangesowym i Chinom). Gęstość zaludnienia waha się naturalnie dość znacznie: kiedy północne części Rosyi i Skandynawii są prawie bezludne, w obszarach przemysłowych Anglii, Belgii i Niemiec liczba ludności wzrasta do kilkunastu tysięcy na milę kwadratową.

299. Mieszkańcy Europy należą przeważnie do **rasy Białej, pnia Indo-Europejskiego** i składają **trzy grupy narodowości**, prawie równe liczebnie, a mianowicie:

1) **Greko-Romanie.** Przodkowie ich należeli niegdyś do państwa Rzymskiego i przyjęli język łaciński z wyjątkiem Greków i Albańczyków). Do nich należą: **Włosi, Francuzi, Hiszpanie, Portugalczycy, Rumunowie, Grecy i Albańczycy.**

Ludy te wyznają po większej części katolicyzm (wyjąwszy trzy ostatnie) i zamieszkują południe i południo-zachód Europy.

2) **Germanie: Niemcy, Holendrzy, Anglicy, Skandynawowie (Szwedzi, Norwegczycy, Duńczycy)**, wyznają przeważnie protestantyzm i zajmują głównie środkową i północno-zachodnią część Europy.

3) **Słowianie: Rosyanie, Polacy, Czesi, Słowacy, Serbowie, Kroaci** i **Słowieńcy,** wyznają poczęści religię rzymsko-katolicką, przeważnie zaś grecko-wschodnią i zamieszkują głównie wschód Europy. Pokrewni Słowianom są **Litwini.**

300. Nieliczne tylko ludy należą do **rasy Mongolskiej,** jak: **Turcy** na półwyspie Bałkańskim, **Madziary (Węgrzy)** na nizinie średniego Dunaju, **Tatarzy** na południo-wschodzie Europy, **Finnowie** na północo-wschodzie.

301. Korzystne warunki geograficzne (szczególnie klimatyczne) Europy uczyniły ją **częścią świata najbardziej cywilizowaną.**

Silne rozczłonkowanie Europy i podział jej na liczne mniejsze i większe samodzielne części, wpłynął na wytworzenie się także wielu samodzielnych narodowości, co sprzyjało bardzo rozwojowi kultury.

Z powodu łatwych komunikacyi (silne rozczłonkowanie brzegów, brak niedostępnych gór), narody te weszły z sobą oddawna w ożywione stosunki handlowe, a stosunki te są ważną dźwignią rozwoju.

Prócz tego Europa nie posiada prawie zupełnie pustyń i stepów, co pozwoliło na szybki rozwój rolnictwa, a blizkość innych części świata (Azyi, Afryki) ułatwiła sprowadzenie znajdujących się tam pożytecznych roślin i zwierząt.

Wreszcie, bogate pokłady węgla kamiennego, wpłynęły na rozwój przemysłu.

Z powodu tych wszystkich warunków, Europejczycy stoją najwyżej pod względem oświaty, w przemyśle i wynalazkach prześcignęli inne narody cywilizowane i zapanowali nad całą ziemią; otrzymują z innych części świata płody surowe i przerabiają je w swych fabrykach. Jest to podstawą zyskownego handlu Europy z innemi częściami świata.

302. Rozwój handlu znajduje się w ścisłym związku **z kolonizacyą.** Kolonizacya zaczęła się rozszerzać na wielką skalę, głównie od czasu odkrycia Ameryki i drogi morskiej do Indyi (naokoło Afryki). Udział w tej kolonizacyi, wzięły naprzód ludy mieszkające nad oceanem, Hiszpanie i Portugalczycy; później Francuzi i Holendrzy, a na ostatku Anglicy.

Z ludów lądowych w ruchu kolonizacyjnym wielki udział wzięli Rosyanie, dzięki bezpośredniemu sąsiedztwu z Azyą.

Ameryka i Australia są prawie zalane Europejczykami; w Azyi wzięli w swe posiadanie wielkie

przestrzenie Rosyanie i Anglicy; Afrykę zaś, w ostatnich dziesiątkach lat, podzieliły między siebie państwa europejskie.

A) ROZGAŁĘZIENIA EUROPY.

a) Trzy rozgałęzienia południowe.

PÓŁWYSEP BAŁKAŃSKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

303. Półwysep Bałkański, najbardziej wschodni z trzech południowych półwyspów, wschodnią swą stroną przytyka do Azyi, od której oddzielają go tylko wązkie cieśniny **(Bosfor** i **Dardanelle);** tym sposobem stanowi on jakby most z Azyi do Europy. Półwysep ten zrasta się z lądem bardzo szeroką podstawą, ale mniej więcej w połowie swej długości, ulega nagle silnemu zwężeniu, tak, iż rozpada się na dwie główne części: północną i południową.

304. Część północna ma kształt czworokąta, zwężającego się ku południowi; jego wybrzeża morskie są jednostajne. Przeciwnie, część południowa **(półwysep Grecki)** znacznie węższa, ma brzegi silnie rozczłonkowane i otoczone licznemi wyspami. Przez głębokie wdarcie się morza z dwóch stron, półwysep ten ulega jeszcze raz silnemu zwężeniu **(przesmyk Koryncki)** i dzieli się tym sposobem także na dwie części, z których wązka północna nosi nazwę **Hellady** albo **Grecyi środkowej,** najbardziej zaś rozgałęziona południowa, nosi nazwę **Peloponezu.**

Kształt powierzchni i wody.

305. Półwysep Bałkański jest **bardzo górzysty**; występują w nim głównie dwa systematy gór: zachodni i wschodni. Systemat zachodni ciągnie się z północo - zachodu na południo - wschód, wzdłuż **morza Adryatyckiego** i **Jońskiego**, przez całą długość półwyspu. Systemat wschodni ciągnie się z zachodu na wschód, w obszarze północnego czworokąta.

306. 1) **Systemat zachodni** jest dalszym ciągiem Alp Wschodnich i w różnych swoich częściach nosi różne nazwy.

W części północnej nazywa się **Alpami Dynarskiemi;** są to góry wapienne, bezleśne, nieurodzajne, albowiem w szczelinach wapienia znika wszelka woda. Najwyższe ich szczyty leżą w części południowej, w tak zwanem **Czarnogórzu.**

Na południe tej krainy, systemat zachodni zmienia nieco kierunek, zbliżając się bardziej do południkowego. Są to góry **Pindus,** rozgałęziające się na zachód i wschód, rozgałęzienia wschodnie ograniczają **kotlinę Tesalii** i wznoszą się w jej wschodniej krawędzi, w szczycie **Olimp,** do 3000 metrów. (Starożytni Grecy uważali tę górę za siedlisko bogów).

307. Południowy kraniec Pindu skręca silnie na południo - wschód, zajmując Grecyę Środkową albo Helladę. Góry te, noszące różne nazwy **(np. Parnas),** były, równie jak Olimp, otaczane czcią przez starożytnych Greków.

308. W ostatniej części półwyspu, **Peloponezie,** występuje wyżyna środkowa, **Arkadya,** z której wyrastają ku południowi trzy południkowe łańcuchy gór (przedłużenia Pindu), tworzące trzy południowe półwyspy Peloponezu.

309. Systemat zachodni, ciągnąc się wzdłuż morskiego wybrzeża, utrudnia jego komunikacyę z wnętrzem; tylko w niewielu miejscach ta niedostępna ściana górska jest przerwana rzekami **Narętą** i **Drynem** i zatoką morską (Koryncką).

310. 2) **Systemat wschodni.** Główną część składową tego systematu stanowi **Bałkan**, będący dalszym ciągiem Karpat; z początku, w pobliżu Dunaju, ciągnie się on na południo-wschód, ale wkrótce zwraca się na wschód i biegnie równolegle z Dunajem ku **morzu Czarnemu.** Na południe spada stromo ku dolinie rzeki **Maricy,** na północ zaś ku Dunajowi pochyla się zwolna, tworząc **wyżynę Bulgaryi.** Bałkan na swoim skręcie ku wschodowi jest przerwany rzeką **Isker,** która biorąc początek u południowych jego stóp, przerzyna się przez te góry i przez wyżynę Bulgaryi na północ do Dunaju.

311. Na południe od Bałkanu, za rzeką Maricą, ciągną się równolegle do niego góry **Rodopskie** albo **Despotodag,** wyższe od Bałkanu; szeroki ten wyżynowy grzbiet zapełnia cały prawie obszar między morzem Egejskiem i wpadającą do niego rzeką Maricą.

312. 3) Między systematem zachodnim i wschodnim znajduje się **pagórkowate zagłębienie,** śród którego tylko w niektórych miejscach wznoszą się odosobnione góry; jedną z nich jest przypierający do Pindu **Szardag,** najwyższy szczyt półwyspu, na 3000 metrów wzniesiony. To pagórkowate zagłębienie stanowi rodzaj szerokiej brózdy, po której odbywają się najdogodniejsze komunikacye między północą a południem półwyspu; wzdłuż tej brózdy płynie na północ rzeka **Morawa Serbska** do Dunaju, a na południe **Wardar** do morza Egejskiego.

Klimat.

313. Z powodu znacznego wysunięcia ku wschodowi i przeważnie górskiego charakteru, półwysep Bałkański ma klimat surowszy, niż dwa pozostałe południowe półwyspy Europy,

Szczególnie surowy klimat posiada część północno-wschodnia, zasłoniona z zachodu górami Dynarskiemi, a z południa Bałkanem; na północ zaś i wschód otwarta na wiatry północno-wschodnie, wiejące od Wschodnio-Europejskiej niziny.

Cieplejszym natomiast jest zachodni pas nadbrzeżny i niższe okolice na południu Bałkanu, szczególnie zaś Grecya. Tutaj udają się śródziemnomorskie wiecznie zielone rośliny, jak oliwa, pomarańcze, figi, a oprócz tego winogrona; te ostatnie zresztą sięgają też i na północ Bałkanu.

314. Na górach półwyspu, ubogich w roślinność, pasą się liczne kozy, niszczące resztki lasów i nie dozwalające na nowy ich porost.

Człowiek.

315. Ponieważ półwysep Bałkański leży na drodze z Azyi do Europy, jest od zewnątrz łatwo dostępny, a wewnątrz rozpada się na wiele oddzielnych krain, więc **ludność** jego jest bardzo **rozmaita pod względem pochodzenia.**

316. Południowa jego część, półwysep Grecki, była w starożytności siedliskiem **Greków** albo **Hellenów,** którzy, dzięki rozczłonkowaniu wybrzeży, stali się narodem żeglarskim, handlowym i przez kolonizacyę rozpowszechnili swą wysoką kulturę na wybrzeżach morza Śródziemnego, szczególnie jego części wschodniej.

317. Na początku wieków średnich, północną część półwyspu zaludnili **Słowianie:** na zachodzie **Serbowie,** na wschodzie **Bulgarowie.** Na początku wieków nowych wtargnęli z Azyi, przez cieśniny, **Turcy** i opanowali cały prawie półwysep Bałkański, a chwilowo sięgali nawet dalej na północ, w ląd Europy. Później utworzyły się tu jednak państwa niezależne, jak: Czarnogórze, Grecya Serbia, Rumunia, Bulgarya.

Półwysep Bałkański jest słabo zaludniony (przeszło 20 milionów mieszkańców na przeszło 10.000 mil □).

Co do stosunków religijnych, Turcy wyznają mahometanizm, a reszta ludów religię chrześcijańską wschodniego obrządku.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Dalmacya, Hercogowina i Bośnia.

318. Kraje te zajmują północną część półwyspu, od Adryatyku do rzeki **Dryny** (prawy dopływ **Sawy**), to jest góry Dynarskie z ich rozgałęzieniami. Bośnia jest lesista (lasy dębowe i śliwkowe), posiada skarby mineralne; Hercogowina zaś i Dalmacya są bezleśne, skaliste, bezpłodne.

319. Mieszkańcy Dalmacyi, której wybrzeże posiada liczne drobne zatoki i skaliste wysepki, są wybornymi żeglarzami; tu leży port wojenny **Cattaro.**

Pod względem politycznym kraje te należą do Austryi, dawniej zaś Bośnia i Hercogowina należały do Turcyi, i wtedy szlachta tutejsza, słowiańskiego pochodzenia, chcąc zachować swe majątki, przyjęła mahometanizm i uciskała wspólnie z Turkami lud, który pozostał chrześcijańskim.

Czarnogórze.

320. Czarnogórze zajmuje południową, najwyższą, najniedostępniejszą część Alp Dynarskich; tutaj też schroniła się przed Turkami część Serbów i dzięki górskiej przyrodzie, utrzymała swą niepodległość, odpierając liczne napady tureckie. Miasto główne **Cetynie**.

Serbia.

321. Kraj ten zajmuje obszar trójkątny od Dryny do zwrotu Dunaju ku południowi. Wzdłuż tego kraju płynie rzeka **Morawa**, której dolina dzieli go na dwie części: zachodnią, zapełnioną odnogami Alp Dynarskich, i wschodnią, zapełnioną odnogami Bałkanu. Góry są lesiste, lasy dębowe i śliwkowe, stąd hodowla świń i wywóz śliwek suszonych. Doliny są żyzne. Serbia stanowi niepodległe królestwo z miastem głównem **Belgrad**, przy ujściu Sawy do Dunaju.

Rumunia.

322. Kraj ten składa się z dwóch części: z **Wołoszczyzny** i **Mołdawii**. Ta ostatnia, leżąca na wschodnich stokach Karpat i części niziny Wschodnio-Europejskiej, wychodzi już poza granicę półwyspu Bałkańskiego.

Wołoszczyzna zajmuje nizinę dolnego Dunaju między tą rzeką i południowemi stokami Karpat; jest to kraj bardzo urodzajny, w którym kwitnie uprawa pszenicy i kukurydzy, a na wilgotnych łąkach naddunajskich — hodowla bydła.

Rumunia stanowi niezależne królestwo, do którego należy też dawniej turecka **Dobrudża**, między Dunajem i morzem Czarnem. Miastem głównem Rumunii jest **Bukareszt** ($^1/_4$ miliona mieszkańców).

Bulgarya.

323. Właściwa Bulgarya zajmuje wyżynę tegoż nazwiska między Bałkanem i Dunajem (wyjąwszy Dobrudżę); prawe dopływy Dunaju przerzynają równolegle ten kraj głębokiemi dolinami, w których leżą główne miasta i osady ludzkie. W miejscu, gdzie rzeka **Isker** przerzyna się przez Bałkan, właściwa Bulgarya sięga na południe tych gór, i tu w kotlinie, na drodze do doliny Maricy, leży miasto główne Bulgaryi, **Sofia.**

324. Bulgarya stanowi księstwo niezależne, do którego należy też tak zwana **Rumelia Wschodnia** w dolinie górnej Maricy, obfitującej w róże (wyrób olejku różanego). Miasto główne **Filipopol** nad Maricą.

Rumelia czyli Tracya.

325. Żyzna kraina, leżąca w obszarze dolnej Maricy; na południo-wschodzie wydłuża się półwyspowato i zbliża do Azyi Mniejszej, przez co powstaje **cieśnina Bosfor,** łącząca morze Czarne z morzem Marmara; w tym ważnym punkcie, gdzie krzyżują się drogi: morska i lądowa (z Europy do Azyi), leży **Konstantynopol**, dawniej **Bizancyum**, u Turków **Stambuł,** miasto główne państwa Tureckiego i rezydencya sułtana (blizko 900.000 mieszkańców). Konstantynopol posiada wyborny port i jest silnie obwarowany; okolice jego słyną z malowniczości.

326. Na południo-zachód stąd, Rumelia drugim małym półwyspem zbliża się znów do Azyi, przez co

powstaje druga, również obwarowana, **cieśnina Dardanelska,** łącząca morze Marmara z Egejskiem.

Nad Maricą na przecięciu się dróg, jednej prowadzącej wzdłuż Maricy, a drugiej — z Bałkanu na południe, leży **Adryanopol.**

Macedonia.

327. Kraj ten leży na zachód Rumelii, od której oddziela go **Despotodag;** tutaj, w pobliżu ujścia **Wardaru,** a więc przy końcu drogi, prowadzącej z północy półwyspu Bałkańskiego na południe, leży drugi ważny port Turcyi **Saloniki** (150.000 mieszkańców). W jego pobliżu znajduje się trójzębny półwysep **Chalcedyjski,** podobny do Peloponezu; na wschodnim jego „zębie" wznosi się góra **Athos,** z której roztacza się wspaniały widok na usiane wyspami morze Egejskie; góra ta jest pokryta licznymi klasztorami greckimi.

Albania.

328. Albania stanowi zachodni stok **Pindu** ku morzu Adryatyckiemu i Jońskiemu. Jest to kraina skalista, niedostępna; dlatego jej mieszkańcy Albańczycy, pokrewni Grekom, byli zawsze tylko nominalnie zależni od Turcyi; odcięci od wszelkich stosunków ze światem, gdyż i morze nadbrzeżne jest płytkie i niedogodne do żeglugi, pozostali oni dotychczas w stanie pierwotnego barbarzyństwa: praktykują krwawą zemstę i prowadzą między sobą nieustanne wojny.

W Albanii północnej leży miasto **Skutari** albo **Skodra** nad jeziorem tegoż nazwiska, w pobliżu Czarno-

góra. W południowej zaś Albanii, czyli **Epirze**, leży miasto **Janina**, także nad jeziorem, na miejscu słynnej niegdyś **Dodony**.

Kreta albo Kandya.

329. Wyspa wązka i długa, zamykająca z południa morze Egejskie; wybrzeże północne, zwrócone ku Europie, jest poszarpane; południowe, zwrócone ku Afryce, jednostajne. Wzdłuż wyspy ciągną się niedostępne góry. Mieszkańcy są greckiego pochodzenia; górale odznaczają się męstwem i zamiłowaniem wolności.

330. Kandya, razem z trzema poprzedniemi prowincyami, stanowi resztkę posiadłości Turków w Europie.

Grecya.

331. Dzisiejsza Grecya zajmuje prawie cały półwysep Grecki (z wyjątkiem Albanii), oraz wyspy na morzu Jońskiem i prawie wszystkie na morzu Egejskiem. Lądowa część Grecyi dzieli się przez wdzierające się z obu stron zatoki na trzy części: Grecyę północną, środkową i południową.

Dzisiejsi Grecy **(Nowogrecy)** nie są czystymi potomkami starożytnych Greków **(Hellenów)**; w ich żyłach płynie wiele krwi słowiańskiej; mówią jednak językiem bardzo zbliżonym do starogreckiego i są, jak starożytni Grecy, ludem żeglarskim i handlowym; zajmują się też uprawą oliwy i winorośli, z której otrzymują wino i rodzynki.

332. 1) **Grecya północna** zawiera **Tesalię**, żyzną kotlinę otoczoną górami, która była niegdyś jeziorem, nim wody utworzyły sobie przejście między górami

Olimpem i **Ossą** za pomocą rzeki **Salambryi;** w krainie tej kwitnie rolnictwo i hodowla bydła.

333. 2) **Grecya środkowa** (**Hellada**). Najważniejszą jej częścią jest róg południowo-wschodni, **Attyka;** tutaj, dokoła odosobnionej skały, na której dawniej wznosiła się forteca **(Akropolis),** leży miasto główne Grecyi **Ateny** (przeszło 100.000 mieszkańców), z wielu zabytkami starożytnego budownictwa. Wpobliżu leży port Aten **Pireus,** połączony z miastem koleją żelazną.

334. 3) **Grecya południowa, Peloponez** albo **Morea.** Środkową część tej krainy zajmuje chłodna wyżyna **Arkadya,** zamieszkana przez pasterzy; na wybrzeżach, szczególnie północnem i zachodniem, kwitnie uprawa rodzynków, których głównym portem wywozowym jest **Patras** nad zatoką tegoż nazwiska. Słynny niegdyś **Korynt,** na przesmyku tegoż nazwiska, rozwija się nanowo wskutek przekopania kanału wpoprzek przesmyku, dla skrócenia drogi morskiej około południowego rogu Peloponezu.

335. 4) **Z wysp greckich** największą jest wązka i długa **Eubea,** ciągnąca się wzdłuż wschodniego wybrzeża Grecyi środkowej. Na południo-wschód od niej leżą wyspy **Cyklady,** zamieszkane przez ludność żeglarską; jedna z tych wysp, **Santorin,** jest wulkaniczna: woda zalała krater wulkanu, utworzywszy zatokę, w której zdarzają się wybuchy podwodne.

336. Wyspy **Jońskie** są większe i żyźniejsze od Cyklad. **Korfu** leży u wejścia do morza Adryatyckiego, **Cefalonia** jest największa, **Zante** najzyźniejsza (wywóz rodzynków).

PÓŁWYSEP APENIŃSKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

337. Środkowy z trzech południowych półwyspów, zwany inaczej **Włochami,** jest w przeciwieństwie do Bałkańskiego, wybitnie odgraniczony od lądowego pnia łukowatą ścianą Alp, która zresztą, mimo swej wysokości, nie jest niedostępną, posiada liczne dogodne przejścia, przez które w nowszych czasach przeprowadzono koleje żelazne.

Półwysep Apeniński, również w przeciwieństwie do szerokiego Bałkańskiego, ciągnie się wązkim, jednostajnym pasem z północo-zachodu na południo-wschód, między morzem Adryatyckiem a Tyrreńskiem i przy końcu dzieli się zatoką **Tarencką** na dwa półwyspy (kształtu buta); wschodni z nich zbliża się do półwyspu Bałkańskiego, a zachodni do Sycylii, która znowu zbliża się do Afryki.

Jak w półwyspie Bałkańskim, bardziej urozmaiconą jest strona wschodnia, tak w półwyspie Apenińskim strona zachodnia; po tej stronie występują lekko łukowate zatoki, jak np. **Neapolitańska,** oraz znaczne wyspy: wspomniana już **Sycylia**, oraz **Sardynia** i **Korsyka,** zamykające trójkątny obszar **morza Tyrreńskiego**.

Kształt powierzchni i wody.

338. Pod względem kształtu powierzchni, półwysep Apeniński składa się z dwóch części: północnej nizinnej i po-

łudniowej górzystej; pierwszą zajmuje nizina rzeki Po, drugą systemat gór Apenińskich.

339. 1) **Nizina rzeki Po** czyli **Lombardzka**, kształtu podkowy, ograniczona z północy i zachodu Alpami, a z południa północną częścią gór Apenińskich, pochyla się od krawędzi górskich ku środkowi a od zachodu na wschód ku morzu Adryatyckiemu. Dlatego główna rzeka tej niziny **Po,** wypływająca z krawędzi zachodniej, płynie ku wschodowi, po środku; lewe, alpejskie dopływy tej rzeki są obfitsze w wodę, niż prawe, apenińskie, albowiem Alpy otrzymują obfitsze opady i posiadają wieczne śniegi.

Znaczniejsze z alpejskich dopływów przepływają przez wielkie jeziora, rozłożone u podnóża tych gór; tak: **Ticino** (Ticzino) przepływa jezioro **Lago Maggiore** (Madżore), **Adda** jezioro **Como** (Komo), **Mincio** — jezioro **Garda**. Wszystkie alpejskie dopływy w pobliżu ujścia skręcają ku wschodowi za biegiem rzeki głównej; ostatni z nich, **Adyga**, skręcając ku wschodowi, zdobywa sobie samodzielne ujście do morza i posiada z rzeką Po tylko wspólną deltę, krainę błotnistą, niezdrową (febry), lecz sprzyjającą uprawie ryżu.

Delta Po silnie wkracza w morze, a po obu jej stronach na wybrzeżu ciągną się **laguny,** to jest nadbrzeżne jeziora albo zatoki, oddzielone od morza wązkiemi smugami ziemi **(lido).**

340. 2) **Góry Apenińskie** rozpoczynają się u południowo-zachodniej kończyny Alp, ciągną się z początku łukiem wzdłuż **zatoki Genueńskiej**, następnie skręcają na południo-wschód wzdłuż właściwego półwyspu, tworząc jakby jego grzbiet pacierzowy; tutaj z początku ciągną się bliżej wybrzeża wschodniego, a później zachodniego i wreszcie na półwyspie Kalabryi przytykają bezpośrednio do morza Tyrreńskiego; następnie przechodzą na północny brzeg Sycylii. Największej wysokości dosięgają Ape-

niny w środku, gdzie leży **wyżyna Abruzzo,** której krawędzie wznoszą się w szczycie **Gran Sasso** blizko do 3000 metrów.

341. Ponieważ w północnej części właściwego półwyspu, Apeniny ciągną się w pobliżu brzegu wschodniego, więc po stronie Adryatyckiej niema tu ani nizin, ani rzek znaczniejszych; dopiero w części południowej, gdzie Apeniny zwracają się ku zachodowi, rozciąga się po stronie wschodniej **nizina Apulii,** z odosobnioną górą **Gargano,** która wkracza w morze, tworząc „ostrogę" włoskiego „buta." Po stronie zachodniej przeciwnie: w części północnej rozciągają się niziny i płyną znaczniejsze rzeki, **Arno** i **Tyber;** pierwsza przepływa **nizinę Toskanii,** druga **nizinę Kampanii Rzymskiej.** Dalej na południe znajduje się już tylko niewielka **nizina Neapolitańskiej Kampanii** z odpowiednią niewielką rzeką.

Rzeki tej strony zachodniej otrzymują nieco dłuższy bieg z tego jeszcze powodu, że wzdłuż zachodniego stoku Apeninów ciągnie się **pas niższych wzgórzy,** które te rzeki zmuszone są wymijać. Wiele z tych wzgórzy są **wygasłymi wulkanami.** Prócz tego znajdują się we Włoszech i **czynne wulkany:** jednym z nich jest **Wezuwiusz** nad zatoką Neapolitańską, drugim, znacznie wyższym **Etna** (3300 metrów), na wschodniem wybrzeżu Sycylii.

342. Trzy powyższe niziny zlewają się z sobą w pasie nadbrzeżnym, który jest błotnisty i niezdrowy (febry); są to tak zwane **Maremmy,** to jest bagniska; szczególnie zasługują na uwagę bagna **Pontyńskie,** na południe od ujścia Tybru.

Klimat.

343. Klimat niziny Po, otoczonej górami, na małej tylko przestrzeni zetkniętej z morzem, jest kontynen-

talny: w zimie, pomimo nizkiej szerokości geograficznej, bywają tu dość silne mrozy, deszcze zaś padają w każdej porze roku; najpiękniejszy klimat mają tu okolice jezior u stóp Alp, które je chronią od wiatrów północnych.

344. Klimat właściwego półwyspu różni się znacznie od północnej niziny: im dalej na południe, tem lata są uboższe w deszcze, zimy zaś są łagodne i dżdżyste, tak, iż przerwę w wegetacyi wywołują nie mrozy w zimie, jak u nas, lecz raczej susze w lecie.

Wyższe okolice Apeninów są naturalnie chłodniejsze; najcieplejszymi zaś, najbogatszymi w płody południowe (pomarańcze, cytryny, figi, oliwki i t. d.) są ku południowi zwrócone nizkie pasy nadbrzeżne, a więc już okolice zatoki Genueńskiej, a jeszcze bardziej wybrzeża i wyspy, począwszy od Kampanii Neapolitańskiej.

Człowiek.

345. Na początku dziejów półwysep Apeniński był zamieszkany przez liczne pokrewne sobie plemiona: Latynów, Samnitów i t. d. Nizina Po była zamieszkana przez Gallów, lud Celtycki, którego tylko szczątki żyją dziś jeszcze w Europie. Południe półwyspu było zajęte przez kolonie greckie.

Wszystkie te części składowe złączyły się następnie w jeden naród Rzymski, którego potęga rozwinęła się na zachodniej stronie półwyspu, obfitszej w niziny i rzeki. Jak w Grecyi strona wschodnia, tak tutaj zachodnia, z powodu lepszych warunków geograficznych, odgrywała główną rolę w historyi. Po upadku państwa Rzymskiego, Włochy północne zostały zajęte przez germańskich Longobardów, a później rozpadły się na liczne drobne księstwa. Włochy południowe przez Arabów,

a później przez Normanów, wreszcie Hiszpanów. We Włoszech środkowych powstało **Państwo Papieskie** albo **Kościelne**. W nowych czasach Włochy północne dostały się pod panowanie Austryi. Nakoniec z tego chaosu powstało jednolite **państwo Włoskie**, (30 milionów mieszkańców na przeszło 5000 mil □); tylko Korsyka pozostała przy Francyi.

Włosi są narodem zdolnym, zasłynęli w naukach, a szczególnie w sztukach pięknych; głównem ich zajęciem jest rolnictwo i handel morski; uprawiają oliwę, wino i owoce południowe, oraz morwy dla jedwabników. Przemysł stoi na nizkim stopniu, gdyż kraj nie posiada dość węgla kamiennego.

Dawny handel morski Włoch, w którym zasłynęła szczególnie Wenecya i Genua, upadł, gdy z odkryciem Ameryki i drogi morskiej do Indyi, główny ruch handlowy przeniósł się z morza Śródziemnego na ocean; w nowszych jednak czasach, wskutek przekopania kanału Sueskiego, Włochy i morze Śródziemne zaczynają znów odzyskiwać znaczenie handlowe: wzdłuż półwyspu Włoskiego, prowadzi najkrótsza droga z zachodniej i środkowej Europy do Suezu i Indyi.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Włochy Północne.

346. Włochy Północne obejmują nizinę rzeki Po i wybrzeże zatoki Genueńskiej; jest to kraj przejściowy od Francyi i niemieckiej Europy Środkowej do właściwego półwyspu. Z tego powodu, jako też z powodu równej formy powierzchni, kraina ta była polem wielkich bitew, w których rozgrywały się losy Włoch.

Mieszkańcy tego kraju, posiadający przymieszkę krwi niemieckiej, są najpracowitszymi ze wszystkich Włochów: za pomocą kanałów i grobli uchronili oni swój nizki kraj od zalewów rzecznych, osuszyli go i zamienili w ogród rozkoszny.

Przemysł ma także w Północnych Włoszech swe główne siedlisko; to też tutaj najbardziej zgęściła się ludność i powstały liczne wielkie miasta.

Włochy północne składają się z następujących krain:

347. 1) **Piemont,** tj. kraina u stóp gór, zachodnia część niziny Po; tutaj w punkcie, gdzie drogi przechodzące przez Alpy Zachodnie, zbiegają się, nad rzeką Po, leży miasto **Turyn** (blizko $^1/_4$ miliona mieszkańców). Na przejściu zaś przez Apeniny leży forteca **Alessandria,** zwana „kluczem Włoch."

348. 2) **Lombardya** leży na wschód od poprzedniej krainy, po lewej stronie rzeki Po, między jej dopływami, Ticino i Mincio. Jest to najbardziej przemysłowa prowincya Włoch. Kwitnie tu szczególnie przemysł jedwabny, którego głównem ogniskiem jest **Medyolan** (300,000 mieszk.), leżący między Ticino i Addą, w punkcie zbiegu dróg, prowadzących przez Alpy Środkowe. Nad Mincio leży obronna błotami **Mantua,** jedna z najważniejszych fortec włoskich.

349. 3) **Wenecya.** Jest to błotnista nadbrzeżna kraina na wschód Lombardyi a na północ rzeki Po; tutaj wychodzi na równinę droga alpejska przez Brenner i dolinę Adygi; drogi tej broni forteca **Werona.**

Na wybrzeżu, na wyspach laguny, leży miasto portowe **Wenecya** (blizko 150,000 mieszk.), która w średnich wiekach była stolicą potężnej rzeczypospolitej handlowej, posiadającej liczne kolonie na brzegach wschodniej części morza Śródziemnego. Z morzem łączy się Wenecya tylko za pomocą wązkiego kanału, który przecina

lido, t. j. pas ziemi, dzielący lagunę od morza, z lądem zaś — za pomocą kolei żelaznej, która przechodzi lagunę po moście. Wenecya zamiast ulic posiada kanały, zamiast dorożek — łodzie, zwane gondolami. Największem miejscem lądowem w Wenecyi jest plac Św. Marka ze świątynią tegoż wezwania.

350. 4) **Emilia** zajmuje nizinę między Po i Apeninami, nazwę swą otrzymała od starej drogi rzymskiej **Via Aemilia,** ciągnącej się wzdłuż północnego stoku Apeninów, tj. na granicy między błotnistą niziną i niedostępnemi górami. Na drodze tej leżą miasta; najważniejsze z nich **Bologna (Bolonia)** (przeszło 100,000 mieszk.) leży w tym punkcie drogi, w którym przecina ją inna, prowadząca przez Apeniny.

351. 5) **Ligurya.** Jest to łukowaty pas nadbrzeżny, zatoki Genueńskiej, zasłoniony z północy ścianą Apeninów, wystawiony na silne działanie południowych promiemi słońca i wskutek tego cieszący się wyjątkowo ciepłym klimatem (miejsca lecznicze dla chorych na piersi).

Tu leży **Genua** (blizko 200,000 m.), prawie w najbardziej północnym punkcie zatoki, gdzie schodzi do morza droga, prowadząca przez Apeniny; dlatego Genua jest ważnym portem handlowym, niegdyś zaś współzawodniczyła z Wenecyą. Drugi port **Spezia (Specya),** nie mający tak łatwej komunikacyi z wnętrzem, jest portem wojennym.

Włochy Środkowe.

352. Główne życie tego kraju koncentruje się po stronie zachodniej, gdzie rozciągają się obszerniejsze i żyźniejsze niziny rzek Arno i Tybru; strona wschodnia, zajęta przez wysokie góry (np. kraina **Abruzzo**) i zamknięta przez niedostępne jednostajne wybrzeże Adryatyckie, z jedynym portem **Ancona,** posiada ludność nieliczną.

Na stronie zachodniej leżą dwie krainy:

353. 1) **Toskania** zajmuje nizinę rzeki Arno, obfitującą w drzewa oliwne, i po Lombardyi jest najbardziej kwitnącą krainą Włoch. Tutaj, na średnim biegu Arno, leży **Florencya** (blizko 200,000 mieszk.), obfitująca w zabytki sztuki. W obszarze zaś ujściowym leży **Piza,** która upadła wskutek zamulenia portu, a miejsce jej zajął port **Livorno**, na południe od ujścia Arno.

354. 2) **Lacyum** zajmuje nizinę Tybru, pośrodku zachodniego wybrzeża; stąd wyszła władza Rzymian, których miastem głównem był **Rzym,** zbudowany nad Tybrem, w obronnem położeniu na siedmiu pagórkach, poczęści bardzo stromych (np. skała **Tarpejska,** z której strącano przestępców). Obecnie Rzym jest stolicą Włoch (blizko 300,000 mieszkańców), rezydencyą króla i siedliskiem Papieża, którego pałac Watykan ma 11.000 pokojów. W pobliżu Watykanu wznosi się najpiękniejszy z kościołów chrześcijańskich całego świata, kościół św. Piotra.

Rzym z powodu swej starożytności i ważnej roli, jaką we wszystkich czasach historycznych odgrywał, posiada wiele wspaniałych zabytków budownictwa i sztuki; dlatego jest oddawna celem wycieczek licznych podróżników i artystów.

Włochy Południowe.

355. Najważniejszą z krain tej części Włoch jest żyzna i piękna **Neapolitańska Kampania,** przypierająca do łukowatej zatoki Neapolitańskiej, zawartej między dwoma półwyspami: półwyspem **Sorento** na południu i wulkanicznym półwyspem **pól Flegrejskich** na północy. Dalszym ciągiem pierwszego jest wyspa **Capri** ze słynną **grotą Błękitną;** promienie światła dostają się do niej

przez wodę morską i oświetlają wnętrze blaskiem błękitnawym.

Dalszym ciągiem drugiego półwyspu jest wulkaniczna wyspa **Ischia,** często niszczona przez trzęsienia ziemi.

Wśród niziny Kampanii, nad zatoką Neapolitańską wznosi się odosobniony stożek wulkaniczny, **Wezuwiusz** który zniszczył niegdyś starożytne rzymskie miasta **Herkulanum** i **Pompeję**, zasypawszy je popiołem. Obecnie odkopują je i znajdują zabytki z czasów rzymskich. U stóp Wezuwiusza nad zatoką Neapolitańską, leży w cudownem położeniu miasto **Neapol** ($^1/_2$ miliona mieszkańców); stąd przysłowie: „zobaczyć Neapol, a potem umrzeć".

356. Po wschodniej stronie Apeninów rozciąga się kraina **Apulia,** zajmująca jedyną po tej stronie nizinę; tutaj w północnym kącie zatoki Tarenckiej, leży miasto **Tarent,** niegdyś słynna kolonia grecka; obecnie więcej znaczenia ma **Brindisi** na krańcu półwyspu Apulii; tu kończy się bowiem kolej żelazna, biegnąca wzdłuż wschodniego brzegu półwyspu Apenińskiego, i rozpoczyna się żegluga parowa do Suezu i t. d. (ob. N. 345).

357. Drugi końcowy półwysep Włoch stanowi krainę **Kalabryę,** jest górzysty i niedostępny; góry dosięgają do samego wybrzeża, dlatego nie spotykamy tu prawie miast.

Wyspy Włoskie.

358. Sycylia, wyspa trójkątnego kształtu, jest oddzielona od lądu, mianowicie półwyspu Kalabryi, cieśniną **Mesyńską,** która w starożytności, pod nazwą **Scylli** i **Charybdy,** była niebezpieczna dla ówczesnych słabych okrętów.

Sycylia stanowi ogniwo łączne między Europą i Afryką, w szczególności między półwyspem Apenińskim i dzisiejszym Tunisem, dawną Kartaginą (stąd walki między Kartagińczykami a Rzymianami o Sycylię).

359. Wzdłuż północnego wybrzeża wyspy ciągnie się łańcuch gór, będący przedłużeniem Apeninów; łańcuch ten pochyla się łagodnie ku południowi, tworząc wyżynę, która wypełnia całą prawie wyspę, wyjąwszy część wschodnią, gdzie rozciąga się nizina; śród tej niziny, na wybrzeżu morza, wznosi się olbrzymi wulkaniczny stożek **Etna,** czynny od niepamiętnych czasów, dlatego uważany przez starożytnych za siedlisko boga Wulkana.

360. Sycylia w starożytności była śpichlerzem Rzymu; obecnie wskutek wyniszczenia lasów, a stąd osuszenia klimatu, oraz wskutek złej gospodarki, wiele okolic wnętrza wyspy przybrało charakter pustynny, a mieszkańcy popadli w nędzę.

Na południowem wybrzeżu, pod **Girgenti (Dżirdżenti),** znajdują się najbogatsze w świecie kopalnie siarki. Najżyźniejsze i najgęściej zaludnione są wybrzeża północne i wschodnie. Na pierwszem leży miasto główne **Palermo,** przeszło 200,000 mieszk.). Na drugiem **Mesyna,** nad cieśniną tegoż nazwiska, wywóz pomarańcz i **Katania** (100,000 mieszk.), u stóp Etny wśród żyznej równiny.

361. Korsyka, wyspa górzysta, słabo zaludniona, zamieszkana przez mężnych lecz barbarzyńskich górali, którzy, podobnie jak Albańczycy, praktykują krwawą zemstę; tutaj, w mieście **Ajaccio,** urodził się słynny wojownik Napoleon I. Wyspa Korsyka należy politycznie do **Francyi.**

362. Sąsiednia wyspa **Sardynia,** większa od Korsyki, jest do niej podobna pod względem swej przyrody i mieszkańców.

363. Między Korsyką a Toskanią leży wyspa **Elba,** bogata w żelazo.

364. Malta jest to grupa wysp, leżąca na południe Sycylii, panuje ona nad cieśniną, prowadzącą z zachodniej części morza Śródziemnego do wschodniej, i dlatego zajęli ją i obwarowali **Anglicy.**

PÓŁWYSEP PIRENEJSKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

365. Półwysep Pirenejski, najbardziej zachodni z półwyspów Europy, leżący między Atlantykiem i morzem Śródziemnem, stanowi jakby most między Europą i Afryką. Na północy łączy się on z lądem Europy szerokim przesmykiem, wpoprzek którego ciągną się niedostępne góry Pirenejskie.

Góry te oddzielają ostro półwysep od reszty Europy, czynią go krajem zupełnie odrębnym; na południu półwysep ten zbliża się za pomocą wązkiej i łatwej do przebycia cieśniny Gibraltarskiej do Afryki.

Kształt wybrzeży.

366. Półwysep Pirenejski ma kształt czworoboku, którego boki są bardzo jednostajne. Północny i zachodni bok nie posiadają wcale rozczłonkowań, na wschodnim brzegu wrzyna się łukowato kilka płytkich zatok, z których najznaczniejszą jest **zatoka Walencyi;** tu też znajduje się kilka większych wysp **(Balearskie).** Bok połud-

niowy wybiega ku cieśninie Gibraltarskiej, tak, iż czworokąt otrzymuje trójkątny dodatek.

Kształt powierzchni, wody.

367. Na półwyspie Pirenejskim panuje prawie wyłącznie **forma wyżyny,** co przypomina sąsiednią Afrykę. Na grzbiecie i krawędziach tej wyżyny ciągną się **łańcuchy górskie,** przeważnie równoleżnikowe. Na wschodzie wyżyna spada krótkimi tarasami ku morzu Śródziemnemu. Na zachodzie zaś pochyla się łagodnie ku Atlantykowi, pozostawiając **wązką nadbrzeżną nizinę.**

Od północy i południa, wyżynę ograniczają trójkątne **niziny rzeczne,** z których północna, z rzeką **Ebro,** pochyla się ku wschodowi, południowa z **Gwadalkwiwirem** — ku zachodowi.

Niziny te po stronach zewnętrznych, są ograniczone górami: pierwsza **Pirenejami,** druga górami **Sierra Nevada.**

Wyżyna Centralna jest też ograniczona górami: od północy **Kantabryjskiemi,** które są zachodniem przedłużeniem Pirenejów i spadają stromo na północ ku **zatoce Biskańskiej;** od południa ograniczają tę wyżynę góry **Sierra Morena,** obfitujące w metale i spadające stromo na południe ku nizinie Gwadalkwiwiru. Wschodnią krawędź wyżyny Centralnej stanowi **Iberyjski kraj źródłowy,** który, z powodu tarasowatego spadku ku wschodowi, przedstawia się od tej strony jako łańcuch gór.

Przez obniżenia w górach, otaczających wyżynę, prowadzą drogi i koleje, ułatwiające komunikacyę.

368. Rzeki, biorące początek w Iberyjskim kraju źródłowym, płyną w kierunku pochyłości wyżyny, tj. ku zachodowi, do Atlantyku. Łańcuch górski, idący środkiem wyżyny ze wschodu na zachód, dzieli ją na dwie części;

na północną **wyżynę Starokastylską**, zroszoną rzeką **Duero** i na południową **wyżynę Nowokastylską**, zroszoną rzekami **Tagiem** i **Gwadianą.**

Ważniejsze są dwie **rzeki nizinowe: Ebro,** przepływająca **nizinę Aragonii,** i **Gwadalkwiwir,** przepływający **nizinę Andaluzyi.** Ten ostatni jest jedyną rzeką na półwyspie, mającą przez cały rok obfitość wody, gdyż otrzymuje nawet w gorących latach wodę z południowych, śniegiem pokrytych gór Sierra Nevada. Jest on również jedyną rzeką, na której żegluga odbywa się wgłąb kraju, gdy tymczasem inne rzeki, posiadając silny spadek, pozwalają na żeglugę tylko niedaleko ujścia.

369. Na południu półwyspu Pirenejskiego wznosi się prawie bezpośrednio nad morzem Śródziemnem, wyższy nawet od Pirenejów, łańcuch górski **Sierra Nevada** ze szczytem **Mulahacen,** o 3600 metrach wysokości. Góry te są po Alpach najwyższemi w Europie. Szczyty Pirenejów są nieco niższe (**Maladetta** 3400 m.).

K l i m a t.

370. Obszary nadbrzeżne półwyspu Pirenejskiego, z wyjątkiem północnych, posiadają klimat podzwrotnikowy (N. 47), upalne, ubogie w deszcze lata i łagodne, obfite w deszcze zimy. Charakter roślinności podobny jest do południowych Włoch lub Sycylii. Najgorętszą częścią półwyspu, a nawet całej Europy, jest dolina Andaluzyi, razem z małemi nadbrzeżnemi równinami Malagi, Murcyi, Walencyi, leżącemi na wybrzeżu południowo-wschodniem. Przy sztucznem nawodnieniu okolice te dostarczają wina (Malaga), bawełny i trzciny cukrowej; w okolicach Murcyi znajduje się gaj palm daktylowych.

Północne i północno-zachodnie okolice nadbrzeżne mają chłodniejsze i dżdżyste lata, przypominają produkta-

mi i widokiem krajobrazu (łąki, lasy) więcej nasze okolice, niż podzwrotnikowe.

371. Wnętrze kraju posiada klimat kontynentalny, właściwy okolicom, leżącym wysoko i otoczonym górami. Z powodu znacznego wzniesienia gruntu, spotykamy tu ostre zimy; burze śnieżne i kilkotygodniowe mrozy nie są tu rzadkością.

Góry skrajne, otaczające wyżynę, osuszają wiatry, wiejące od morza; stąd wiele okolic wnętrza nosi charakter stepowy, a nawet pustynny. Dlatego kwitnie tu hodowla owiec cienkowełnistych **(merynosy)**, podobnie jak i w innych suchych okolicach, np. w południowej Afryce i Australii.

372. Półwysep Pirenejski obfituje w skarby mineralne, które zjednały mu sławę już w odległej starożytności.

Wprawdzie, od czasu odkrycia bogatych kopalń w Ameryce, półwysep ten stracił wiele pod tym względem na znaczeniu, ale dotychczas jeszcze produkcya ołowiu, rtęci i miedzi w Sierra Nevada, oraz żelaza we wschodniej części gór Kantabryjskich, jest znaczna.

Człowiek.

373. Półwysep Pirenejski jest zamieszkany przez dwa narody romańskie, blizko z sobą spokrewnione, a mianowicie: **Hiszpanów** i **Portugalczyków.**

Pierwotni mieszkańcy tego półwyspu, **Iberowie,** zawojowani przez Rzymian, szybko przyjęli ich język, z którego później powstał język hiszpański i portugalski.

Na początku piątego wieku, osiedlili się tu germańscy zdobywcy, **Gotowie;** przyjęli oni jednak religię i język zwyciężonych. Państwo Gotów zawojowali w 711 roku, **Maurowie** tj. zmieszani z **Berberami Arabowie,** któ-

rzy wtargnęli tu od południa przez wązką cieśninę Gibraltarską.

Tylko w północnych górach skrajnych utrzymało się jeszcze państwo chrześcijańskie, które wojując szczęśliwie przez setki lat z Maurami, rozszerzało się coraz bardziej ku południowi. Podczas tych walk powstały w oddzielnych krainach liczne państwa chrześcijańskie, z których później utworzyły się obecnie istniejące dwa państwa, **Hiszpania** i **Portugalia.**

374. W r. 1492, Maurów wyparto napowrót do Afryki.

Wiek XVI był wiekiem rozkwitu półwyspu, do czego przyczyniło się położenie jego wśród oceanu. Hiszpanie (pod dowództwem Genueńczyka, Kolumba) odkryli Amerykę i w części ją zawojowali. Portugalczycy odkryli drogę morską do Indyi Wschodnich i założyli tam bogate kolonie.

Oba więc kraje stały się potężnemi państwami, w których rozwinęła się bogata literatura i sztuka; lecz zła gospodarka, nieszczęśliwe wojny, fanatyzm religijny, ciemnota, chciwość i wynikła stąd utrata kolonii, podkopały dobrobyt tych państw.

Dlatego też półwysep Pirenejski obecnie jest rzadko zaludniony: przeszło 20 milionów na przeszło 10000 mil□, a zatem tak samo, jak na półwyspie Bałkańskim.

Panującą religią jest tu religia katolicka.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

HISZPANIA.

375. Kastylia Stara i **Nowa** zajmują wyżynę Centralną; pierwsza zajmuje część północną, druga część południową. W tej ostatniej leży nowa stolica, **Madryt**

($^1/_2$ miliona mieszk.) i stara, **Toledo** nad Tagiem, główną rzeką tego kraju. Madryt jest jedynem znaczniejszem miastem wyżyny, która z powodu suszy, ma ludność nadzwyczaj rzadką; w górach Sierra Morena, w **Almaden** znajdują się największe w Europie kopalnie rtęci.

Skąpe rolnictwo i hodowla owiec żywią ludność leniwą i ciemną, ale dumną ze swej przeszłości. Pasterze merynosów zapędzają na zimę owce z zimnych wyżyn Kastylii do niżej leżących i cieplejszych dolin **Estremadury.**

376. Na północnej krawędzi wyżyny, w zachodniej części, leży górzysta **Galicya**, z wybrzeżem gęsto, choć drobno, postrzępionem, z powodu wciśnięcia się morza w niższe części dolin górskich. Te dolinowe wązkie zatoki morskie nazywają się tu **riasami** i przypominają nieco fiordy norweskie. Mieszkańcy Galicyi, tak zwani **Gallegos,** z powodu nieurodzajności swych gór udają się licznie za zarobkiem do miast hiszpańskich.

377. Na wschód od Galicyi leży też kraina górzysta, **Asturya,** kolebka monarchii hiszpańskiej. Dalej na wschód od Asturyi, na przejściu od gór Kantabryjskich do Pirenejskich, leży górzysta, obfitująca w żelazo, **Biskaja,** zamieszkana przez pracowitych i mężnych **Basków,** którzy zachowali dotychczas język swych przodków, **Iberów.** Między Asturyą i Biskają wciska się wązkim pasem Stara Kastylia, która tu wyjątkowo dosięga morza i posiada znaczny port **Santander,** połączony koleją żelazną z Madrytem.

378. W Pirenejach utrzymała się jeszcze mała rzeczpospolita **Andora**, pozostająca pod opieką Hiszpanii i Francyi.

379. Kraje, leżące na krawędzi wschodniej, tworzyły niegdyś obok Kastylii drugie państwo hiszpańskie, którego głównym krajem była **Aragonia.** Kraina ta, zajmująca kotlinę Ebro, otoczoną zewsząd górami, posiada

klimat bardzo suchy, podobnie jak wyżyna Centralna, ale z powodu niższego położenia jest cieplejsza. Główne miasto **Saragossa** (100,000 miesk.), leży nad rz. Ebro, w punkcie, skąd dolina prawego jej dopływu prowadzi na wyżynę, ułatwiając komunikacyę z Madrytem.

380. Krainę nadbrzeżną Aragonii stanowi **Katalonia,** jedna z najważniejszych i najbogatszych prowincyi Hiszpanii; posiada ona bogate kopalnie węgla i żelaza, na których opiera się rozwój wielkiego przemysłu (głównie tkactwo bawełniane). Główne miasto **Barcelona** (300,000 mieszk.) jest nietylko pierwszem miastem przemysłowem, lecz również pierwszym portem hiszpańskim na morzu Śródziemnem.

381. W krainach leżących dalej na południu, **Walencyi** i **Murcyi**, spotykamy na wielką skalę zastosowane sztuczne nawodnienie, przy pomocy którego te suche kraje zamieniły się na wspaniałe ogrody **(Wegas** albo **Huertas),** szczególnie w okolicy wielkiego miasta **Walencyi** (200000 mieszk.), nad zatoką tegoż nazwiska,

382. Na południe od wyżyny Centralnej spotykamy dwie krainy, nizinową **Andaluzyę** i górską **Granadę.**

Żyzna **Andaluzya** jest śpichlerzem Hiszpanii i posiada nad swą główną rzeką Gwadalkwiwirem dwa znaczne miasta: **Cordobę (Kordowę),** dawną stolicę władców maurytańskich (kalifów), i **Sewillę** (150.000 mieszk.), do której dochodzą statki morskie i która z tego powodu w czasie kolonizacyi hiszpańskiej w Ameryce była pierwszem miastem handlowem Hiszpanii. Obecnie głównym portem atlantyckim Hiszpanii jest **Kadyks,** na południe od ujścia Gwadalkwiwiru, dawna kolonia fenicka. W pobliżu leży **Jerez (Cheres)** ze słynnemi winnicami.

383. Granada, dzięki swym niedostępnym górom, była ostatniem schronieniem Arabów (tak jak Asturya— Gotów). Na północnym stoku Sierra Nevady leży miasto główne **Granada** ze słynną **Alhambrą,** zamkiem kró-

lów maurytańskich. Na południowym zaś stoku tych gór nad morzem Śródziemnem leży miasto portowe **Malaga**; w jej okolicy rośnie słynne wino tegoż nazwiska.

384. W pobliżu południowego rogu Hiszpanii, na stromej skale, łączącej się z lądem tylko za pomocą piaszczystego przesmyku, wznosi się twierdza **Gibraltar,** broniąca wejścia do morza, Śródziemnego, i dlatego zajęta przez **Anglików,** którzy tędy płyną do swych kolonii w Indyach.

Portugalia.

385. Portugalia zajmuje zachodni pas półwyspu na południe od Galicyi, przerznięty dolnemi częściami rzek Duero (Douro) i Tagu (Tejo), które tu, dzięki przypływom oceanicznym, stają się żeglowne. Przy ujściach tych rzek leżą dwa najznaczniejsze miasta tego kraju: **Lizbona** ($^1/_4$ miliona mieszk.), miasto główne, leży przy ujściu Tejo, które się tu zatokowato rozszerza, a następnie silnie zwęża, co broni miasto od strony morza. Przy ujściu Douro, leży **Porto** (przeszło 100,000 mieszk.), dawniej **Portus Cale**, skąd Portugalia otrzymała swą nazwę; w pobliżu, na prawych zboczach doliny Douro, zwróconych ku południowi, rośnie słynne wino portwein, którem Porto prowadzi znaczny handel.

---

b) Trzy rozgałęzienia północne.

WYSPY BRYTAŃSKIE.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

386. Wyspy Brytańskie, oddzielone od lądu Europy kanałem **La Manche** i morzem **niemieckiem**, składają się z dwóch wielkich wysp, **Wielkiej Brytanii** i **Ir-**

landyi, oddzielonych od siebie morzem Irlandzkiem, oraz z wielu drobnych wysp.

387. Wielka Brytania jest silnie rozczłonkowana przez zatoki, wkraczające z obu stron naprzeciw siebie; rozczłonkowania te mnożą się ku północy i wyspa w tym kierunku się zwęża (odwrotnie niż półwysep Bałkański).

Najważniejszemi z tych zatok są: zatoka **Brystolska,** oddzielająca półwysep **Cornwall** na zachodzie; zatoce tej odpowiada na wschodzie szerokie ujście rzeki **Tamizy,** oddzielające też, choć mniej wyraźny, półwysep. Dalej ku północy, zatoce **Clyde (Klajd)** na zachodzie, odpowiada zatoka **Forth** na wschodzie. Część północna wyspy, posiada liczne wązkie zatoki ze skalistymi brzegami, stanowiące formę przejściową od hiszpańskich riasów do skandynawskich fiordów; tutaj też leżą liczne drobne skaliste wyspy, np. **Hebrydy.**

388. Kształt **Irlandyi** jest bardzo jednostajny, owalny z nieco bardziej urozmaiconą stroną zachodnią.

Kształt powierzchni i wody.

389. Pod względem kształtu powierzchni, Wielka Brytania da się podzielić na dwie części: północno-zachodnią górzystą i południowo-wschodnią nizinną.

Góry południowej części wyspy, to jest **góry Anglii,** są nizkie i rozrzucone luźnemi grupami; są to mianowicie góry **Cornwall** na półwyspie tegoż nazwiska, góry **Wales** albo **Walijskie** na półwyspie tegoż nazwiska i góry **Penińskie** w Anglii północnej.

Góry północnej części Wielkiej Brytanii, tj. **góry Szkocyi,** napełniają całą tę krainę, dzieląc się na dwie główne części pasem nizinowym, łączącym zatokę Clyde z zatoką Forth. Góry Szkocyi północnej są bezleśne, dzikie, pełne bagnisk i jezior. Najwyższym ich szczy-

tem i całej Wielkiej Brytanii jest **Ben Nevis** (przeszło 1300 metrów).

390. Rzeki Wielkiej Brytanii z powodu silnego rozczłonkowania kraju, muszą być nieznaczne, z powodu jednak przypływów, wstępujących w ich szerokie lejkowate ujścia, rzeki te są bardzo dogodne do żeglugi. Najważniejszą z nich jest **Tamiza,** uchodząca do morza Niemieckiego.

391. Irlandya ma powierzchnię bardziej płaską, tylko na wybrzeżach wznoszą się tu i owdzie grupy nieznacznych gór; pośrodku kraju płynie ku południo-zachodowi błotnista rzeka **Shanon.**

Klimat.

392. Jakkolwiek wyspy Brytańskie leżą dość daleko na północy (najdalej na południe wysunięty punkt pod szerokością Krakowa, a najdalej na północy leżące wyspy poza szerokością Petersburga), mają jednak zimy tak łagodne, iż rośliny południowe, jak mirty i wawrzyny, mogą tu rość pod gołem niebem; wynika to z wpływu ciepłego prądu Golfstromu i panowania wiatrów zachodnich. Lata jednak są chłodne, albowiem położenie śród morza sprowadza zachmurzenie i mgły.

Zachodnie górzyste wybrzeża wysp, na których oziębiają się wiatry zachodnie, są najbardziej dżdżyste w Europie. Łagodność zimy i wilgotność klimatu sprzyjają roślinności; szczególnie bujną jest zieleń łąk.

Człowiek.

393. Pierwotnymi mieszkańcami wysp Brytańskich, byli **Celtowie,** następnie przywędrowali tu **germańscy Anglo-Saksowie,** którzy podbitemu krajowi dali nazwę Anglii;

ludność pierwotna schroniła się w góry. Koniec panowaniu Anglo-Saksów położyli **Normanowie,** również germańskiego pochodzenia, którzy jednak, przemieszkując długi czas na przeciwległem północnem wybrzeżu Francyi, przyjęli język francuski; z połączenia języka francuskiego z anglo-saksońskim powstał dzisiejszy język angielski. Pierwotny język celtycki zachował się jeszcze w górzystej Szkocyi i Walii oraz w Irlandyi.

394. W dawnych czasach, gdy główny ruch żeglarski, handlowy i kolonizacyjny ograniczał się morzem Śródziemnem, wyspy Brytańskie, leżące jakby na końcu świata, nie miały wielkiego znaczenia; ale gdy po odkryciu Ameryki, żegluga i handel przeniosły się na szerszy obszar oceanu, wtedy oceaniczna Wielka Brytania nabrała głównego znaczenia i stała się **pierwszą potęgą żeglarską i kolonialną na ziemi.**

Obok tego bogate kopalnie **węgla** i **żelaza** oraz wynalezienie **maszyny parowej** uczyniło Wielką Brytanię **najpierwszym krajem przemysłowym na ziemi,** tembardziej, że liczne kolonie dostarczają ciągle surowych materyałów (szczególnie bawełny), które są przerabiane w fabrykach angielskich.

395. Natężone życie przemysłowe i handlowe wywołało wielkie **zgęszczenie ludności** (38 milionów na 5700 milach □ tj. przeszło 6600 mieszk. na milę □).

Całe państwo Brytańskie razem ze wszystkiemi koloniami przenosi obszarem (blizko 500.000 mil □) państwo Rosyjskie, a ludnością prawie dorównywa Chinom (przeszło 350 milionów).

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Anglia.

396. Anglia zajmuje południową część wyspy Wielkiej Brytanii (prócz celtyckiej **Walii**). Kraj ten da się podzielić na dwie części: południowo-wschodnią, nizinną i północo-zachodnią, górzystą; pierwsza, żyzna, jest siedliskiem rolnictwa; druga, obfitująca w węgiel kamienny i żelazo — siedliskiem przemysłu.

397. W **Anglii rolniczej,** nad Tamizą, leży miasto główne Wielkiej Brytanii, **Londyn,** największe miasto na ziemi (do 5 milionów mieszk.) i najhandlowniejszy port: dzięki przypływom morskim, wstępującym w ujście Tamizy, okręty dochodzić mogą pod same mury Londynu. W pobliżu Londynu leży **Greenwich** (Grinuicz), z obserwatoryum astronomicznem, którego południk jest często uważany za pierwszy (zamiast południka Ferro).

We wnętrzu kraju leżą miasta uniwersyteckie: **Oxford** i **Cambridge** (Kembrydż). Na południowem wybrzeżu, zwróconem ku Francyi, leżą liczne porty, jak np. **Dover** w punkcie największego zbliżenia Anglii do Francyi (cieśnina **Calais**, przeprawa). Dalej na zachód naprzeciwko wyspy **Wight** (Uajt) leży największy port wojenny Anglii **Portsmouth.**

Na zachodniem wybrzeżu leży port **Brystol,** nad zatoką tegoż nazwiska, przeszło 200.000 mieszkańców.

398. **Walia** jest nieurodzajną, górzystą krainą, słabo zaludnioną przez Celtów. Południowa jej część obfituje w węgiel i żelazo; dlatego powstały tutaj większe miasta.

399. W **Anglii przemysłowej,** dokoła gór obfitujących w węgiel i żelazo, powstały wielkie miasta przemysłowe: **Manchester** (Menczester) po zachodniej stronie

gór, główne ognisko przemysłu bawełnianego; **Birmingham** na południu gór, główne siedlisko przemysłu żelaznego. Głównym portem wywozowym tej krainy jest **Liverpool** (Liwerpul) na zachodniem wybrzeżu; wszystkie te miasta mają po $^1/_2$ miliona mieszkańców.

Szkocya.

400. Ogniskiem tego kraju jest część jego południowa, posiadająca bogate pokłady węgla i nizinę, ciągnącą się od zatoki **Clyde** (Klajd) do zatoki **Forth.** Na obu końcach tej niziny powstały wielkie miasta: nad zatoką Clyde, wielkie przemysłowe miasto **Glasgow** (blizko 800,000 mieszk.), a nad zatoką Forth stolica kraju, **Edynburg** (przeszło 300.000 mieszk.), w malowniczem położeniu.

Północna część kraju, skalista, ponura i nieurodzajna, jest rzadko zaludniona przez celtyckich górali, zajmujących się hodowlą owiec i rybołówstwem. Na nadbrzeżnej wyspie **Staffa,** znajduje się słynna **grota Fingala,** złożona ze słupów bazaltowych, o które rozbijają się z szumem fale morskie.

Irlandya.

401. Wyspa ta, wskutek bujnej zieleni swych łąk, otrzymała nazwę „Zielonego Erynu" albo „Wyspy Szmaragdowej." Z powodu braku węgla kamiennego, przemysł jest mało rozwinięty, kraj jest przeważnie rolniczy. Ziemia wydarta katolickim Irlandczykom, należy do wielkich właścicieli, protestanckich Anglików, którzy wyzyskują i uciskają Irlandczyków; dlatego ci ostatni mieszkają w nędznych lepiankach z gliny, żywią się prawie jedynie kartoflami i emigrują w znacznej liczbie do Ameryki.

Najbogatszą okolicą Irlandyi jest część północno-wschodnia, gdzie uprawiają len; tu leży przemysłowe miasto **Belfast** wyrabiające płótno, ($^1/_4$ miliona mieszk.). Na wybrzeżu wschodniem, w punkcie najbardziej zbliżonym do Anglii, leży stolica kraju **Dublin** (przeszło 300.000 mieszk.), połączona kanałami z rzeką **Shannon.**

PÓŁWYSEP JUTLANDZKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

402. Półwysep Jutlandzki zamyka wraz ze Skandynawskim, od zachodu morze Baltyckie, dzieląc je od morza Niemieckiego; jednak cieśniny, dzielące półwysep Jutlandzki do Skandynawskiego i rozgałęziające się między wyspami, łączą te dwa morza.

Wschodnie wybrzeże półwyspu jest urozmaicone zatokami, np. długa zatoka **Liimfjord,** i posiada wyspy, które się dzielą na dwie grupy: w zachodniej leży wyspa **Fionia,** we wschodniej—**Zelandya.** Wybrzeże zachodnie jest jednostajne, otoczone mieliznami, niedostępne.

Kształt powierzchni, wody i klimat.

403. Półwysep Jutlandzki jest przedłużeniem niziny Niemieckiej; pośrodku ciągnie się z południa na północ, wzdłuż półwyspu, niewysokie pasmo wyniosłości, które dzieli półwysep na dwie części: wschodnią, żyzną i zachodnią, nieurodzajną, piaszczystą.

Rzeki, z powodu małego obszaru kraju, są nieznaczne; klimat wskutek wpływu morza łagodny.

Człowiek.

404. Mieszkańcami półwyspu są ludy germańskie: w północnej części półwyspu **Duńczycy,** w południowej **Niemcy.** Całkowita liczba ludności wynosi $3^1/_2$ miliona (na 1000 mil □); w tem $^2/_3$ Duńczyków.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Dania.

405. Dania obejmuje północną część półwyspu i przyległe wyspy, a prócz tego, dalej ku wschodowi, na Baltyku leżącą wyspę **Bornholm.**

Mieszkańcy zajmują się rolnictwem i hodowlą bydła (wywóz masła). Położenie nad cieśninami, łączącemi Baltyk z morzem Niemieckiem, zapewnia Danii ważne znaczenie handlowe; to też główne miasto **Kopenhaga** (blizko 400.000 mieszk.), powstało nad najdogodniejszą z tych cieśnin, Zundem, na żyznej wyspie Zelandyi.

Pod względem politycznym należą jeszcze do Danii daleko na oceanie Atlantyckim leżące:

1) **Wyspy Faroer,** tj. „wyspy Owcze," gdyż mieszkańcy ich zajmują się (prócz rybołówstwa) hodowlą owiec, które z powodu łagodnej zimy (wpływ ciepłego Golfstromu) mogą się tu paść przez cały rok pod gołem niebem.

2) **Wyspa Islandya,** po Wielkiej Brytanii największa wyspa w Europie, kraina wulkaniczna (wulkany czynne i źródła gorące, tryskające w górę, zwane **gejzerami**); znaczną część wnętrza pokrywają wieczne śniegi i lodowce. Kraj nie posiada roślinności drzewnej, zboże tu

nie dojrzewa. Mieszkańcy zajmują się rybołówstwem i hodowlą owiec.

Szlezwig i Holsztyn.

406. Są to prowincye państwa Niemieckiego, oderwane od Danii; wpoprzek tego kraju od portu Kiel do ujścia Elby, Niemcy przeprowadzili kanał dla połączenia Baltyku z morzem Niemieckiem i uwolnienia się od komunikacyi przez cieśniny duńskie.

W tej części półwyspu wzdłuż zachodniego brzegu, ciągną się małe wysepki, zamieszkane przez żeglarski lud **Fryzów;** tutaj należy też, nieco dalej śród morza Niemieckiego leżąca i panująca nad ujściem Elby, skalista wysepka **Helgoland** (licznie odwiedzane kąpiele morskie).

Prócz wojennego portu **Kiel,** leży tu przy ujściu Elby port handlowy **Hamburg** (blizko 600.000 mieszk.).

POŁWYSEP SKANDYNAWSKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

407. Półwysep Skandynawski, największy z półwyspów Europy, zrasta się z lądowym pniem na północo-wschodzie i ciągnie się ku południo-zachodowi, rozszerzając się coraz więcej i dzieląc się wreszcie na dwa półwyspy, przez cieśniny **Skagerak** i **Kategat,** które oddzielają ten półwysep od sąsiedniego Jutlandzkiego.

Wschodnie, baltyckie wybrzeże półwyspu jest nizkie i jednostajne, zachodnie, oceaniczne—skaliste i poszarpane wązkiemi i długiemi zatokami, noszącemi nazwę **fiordów** i usiane licznemi skalistemi wysepkami. Najdłuższy fiord **Sognefiord.**

Kształt powierzchni i wody.

408. Wnętrze półwyspu napełnia **skalista wyżyna,** przybierająca tu i owdzie górski charakter. Wyżyna ta ciągnie się wzdłuż półwyspu, bliżej brzegu zachodniego niż wschodniego; ku pierwszemu spada stromo, tworząc malownicze wybrzeża fiordów; ku drugiemu pochyla się zwolna, pozostawiając dość szeroką **nizinę** (szczególnie na południu).

409. Z tego powodu najznaczniejsze **rzeki** należą do stoku wschodniego; po stronie zachodniej płyną tylko krótkie potoki, rzucające się wodospadami do fiordów.

Z rzek strony wschodniej, które w górnych częściach przepływają jeziora, najznaczniejszą jest **Dal-Elf.** Na południe od niej rozciągają się wielkie jeziora: **Wenner, Wetter** i **Mälar;** z pierwszego wypływa rzeka **Gota,** tworząca wodospady, które statki wymijają przy pomocy kanału.

Klimat.

410. Pod względem klimatu, półwysep Skandynawski można podzielić na dwie części: część zachodnia ma klimat wilgotny, łagodzony Golfstromem; strona wschodnia, zasłoniona od wilgotnych wiatrów zachodnich, ma klimat surowy, kontynentalny. Po stronie zachodniej, mimo wysokiej szerokości geograficznej, porty nigdy nie zamarzają, w okolicach Dronthejmu rosną drzewa owocowe i aż do północnego krańca kraju udają się kartofle.

Mimo to, wilgotność klimatu, a stąd obfitość śniegów po stronie zachodniej, jest przyczyną, że tam linia śnieżna leży niżej niż po stronie wschodniej, a niektóre lodowce zstępują aż do wybrzeży morskich.

Człowiek.

411. Mieszkańcy półwyspu Skandynawskiego (pokrewni Duńczykom), **Norwegczycy** na zachodzie, **Szwedzi** na wschodzie, należą do grupy germańskiej. Prócz tego na dalekiej północy mieszkają resztki pierwotnej mongolskiej ludności, **Lapończycy,** którzy zajmują się hodowlą reniferów i dlatego prowadzą życie koczujące.

Gęstość zaludnienia z powodu poczęści surowego klimatu, poczęści nieurodzajnego skalistego gruntu jest mała (7 milionów mieszk. na 14000 mil □).

Odpowiednio do dwóch głównych narodowości, półwysep Skandynawski dzieli się na dwa państwa: **Norwegię** i **Szwecyę**, rządzone jednak przez jednego króla.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

NORWEGIA.

412. Norwegia zajmuje zachodnią, górzystą część półwyspu, i dlatego jest zamieszkana tylko na samych wybrzeżach, głównie nad fiordami, gdyż tu ludność napotyka i klimat cieplejszy i przynajmniej niewielkie doliny do uprawy; przytem znajduje utrzymanie w rybołówstwie (sztokfisze i śledzie). Góry wnętrza dostarczają tylko drzewa ze znajdujących się na nich wielkich lasów.

Niegdyś mieszkańcy Norwegii, znajdując bezpieczne schronienie w skalistych fiordach, niedostępnych dla obcych żeglarzy, zasłynęli pod nazwą Normanów, jako rozbójnicy morscy, zdobywcy i odkrywcy dalekich krajów: tak np. przez Islandyę dostali się oni do Ameryki Północnej (Grenlandyi) na kilka wieków przed Kolumbem, ale odkrycie ich poszło w zapomnienie.

413. Największa i najżyźniejsza dolina rozciąga się na południu, nad Christianiafiordem, dlatego powstało tu miasto główne Norwegii, **Christiania** (150.000 mieszk.).

Druga dolina znajduje się nad Dronthejmfjordem, skąd idzie droga przez góry do Szwecyi, dla tego leży tutaj miasto **Dronthejm** albo **Trondhjem,** dawna stolica Norwegii.

Prócz tego ważne jest portowe miasto **Bergen,** jako ognisko handlu rybami, i **Hammerfest,** jako najbardziej na północ położone miasto na ziemi, które swe istnienie zawdzięcza ogrzewającemu wpływowi Golfstromu.

SZWECYA.

414. Szwecya zajmuje, wschodnią, zimniejszą część półwyspu, która jednak przedstawia obszerniejsze niziny, i dlatego posiada gęstszą ludność i bardziej rozwinięte rolnictwo. W drzewo obfituje Szwecya równie, jak i Norwegia; prócz tego posiada bogate kopalnie żelaza w dolinie Dal Elfu **(Dennemora).**

415. Najgęściej zaludniona jest rolnicza nizina południowej Szwecyi, gdzie rozlewają się wielkie jeziora; tu przy odpływie jeziora Mälar do Baltyku, naprzeciwko zatoki Fińskiej, leży miasto główne Szwecyi, **Sztokholm** ($^1/_4$ miliona mieszkańców); przy odpływie zaś jeziora Wenner, mianowicie przy ujściu rzeki Goty do Kattegatu, leży **Gotenburg** (100.000 mieszk.), po Sztokholmie najważniejszy port kraju.

B) LĄDOWY PIEŃ EUROPY.

a) Europa Środkowa.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

416. Europa środkowa jest to zachodnia, trójkątna część lądowego pnia, leżąca między rozgałęzieniami południowemi i północnemi; przytem zrastająca się bezpośrednio z pierwszemi, a od drugich oddzielona poczęści morzami: Baltyckiem i Niemieckiem (z kanałem La Manche).

Kształt powierzchni i wody.

Alpy.

417. Alpy ciągną się łukiem od zatoki Genueńskiej do niziny Węgierskiej (średniego Dunaju), zniżając się i rozszerzając w miarę posuwania ku wschodowi. Na zachodzie ograniczone są niziną Rodanu, na południu niziną Po, na wschodzie niziną średniego Dunaju, na północy przypierają do niższych wyżyn i gór Niemieckich.

Chociaż Alpy są górami najwyższemi w Europie, jednak z powodu obfitości głębokich dolin poprzecznych, mają wiele przejść i są łatwe do przebycia.

Alpy posiadają wieczne śniegi i lodowce, zasilające liczne rzeki i jeziora.

Poniżej linii śnieżnej rozciągają się pastwiska alpejskie, tak zwane **almy**. Jeszcze niżej rosną lasy naprzód iglaste, niżej liściaste; wreszcie w dolinach rozciągają się pola uprawne.

Alpy, w kierunku z zachodu na wschód, można podzielić na trzy części: zachodnią, środkową i wschodnią.

418. 1) **Alpy Zachodnie** ciągną się z południa na północ, od zatoki Genueńskiej do góry **Mont Blanc,** najwyższego szczytu Alp, 4800 m.). Między przejściami tej części Alp szczególnie zasługuje na uwagę przejście **Cenis,** przez które prowadzi tunel kolei żelaznej z dorzecza Rodanu na dorzecze Po, czyli z Francyi do Włoch.

419. 2) **Alpy Środkowe** ciągną się od Mont Blancu do zagłębienia **Brenner,** stanowiącego ważne przejście z północnego stoku Alp na południowy (od doliny Innu do doliny Adygi). Alpy te dzielą się jeszcze na dwie części: zachodnią i wschodnią, przejściem **Św. Gotarda** (St. Gotthard), przez które również przechodzi tunel kolei żelaznej ze Szwajcaryi do Włoch.

Wyższa część zachodnia (przeszło 4000 m.), składa się z dwóch łańcuchów: **Alp Penińskich** na południu (szczyt **Monte Rosa**, prawie równy Mont Blancowi) i **Alp Berneńskich** (szczyty **Finster Aarhorn** i **Jungfrau**, przeszło 4000 m.) na północy, rozdzielonych podłużną doliną górnego Rodanu.

Św. Gotard, będący środkowym punktem Alp Środkowych, jest ważnem źródłowiskiem wód: stąd wypływają rzeki w cztery różne strony świata: na zachód wspomniany już **Rodan**, przepływający **jezioro Genewskie**; na wschód **Ren**, przepływający jezioro **Bodeńskie;** na północ, należący do jego dorzecza, **Reuss** przepływający rozgałęzione jezioro **Vierwaldstätter;** na południe **Ticino**, dopływ rzeki Po, przepływający długie jezioro **Lago Maggiore.**

Prócz tego z okolic Św. Gotarda wypływa jeszcze **Aar**, lewy dopływ Renu, przyjmujący Reuss, i **Inn**, ważny dopływ Dunaju, który dzięki Innowi nabiera charakteru rzeki alpejskiej.

420. 3) **Alpy Wschodnie** wielką podłużną doliną

Drawy (prawy dopływ Dunaju) dzielą się na dwa skrzydła: jedno ciągnie się na północo-wschód do Dunaju pod Wiedniem, gdzie prawie przytyka do Karpat; drugie — na południo-wschód do Adryatyku i dalej łączy się z górami zachodniej części półwyspu Bałkańskiego.

a) Skrzydło północo-wschodnie, w łańcuchu **Wysoki Tauern,** ciągnącym się wzdłuż lewego brzegu doliny górnej Drawy, posiada jeszcze całą wspaniałość alpejską z wiecznymi śniegami i lodowcami (szczyt **Gross Glockner** 3800 met).

b) Skrzydło południowo-wschodnie, zniżając się coraz bardziej ku południo-wschodowi, traci zupełnie charakter alpejski i przechodzi w wapienną bezpłodną wyżynę, tak zwany **Karst (Kras),** w którego szczelinach i grotach znikają potoki.

Karpaty i nizina Węgierska.

421. Karpaty ciągną się jako przedłużenie północno-wschodniego skrzydła Alp, silnie wygiętym łukiem od Dunaju pod Wiedniem do Dunaju pod Orsową, gdzie przytykają znów do Bałkanu. Karpaty są ograniczone na zachodzie doliną Morawy (lewy dopływ Dunaju), na północy doliną górnej Wisły i górnego Dniestru, na wschodzie doliną Prutu, na południu niziną średniego Dunaju, czyli Węgierską, i niziną dolnego Dunaju, czyli Wołoską.

422. Karpaty można podzielić na następujące ważniejsze części: początek łuku, ciągnący się z południa na północ, stanowią **Małe Karpaty,** oddzielające Morawię od Węgier. Dalszy ciąg tego łuku ku wschodowi stanowią **Beskidy.** Na wschód od pierwszego łańcucha, a na południe od drugiego, rozciąga się **Słowacko-Węgierska kraina górzysta,** której najwyższą część stanowią **Tatry,** ciągnące się równolegle do Beskidów. Tatry

wznoszą się w szczycie **Gerlachowskim**, na przeszło 2600 m. i posiadają malownicze **górskie jeziora**. Dalszy ciąg Beskidów stanowią **Karpaty Lesiste**, zwane też **Beskidem Wysokim**, ciągnące się na południo-wschód do **wyżyny Siedmiogrodzkiej** albo **Transylwańskiej**, stanowiącej ostatnią część składową Karpat.

Góry otaczające tę wyżynę, głównie od wschodu i południa, **Transylwańskie Alpy**, są pod Orsową tylko łożyskiem Dunaju oddzielone od północo-zachodniego Bałkanu.

423. Karpaty razem z Alpami i górami półwyspu Bałkańskiego, ograniczają **nizinę średniego Dunaju**, czyli **Węgierską**, po części żyzną, po części stepową, tak zwane **pusty**. Nizinę tę przerzyna **Dunaj** z jego dopływami: prawymi alpejskimi (**Drawa** i **Sawa**) i lewymi Karpackimi, z których najznaczniejszym jest kręta, powolnie płynąca i częste wylewy sprawiająca **Cissa**. Prócz Cissy, Karpaty wysyłają do Dunaju jeszcze dwie rzeki: **Alutę** i **Prut**, lecz te płyną już na nizinie Wołoskiej.

Z północnego stoku Karpat wypływają wspomniane już **Wisła** i **Dniestr**, z ich prawymi dopływami, z których najważniejszym jest dopływ Wisły, **San**.

Góry Średnie Francuskie i nizina Francuska.

424. Góry Francuskie ciągną się na wschód od dolnego Rodanu i jego prawego dopływu Saony, oraz na zachód średniego Renu.

Od sąsiednich Pirenejów są oddzielone **doliną Garonny** i **Kanałem południowym**, łączącym tę rzekę z morzem Śródziemnem.

Na północ Kanału Południowego góry Francyi południowej rozpoczynają się grzbietem, ciągnącym się naprzód na północo-wschód, wzdłuż **niziny dolnego Rodanu**, a potem na północ, wzdłuż prawego brzegu **Saony**. Pierwsza część, nosząca nazwę **Sewennów**, spada stromemi poszarpanemi ścianami ku nizinie Rodanu, która ograniczona z drugiej strony Alpami, a otwarta na południe ku morzu Śródziemnemu, posiada klimat i roślinność, podobne do trzech południowych półwyspów.

W drugiej części, szczególnie zasługuje na uwagę grzbiet **Côte d'Or**, na którego pochyłościach rosną słynne winnice.

425. Na zachód od całego wyżej opisanego grzbietu, rozciąga się **wyżyna Auvergne**, oddzielona od niego doliną górnej **Loary**, a sama podzielona na dwie części lewym dopływem Loary, **Alierem**; w zachodniej części, na grzbiecie wyżyny, wznoszą się stożkowe wygasłe wulkany (np. **Mont Dore**).

Góry Francyi północnej rozciągające się na zachód Renu i przytykające na południo-zachodzie do Côte d'Oru, składają się z **wyżyny Lotaryngii**, zroszonej dwoma dopływami Renu, **Mozą** i **Mozellą**, oraz z gór **Wogezów** i **Ardennów**.

Wogezy ograniczają wyżynę Lotaryngii od wschodu i spadają stromo na wschód ku **nizinie średniego Renu**; Ardenny ograniczają tę wyżynę z północy i są przerznięte Mozą.

426. Nizina Francuska otacza góry Francuskie od zachodu i północy i rozciąga się na zachód ku Atlantykowi, a na północ do kanału La Manche. Nizinę tę przepływają trzy rzeki: **Sekwana** z prawym dopływem **Marną**, wypływająca w pobliżu Côte d'Oru i płynąca w kierunku północno-zachodnim; **Loara**, której górną część jużeśmy poznali na wyżynie Auvergne, płynie z początku na północ, zbliżając się do Sekwany, a potem zwra-

ca się na zachód. **Garonna**, bierze sama początek nie w górach Francuskich, lecz w Pirenejach, ale wszystkie swoje dopływy (prawe), otrzymuje z gór Francuskich; najznaczniejszym z tych dopływów jest **Dordogne**; po połączeniu się z nią, Garonna tworzy szerokie lejkowate ujście, zwane **Girondą.**

Nizina Francuska, za pośrednictwem doliny Kanału Południowego, łączy się niziną dolnego Rodanu.

Góry Średnie Niemieckie i Nizina Niemiecka.

427. **Góry Niemieckie** ciągną się na północ Alp do niziny Niemieckiej; dadzą się one podzielić na cztery części.

428. 1) **Część Południowa. Wyżyna podalpejska** ciągnie się wzdłuż północnego podnóża Alp, od jeziora Genewskiego do Wiednia; z północy jest ograniczona górami **Jura** i **Lasem Czeskim.**

Zachodnia część tej wyżyny, wyżyna **Szwajcarska** jest zroszona Renem (z Aarem), który przepływa jezioro Bodeńskie i toruje sobie drogę przez Jurę (gdzie tworzy wodospad) ku nizinie średniego Renu. Wyłom Renu w Jurze dzieli ją na dwie części, z których południowo-zachodnia nosi miano **Szwajcarskiej,** a północno-wschodnia—**Niemieckiej.**

Wschodnia część wyżyny Podalpejskiej jest zroszona Dunajem, który bierze początek w południowym Szwarcwaldzie i przyjmuje na wyżynie z prawej strony alpejskie dopływy, z których najważniejsze są **Izar** i **Inn.**

Ta wschodnia część wyżyny Podalpejskiej dzieli się jeszcze Innem i jego dopływem **Salzachem** na dwie części: zachodnią, wyżynę **Szwabsko-Bawarską**, i wschodnią, wyżynę **Austryacką.**

Część wyżyny, leżąca za Dunajem, w kącie między północną gałęzią Jury i Lasem Czeskim, zowie się wyżyną **Wyższego Palatynatu** (Oberpfalz); wzdłuż tej wyżyny płynie lewy dopływ Dunaju **Naab**, wypływający z gór **Fichtel**, które zamykają z północy wierzchołek kąta.

429. 2) **Część zachodnia** gór Niemieckich obejmuje góry i wyżyny ciągnące się wzdłuż Renu.

Na południu ciągnie się tutaj **Szwarcwald**, ograniczający ze wschodu nizinę średniego Renu, tak jak Wogezy ograniczają ją od zachodu. Szwarcwald ogranicza z zachodu wyżynę **Frankonii**, jak Wogezy ze wschodu wyżynę Lotaryngii. Wyżynę Frankonii zrasza **Neckar**, prawy dopływ Renu, tak jak wyżynę Lotaryngii — Mozella, lewy jego dopływ.

Wyżyna Frankonii sięga na południe i wschód do Jury Niemieckiej, a na północ do **Menu** (wypływającego z Fichtelu), prawego dopływu Renu.

430. Na północ od ujścia Menu rozciąga się **wyżyna Łupkowa Reńska**, podzielona wyłomem Renu na dwie części: zachodnią i wschodnią; każda zaś z tych części dzieli się jeszcze dopływami Renu na części drobniejsze.

Grzbiet wyżyny jest nieurodzajny, ale jej stok południowy i malowniczy wyłom Renu obfitują w winnice. Północny zaś stok wyżyny Łupkowej Reńskiej posiada wielkie kopalnie węgla kamiennego.

431. 3) **Część północna**, leżąca na północ średniego i górnego Menu, składa się z licznych drobnych wyniosłości, jako to: wyniosłość **Hesseńska** w okolicach rzeki **Fuldy**, z wygasłym stożkiem wulkanicznym **Vogel**. Malowniczy **Las Turyngijski** w okolicach **Werry** i **Saali**. Wyniosłość **Wezerska**, przerznięta przez rzekę **Wezerę**, powstałą z połączenia **Werry** i **Fuldy**. Na południo-wschód od tej ostatniej wyniosłości wznosi się odosobniona grupa **Harzu** ze szczytem **Brocken**, do którego są przywią-

zane różne podania ludowe, podobnie jak do naszej Łysej Góry.

432. 4) **Część wschodnia** obejmuje **wyżynę Czech** i **Morawii** z ich górami granicznemi.

Czworokątna **wyżyna Czech** jest ograniczona na połud. zachodzie znanym już nam **Lasem Czeskim;** na północy, w części zachodniej górami **Kruszcowemi,** spadającemi stromo na południe, a łagodnie ku północy. Zachodni kraniec tych gór nie dochodzi do północnego krańca Lasu Czeskiego, przerwę tę zamyka znany już nam **Fichtel,** z którego w cztery strony świata wypływają cztery rzeki (podobnie jak ze Św. Gotarda): na południe **Naab,** na zachód **Men,** na północ **Saala,** na wschód **Eger.**

Do wschodniego końca gór Kruszcowych przypierają góry **Piaskowcowe** Elby, w których znajduje się malowniczy wyłom tej rzeki, tak zwana **Saska Szwajcarya.**

433. Wschodnią część północnej granicy Wyżyny Czeskiej stanowią **Sudety,** których najwyższą częścią są góry **Olbrzymie** ze szczytem **Schneekoppe,** najwyższym ze wszystkich gór Niemieckich (1600 met.). Wschodnią, niższą część Sudetów, stanowi **Gesenk** albo **Jasienik,** w którym znajdują się źródła **Odry.**

Wschodnią granicę Wyżyny Czeskiej stanowi nizki **Czesko-Morawski dział wodny.**

434. Wody tak ograniczonej Wyżyny Czeskiej uprowadza jedna tylko **Elba,** wypływająca z gór Olbrzymich i przyjmująca na wyżynie głównie lewe dopływy, mianowicie: **Mołdawę (Wełtawę)** i **Eger.** Pierwsza płynie ku północy, przepoławiając czeski czworokąt, druga zaś płynie ku wschodowi, omywając południowy, stromy stok gór Kruszcowych.

435. Wyżyna Morawii, ograniczona z zachodu Czesko-Morawskim działem wodnym, a ze wschodu **Małemi Karpatami,** jest zupełnie otwarta na południe ku Dunajowi, dokąd płynie rzeka **Morawa (March),** wypływająca z Jasieniku. Północną granicę, tylko w zachodniej części, stanowi Jasienik, dalej zaś istnieje przerwa między tym ostatnim i Karpatami; jest to tak zwana **Brama Morawska,** przez którą prowadzi ważna droga z dorzecza Dunaju (Morawy) na dorzecza Odry i Wisły.

436. Nizina Niemiecka rozciąga się od północnego podnóża gór Niemieckich do mórz Niemieckiego i Bałtyckiego. Na zachodzie, na dorzeczu **Skaldy,** przechodzi ona niepostrzeżenie w **nizinę Francuską;** na wschodzie zaś, na dorzeczu **Odry (Warty)** — w nizinę Polską.

Nizina Niemiecka dzieli się Elbą na dwie części: zachodnią niższą i wschodnią wyższą.

437. Nizina Zachodnio-Niemiecka posiada przeważnie charakter błotnisty; błota te we wnętrzu niziny przedstawiają torfowiska **(Moor),** które dostarczają torfu na opał; na wybrzeżach zaś morza składają się z bardzo żyznego mułu **(Marsch).** Błota nadbrzeżne leżą często niżej powierzchni morza, ale są uchronione od zalewów częścią przez naturalne nadbrzeżne wały piaszczyste **(diuny),** częścią przez sztucznie usypane **tamy.** Błota te, osuszone za pomocą kanałów, przedstawiają bujne niwy zbożowe i pastwiska.

438. Nizinę zachodnio-Niemiecką przerzynają w północno-zachodnim kierunku liczne **rzeki,** jako to: **Wezera, Ems, Ren,** łączący się przy ujściu z **Mozą** albo **Maasem,** i **Skalda.**

439. Nizina Wschodnio-Niemiecka jest przerznięta **dwoma pasami wyniosłości,** z których północny, obfitujący w jeziora, zowie się **Bałtyckiem Pojezierzem,** południowy zaś posiada różne nazwy, np. bogata w węgiel

kamienny **wyżyna Szląska (Tarnowicka),** leżąca na prawym brzegu górnej Odry.

Między północnym i południowym pasem wyniosłości rozciąga się **błotnista bróżda,** w której płyną rzeki w kierunku wschodnio-zachodnim.

440. Główną **rzeką** tej części niziny Niemieckiej jest **Odra,** przerzynająca oba pasma wyniosłości i uchodząca do **Haffu Szczecińskiego,** tj. zatoki, oddzielonej od morza Baltyckiego dwiema wyspami, **Usedom** i **Wolin.** Z dopływów Odry najznaczniejszym jest prawy, **Warta,** płynąca z niziny Polskiej i przyjmująca z prawej strony **Noteć.**

Rzeka graniczna obu części niziny Niemieckiej, po Renie największa z rzek niemieckich, **Elba,** uchodzi do morza Niemieckiego ujściem szerokiem lejkowatem; w biegu swym przerzyna ona tylko południowe pasmo wyniosłości; tym sposobem odcięty jego kawałek, **Lüneburger Heide,** znajduje się na nizinie Zachodnio-Niemieckiej. Elba, podobnie jak Odra, przyjmuje największy swój dopływ ze strony prawej; jest to **Havel** ze **Spreą,** odpowiadający **Warcie** z **Notecią,** płynący również w błotnistnej bróżdzie między obu pasami wyniosłości.

Północne stoki Karpat i Nizina Polska.

441. Kraina ta leży na **przejściu** z Europy Środkowej do Wschodniej, z niziny Niemieckiej do Rosyjskiej, nie posiada więc wybitnych granic na zachodzie i wschodzie. Na wschodzie jeszcze w niektórych miejscach można wynaleźć granice rzeczne w częściach Bugu i Niemna, skierowanych z południa na północ; lecz na zachodzie, gdzie rzeki płyną głównie ze wschodu na zachód, nawet takiej granicy niema; trzeba więc tu przyjąć gra-

nicę dwóch narodowości: polskiej i niemieckiej. Granica ta przecina Odrę powyżej Wrocławia i biegnie na północ do Bałtyku w okolicy **półwyspu Hel,** na dorzeczu zaś Warty wysuwa się ku zachodowi prawie do ujścia Noteci.

Granice: południowa i północna są ściśle oznaczone Karpatami i Bałtykiem, i przedstawiają dwa łuki, odbiegające od siebie w miarę posuwania się ku wschodowi.

442. Karpaty należą do naszej krainy swym północnym stokiem, od okolicy źródłowych dopływów Odry, do okolicy źródłowej Prutu. Północny wał karpacki w tej części składa się, idąc z zachodu na wschód: z **Beskidu Zachodniego, Nizkiego** i **Wysokiego.**

Beskid zachodni ciągnie się do wyłomu Popradu i w szczycie **Babia Góra** wznosi się do 1700 metrów. Beskid Nizki ciągnie się do źródeł Sanu; dalej, zaś przez źródła Dniestru ku źródłowiskom Prutu (**Czarnohora** 2000 metrów), ciągnie się Beskid Wysoki, zwany też (wraz z Nizkim) **Karpatami Lesistemi.**

443. Do północnych stoków Karpat można też zaliczyć **Tatry,** gdyż dział wodny między Dunajem i Wisłą przechodzi we wschodniej części tych gór na stok południowy: **Poprad,** biorący początek na południowym stoku Tatr, płynie na północ do **Dunajca**, a z nim do **Wisły.**

Tatry ciągną się równolegle do Beskidu zachodniego z zachodu na wschód stromą skalistą ścianą, otoczoną głębokiemi dolinami, noszącemi miano **Podhala.** Szczyty Tatr noszą miano **turni** i we wschodniej części przewyższają 2600 metrów **(Gerlach, Łomnica).** W tej części Tatr znajdują się też malownicze jeziora górskie, jak **Morskie Oko** i inne; leżą one u stóp turni, w krainie pastwisk górskich, czyli tak zwanych **hal.**

444. Północne rozgałęzienia wału karpackiego **(kraina Podkarpacka)** ciągną się coraz niższymi wałami,

równoległemi do głównego i poprzerzynanemi wpoprzek przez doliny rzek, spływających do Wisły i Dniestru.

445. Nizina Polska, stanowiąca przedłużenie Niemieckiej, mianowicie Wschodnio-Niemieckiej, jest też podobnie do niej ukształtowana; i tu spotykamy **dwa pasma wyżyn, północne** i **południowe,** rozdzielone Brózdą Środkową.

Pasmo północne albo **Bałtyckie,** zwane tu **Pruskiem Pojezierzem,** jest krainą falistą i jeziorną; pasmo południowe składa się z kilku części, jako to: **wyżyna Podolska** po lewej stronie Dniestru, **Lubelska** między Wisłą i Bugiem, **Małopolska** między Wisłą i Pilicą, **Szląska** na południo-zachód od źródeł Pilicy ku Wiśle i Odrze.

Brózda Środkowa nosi tutaj ten sam charakter, co i w Niemczech: posiada szerokie błotniste doliny i nieznaczne działy wodne. We wschodniej części nosi ona nazwę **Podlasia,** w środkowej — **Mazowsza,** w zachodniej — **Wielkopolski** (z **Kujawami**).

446. Pod względem rozkładu **rzek,** kraina ta, jako przejściowa, poczęści jest podobna do niziny Niemieckiej, poczęści do Wschodnio-Europejskiej; w zachodniej stronie posiada ona rzeki płynące tylko w **jednym głównym kierunku,** mianowicie północnym **(Wisła, Warta),** podobnie jak nizina Niemiecka; we wschodniej zaś części występują już, podobnie jak na nizinie Wschodnio-Europejskiej, rzeki płynące w **dwóch kierunkach:** oprócz rzek, płynących ku północy **(Bug, Niemen),** mamy rzekę, płynącą na południe, mianowicie **Dniestr.**

447. Główną rzeką tej krainy i całkowicie do niej należącą jest **Wisła.**

Wisła wypływa z zachodniego Beskidu, z **góry Baraniej,** dwoma strumieniami źródłowemi, **Białą** i **Czarną Wisłą.** Połączona rzeka płynie krótko, ku północy, gdyż powstrzymana przez południową krawędź wyżyny Polskiej, zwraca się ku wschodowi i północo-wschodowi.

W tym biegu przyjmuje z lewej strony z Wyżyny Polskiej tylko **Nidę,** z prawej zaś strony wpadają do Wisły liczne dopływy Karpackie, z których ważniejsze są: **Dunajec** z **Popradem, Wisłoka** i **San.**

448. Od ujścia Sanu, Wisła zwraca się znów na północ, przerzyna się przez Wyżynę Polską (między Małopolską i Lubelską), przyjmując z lewej strony z wyżyny Małopolskiej rzekę **Kamienną,** a z prawej **Wieprz,** rzekę Wyżyny Lubelskiej, płynącą po niej równolegle do Wisły. Poniżej ujścia Wieprza, Wisła wstępując w bróżdę Środkową, zwraca się na północo-zachód i płynie w tym kierunku do ujścia Bugu.

W tej części biegu przyjmuje Wisła największy ze swych lewych dopływów, **Pilicę,** wypływającą z południowozachodniej części Wyżyny Polskiej, niedaleko Warty. Z prawej zaś strony, przyjmuje najznaczniejszy z prawych dopływów, **Bug.**

Bug wypływa z północnego stoku Wyżyny Podolskiej, płynie równolegle do Wieprza, łącząc się za pomocą **kanału z Prypecią** (dopływ Dniepru). Z prawej strony, już w pobliżu ujścia do Wisły, łączy się z Bugiem rzeka **Narew**, zbierająca wody Baltyckiego Pojezierza i połączona **kanałem Augustowskim** z systematem **Niemna.**

449. Poniżej ujścia połączonych wód Bugu i Narwi, Wisła powstrzymana przez południową krawędź Baltyckiego Pojezierza, płynie na znacznej przestrzeni u jego podnóża, naprzód ku zachodowi, a potem (poniżej ujścia **Bzury** z lewej) ku północo-zachodowi, przyjmując z prawej jeszcze **Drwęcę**, aż do ujścia **Brdy** z lewej (połączenie **kanałem Bydgoskim** z Notecią); tutaj zwraca się ostro ku północo-wschodowi, przerzyna Baltyckie Pojezierze, i wstąpiwszy na nadbrzeżną żyzną nizinę, zwaną **Żuławami,** dzieli się na dwie odnogi, z których lewa pod

nazwą **Wisły**, uchodzi do **zatoki Gdańskiej**, a prawa pod nazwą **Nogatu** do **zatoki Świeżej (Frischhafu)**.

Ujście Wisły leży pod tym samym południkiem, co źródła, w odległości tylko 70 mil, ale wskutek zwrotów, jakie Wisła czyni z początku ku wschodowi, później ku zachodowi, długość jej rzeczywista jest dwa razy większa (140 mil) i kształt biegu esowaty.

POSZCZEGÓLNE KRAINY (PAŃSTWA).

FRANCYA.

RZUT OKA OGÓLNY.

450. Francya zajmuje najbardziej na zachód położoną część pnia lądowego Europy, sięgając od morza Śródziemnego do Atlantyku (od zatoki Lionskiej do Biskajskiej i kanału La Manche).

W skład Francyi wchodzą następujące formy powierzchni: **Nizina Francuska z Niziną dolnego Rodanu** czyli **Prowansalską, Góry Średnie Francuskie** z wyjątkiem ich części północno-wschodniej, (części **Wogezów**, części **Wyżyny Lotaryngii i Ardenów)**, większa, **zachodnia część Alp Zachodnich**, wzdłuż których grzbietu biegnie granica Francyi z Włochami. Wreszcie **północny stok Pirenejów**, wzdłuż których grzbietu biegnie granica Francyi z Hiszpanią.

451. Mieszkańcy, **Francuzi**, są potomkami starożytnych **Gallów (Celtów)**, którzy pod panowaniem Rzymian przyjęli język łaciński, i później przybyłych tu germańskich **Franków**. Francya, będąca dawniej królestwem i cesarstwem, dążyła do rozszerzenia swych granic na

północo-wschód do Renu, a nawet i dalej; ale w dążeniach tych została powstrzymana przez zwycięstwa Niemców i zwróciła się natomiast do kolonizacyi, szczególnie w Afryce i Azyi. Obecna forma rządu jest republikańska.

Liczba mieszkańców (wyznających katolicyzm) nie dosięga 40 milionów (na blizko 10,000 mil □) i prawie nie wzrasta.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Francya Północna.

452. Najgłówniejszą częścią Francyi Północnej jest **dorzecze Sekwany,** której dopływy zdążają promienisto ku jednemu środkowemu punktowi. W środku tym, w prowincyi **Ile de France,** nad Sekwaną, w miejscu, gdzie wpadają do niej najznaczniejsze z jej prawych dopływów; **Marna** i **Oise (Oaza),** leży **Paryż** stolica Francyi i główne ognisko jej życia (blizko 3 miliony mieszkańców); wysoko rozwinięty przemysł, skierowany głównie ku przedmiotom elegancyi. W pobliżu **Versailles (Wersal),** dawna rezydencya królów francuskich.

453. Nad dolną Sekwaną i wybrzeżem kanału La Manche, rozciąga się prowincya **Normandya,** tak zwana od **Normanów,** którzy tu niegdyś założyli państwo, a następnie podbili przeciwległą Anglię. Tu, nad Sekwaną, leży **Rouen** (przeszło 150,000 mieszk.), zprzemysłem bawełnianym; przy ujściu zaś Sekwany — port handlowy **Havre** (blizko 150,000 mieszkańców). Na półwyspie Normandyi, najdalej na północ wysuniętym ku Anglii, jest port wojenny **Cherbourg.**

454. Na zachód od Normandyi, już poza dorzeczem Sekwany, rozciąga się prowincya **Bretagne** albo **Bretonia;**

stanowi ona półwysep z poszarpanemi skalistemi wybrzeżami, oblany burzliwem i mglistem morzem. Mieszkańcy, **Celtowie**, zachowali jeszcze swój język pierwotny, zajmują się rybołówstwem i handlem, i są dzielnymi żeglarzami. Tu na zachodnim krańcu półwyspu leży port wojenny **Brest.**

455. Wschodnią część dorzecza Sekwany, stanowi prowincya **Champagne (Szampania);** na jej wapiennym gruncie udaje się wybornie musujące wino, szczególnie w okolicach **Chalons-sur-Marne** (nad Marną).

456. Dalej na wschód, już w dorzeczu Renu (nad Mozą i Mozellą), leży prowincya **Lotaryngia,** której część północną w 1871 r. oderwali Niemcy od Francyi. Miastem głównem francuskiej Lotaryngii jest **Nancy.**

457. Na północo-zachód od Lotaryngii i Szampanii, na przejściu od niziny Francuskiej do Niemieckiej, leżą prowincye: **Pikardya, Artois** (albo **Artezya**) i **Flandrya;** bliskość kopalni węgla w Ardenach wywołała tu wielki rozwój przemysłu, którego ogniskiem jest **Lille** (200,000 mieszk.). Głównym portem jest **Calais,** nad cieśniną tegoż nazwiska, naprzeciwko angielskiego Doveru, przeprawa do Anglii.

Francya Południowo-Zachodnia.

458. Francya południowo-zachodnia składa się z niziny, leżącej na dorzeczu średniej i dolnej **Loary** i na dorzeczu **Garonny**, oraz z wyżyny Francyi Południowej **(Auvergne z Sewennami).**

459. W dorzeczu średniej Loary, w punkcie zbliżenia tej rzeki do Sekwany, leży **Orlean,** miasto ważne pod względem wojennym, jako leżące na drodze z Francyi północnej do południowej. W pobliżu zaś ujścia Loary jest port **Nantes** (blizko 150,000 mieszk.), który

utracił wiele na znaczeniu z powodu zapiaszczenia ujścia rzecznego.

460. Wśród nieurodzajnej wyżyny Auvergne znajduje się żyzna **dolina Allieru**, tu leży miasto **Clermont**, w pobliżu wygasłych **wulkanów, Mont - Dore i Puy-de-Dome**. We wschodniej części wyżyny (w dorzeczu Loary), obfitującej w węgiel kamienny i żelazo, leży przemysłowe miasto **St. Etienne** (blizko 150,000 mieszkańców).

461. Dorzecze Garonny (prowincye **Guyenne** i **Gascogne**) z wyjątkiem piaszczystego wybrzeża **(Landes)** jest żyzne; kwitnie tu uprawa wina. Miasto główne **Bordeaux** (blizko 300,000 mieszk.), na początku **Girondy**, wywóz wina czerwonego, które stąd otrzymało swą nazwę.

W południowej części kraju, na przejściu przez Pireneje do Hiszpanii, jest forteca **Bayonna.** We wschodniej zaś części, w punkcie zbliżenia się Garonny do morza Śródziemnego, leży **Toulouse** (Tuluza) (blizko 150,000 mieszk.).

Francya Południowo-Wschodnia.

462. Francya południowo-wschodnia obejmuje dorzecze średniego i dolnego Rodanu wraz z dorzeczem Saony.

463. W dorzeczu wyższej Saony rozciąga się kraina **Franche Comté;** w północnej części tej krainy, w przerwie między Jurą Szwajcarską i Wogezami, leży forteca **Belfort,** broniąca granicy od strony Niemiec. Dalej ku południowi, nad rzeką **Doubs,** lewym dopływem **Saony,** leży druga forteca **Besançon.**

464. W dorzeczu niższej Saony rozciąga się **Burgundya,** słynna winami, rosnącemi na zboczach Côte d'Oru.

W południowej części tego kraju, przy ujściu Saony do Rodanu, leży miasto **Lyon** (przeszło $^1/_2$ miliona mieszkańców), drugie miasto Francyi co do wielkości, ognisko przemysłu jedwabnego.

465. Na nizinie dolnego Rodanu, na zachód od tej rzeki, rozciąga się **Langwedocya,** z miastami podupadłemi wskutek zamulenia portów; w stronie na wschód od Rodanu — **Prowancya,** zajmująca też i południowy stok Alp Zachodnich ku morzu Śródziemnemu. Tu leży **Marsylia** (przeszło 400,000 mieszk.), najważniejszy port Francyi nad morzem Śródziemnem; jest to właściwie ujściowy port Rodanu, nie leżący jednak przy samym ujściu z powodu jego zamulenia, lecz połączony z rzeką koleją żelazną. Dalej na wschód, jest port wojenny **Toulon;** a jeszcze dalej **Nizza,** dokąd, z powodu łagodnego klimatu, zjeżdżają się w zimie chorzy na płuca.

466. Prócz wschodniej części Prowancyi, na Alpach Zachodnich są jeszcze dwie prowincye francuskie: **Delfinat** albo **Dauphiné** i **Sabaudya;** prowincye te są ważne z powodu dróg prowadzących przez Alpy z Francyi do Włoch (np. przez **Mont-Cenis**); dróg tych broni forteca **Grenoble** nad **Izerą**, lewym dopływem Rodanu w Delfinacie.

Sabaudya, rozciągająca się na najwyższej części Alp (szczyt Mont-Blanc), jest krainą ubogą, nie posiadającą znacznych miast.

467. Pod względem politycznym, do Francyi należy także znana nam już wyspa **Korsyka.**

SZWAJCARYA.

RZUT OKA OGÓLNY.

468. Szwajcarya leży na północ od niziny Lombardzkiej i rozciąga się od jeziora Genewskiego do jeziora Bodeńskiego i Renu.

W skład tego kraju wchodzą trzy formy powierzchni: **Alpy,** mianowicie **Alpy Centralne,** wyjąwszy część poblizką Brenneru; **Wyżyna Szwajcarska** i **Jura Szwajcarska,** wyjąwszy stok zachodni, należący do Francyi.

469. Mieszkańcy **Szwajcarowie** (w liczbie 3 milionów na 750 mil □) są trojakiego pochodzenia: **Niemcy** zamieszkują północo-wschód, **Francuzi** południo-zachód, **Włosi** południe.

Ponieważ z powodu przyrody górskiej, znaczne obszary w Szwajcaryi są niezdatne do uprawy (wieczne śniegi, lodowce i nagie skały), więc mieszkańcy zwrócili się przeważnie do hodowli bydła na pastwiskach górskich (słynny ser szwajcarski) i do przemysłu(szczególnie zegarmistrzowstwo). Znacznem też źródłem dochodu dla Szwajcarów są turyści tj., podróżni, zwiedzający dla przyjemności piękne okolice Szwajcaryi.

470. Pod względem formy rządu, Szwajcarya jest rzecząpospolitą, a właściwie związkiem drobnych rzeczypospolitych, zwanych **kantonami.**

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Szwajcarya Francuska.

471. W południowo-zachodnim rogu **wyżyny Szwajcarskiej,** przy wypływie Rodanu z jeziora Genew-

skiego, leży miasto **Genewa,** stolica kantonu tegoż nazwiska, uczoności Szwajcaryi Francuskiej (Uniwersytet) i ognisko handlu zegarkami. Na malowniczem, północnem wybrzeżu jeziora znajdują się liczne stacye dla chorych na piersi, między innemi **Lausanne (Lozanna).**

Z kantonów, leżących na bezpłodnej wapiennej **Jurze,** której mieszkańcy zajmują się zegarmistrzowstwem, szczególnie zasługuje na uwagę **Neuchâtel,** z miastem głównem tegoż nazwiska.

Z kantonów alpejskich, **Wallis,** zajmujący dolinę górnego Rodanu, między **Alpami Penińskiemi i Berneńskiemi,** ma we wschodniej części już ludność niemiecką.

Szwajcarya Niemiecka i Włoska.

472. Największym kantonem jest tu **Bern,** obejmujący wszystkie trzy formy powierzchni szwajcarskiej: Alpy (Berneńskie), Wyżynę i Jurę. Miasto główne **Bern,** stolica Szwajcaryi, nad **Aarem.**

Bazylea albo **Basel,** miasto główne kantonu tegoż nazwiska, leży w punkcie zwrotu Renu ku północy, na przejściu do niziny średniego Renu i do dorzecza Saony (Doubs); dlatego ma ważne znaczenie pod względem handlowym.

Luzerna nad malowniczem jeziorem **Vierwaldstädter.**

Zürich nad jeziorem tegoż nazwiska, największe miasto Szwajcaryi (blizko 100,000 mieszkańców), ognisko uczoności Szwajcaryi Niemieckiej (uniwersytet i politechnika).

Schaffhausen albo **Szafhuza** nad słynnym wodospadem Renu, któremu zawdzięcza swe powstanie, gdyż tu następuje przerwa w żegludze i trzeba przeładowywać towary.

473. Południowo-wschodnią część Szwajcaryi z dolinami górnego Renu i Innu zajmuje wielki kanton **Graubünden,** którego większą część mieszkańców stanowią tak zwani **Ladinowie,** mówiący językiem podobnym do włoskiego.

Na południe od **St. Gotarda,** w dolinie górnego **Ticino** albo **Tessino,** leży kanton tegoż nazwiska z przyrodą i ludnością włoską.

AUSTRO-WĘGRY.

RZUT OKA OGÓLNY.

474. Austro-Węgry leżą przeważnie na północ od półwyspu Bałkańskiego, rozciągając się od **jezior Bodeńskiego** i **Garda,** do **Niziny Wołoskiej.** Państwo to posiada w znacznej części granice naturalne i wybiega poza nie; niektóremi tylko prowincyami mianowicie: znanemi już nam, Dalmacyą, Hercogowiną i Bośnią, sięga poza Sawę na półwysep Bałkański, a Galicyą i Bukowiną — poza Karpaty na północne ich przedgórza i Nizinę Polską.

475. W skład państwa Austro-Węgierskiego wchodzą następujące formy powierzchni: **Alpy,** mianowicie niewielka wschodnia część **Alp Centralnych** i **Alpy Wschodnie z Karstem;** dalej **Karpaty z Niziną Węgierską** i małą częścią **Niziny Polskiej;** wreszcie część gór **Średnich Niemieckich,** mianowicie: wschodnia część **Wyżyny Podalpejskiej** (Wyżyna Austryacka) i **Wyżyny Czesko-Morawskie.**

Różne te części są związane z sobą nicią rzeczną średniego Dunaju, do którego dorzecza, należy większa część Austro-Węgier; niewielkie tylko stosunkowo

części należą do innych dorzeczy: górnej Adygi (Tyrol południowy), górnej Elby (Czechy), górnej Wisły i Dniestru (Galicya).

467. Ludność Austro-Węgier (przeszło 40 milionów na przeszło 11,000 mil □) [1]), odznacza się wielką rozmaitością pochodzenia; liczebnie pierwsze miejsce zajmują **Słowianie** (około połowę całej ludności), dalej idą **Niemcy** (około połowę liczby Słowian), **Węgrzy** albo **Madziarowie** (niedosięgający liczby Niemców), **Rumuni** i inne drobniejsze narodowości.

Słowianie, jakkolwiek przeważający liczbą, są jednak podzieleni na liczne narodowości; zamieszkują dwoma pasami północ i południe państwa; a mianowicie na północy, właściwą krainę Karpacką bez Siedmiogrodu, Morawię, Czechy środkowe; na południu—pas na prawo od Drawy. Te dwa pasy Słowian są rozdzielone w zachodniej części Niemcami (kraje alpejskie, Wyżyna Austryacka i krawędzie Czech), we środku — Węgrami (Nizina Węgierska), na wschodzie — Rumunami (Siedmiogród).

Wśród licznych narodowości, na które dzielą się Słowianie, ważniejsze miejsce zajmują **Słowianie północni**, tj. **Czesi** z **Morawianami** i **Słowakami** (blizko 8 milionów) i **Polacy** z mieszkańcami narodowości **Ruskiej** (też blizko 8 milionów, przyczem liczba tylko ostatnich jest mniejszą od liczby Polaków. **Słowanie południowi (Kroaci z Serbami** i **Słoweńcy** mają mniejsze znaczenie

477. Panującą religią jest katolicka. Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo, uprawa wina i hodowla bydła; tylko w niektórych okolicach Alp, gdzie są kopalnie żelaza, i Czech, gdzie są kopalnie węgla,

---

[1]) Z prowincyami Bałkańskiemi przeszło 42 miliony na przeszło 12,000 mil kw.

rozwinął się przemysł. W Karpatach, a także w północnych Alpach znajdują się liczne kopalnie soli.

478. Pod względem politycznym, Austro-Węgry przedstawiają monarchię, złożoną z dwóch państw: **Austryi** (cesarstwa) i **Węgier** (królestwa), połączonych w osobie jednego monarchy. Od rzeki **Litawy** albo **Leity** (prawy dopływ Dunaju), płynącej na granicy Austryi i Węgier, Austrya nosi nazwę **Przedlitawii**, a Węgry — **Zalitawii**. Do Przedlitawii, prócz zachodniej części państwa, zaliczają jeszcze kraje zakarpackie: **Galicyę** i **Bukowinę.**

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Kraje Alpejskie.

479. TYROL, kraina podobna swą przyrodą do Szwajcaryi, składa się głównie z **dwóch dolin: Innu** na północy i **Adygi** na południu, które mają dogodne połączenie za pomocą przejścia **Brenner**.

W **Tyrolu północnym,** posiadającym ludność **niemiecką,** trudniącą się hodowlą bydła, miastem głównem jest **Innsbruck**, w tym punkcie Innu, skąd wychodzi droga przez Brenner.

W **Tyrolu południowym,** który posiada ciepły klimat i stanowi przejście do Włoch, ludność jest przeważnie **włoska** i zajmuje się uprawą owoców, wina i morw dla jedwabników. Tutaj szczególnie zasługuje na uwagę **Meran,** dokąd z powodu pięknego klimatu, zjeżdżają się chorzy na piersi.

480. SALZBURG leży na wschód od Tyrolu, zajmując same prawie wysokie góry bez znaczniejszych dolin, dlatego jest najrzadziej zaludnioną prowincyą Austryi. Kraj ten obfituje w sól, stąd jego nazwa. Prócz głównego

miasta tegoż nazwiska nad Salzachem, zasługuje na uwagę **Gastein,** słynne miejsce kąpielowe w górach Tauern.

481. STYRYA jest krainą przejściową od Alp do niziny Węgierskiej; wzdłuż tego kraju przepływa **Mur**, lewy dopływ **Drawy**. Góry tutejsze obfitują w żelazo, głównem ogniskiem górnictwa żelaznego jest **Leoben** nad rzeką Mur, z akademią górniczą. Głównem miastem Styryi jest **Graz** (przeszło 100,000 mieszk.), także nad Murem.

482. KARYNTYA zajmuje dolinę górnej Drawy. Ludność trudni się głównie hodowlą bydła i górnictwem (**Villach** kopalnie ołowiu). W środkowej i wschodniej części Karyntyi, gdzie dolina Drawy znacznie się rozszerza (**kotlina Klagenfurtu**), ludność w części już słowiańska **(Słoweńcy)** zajmuje się rolnictwem.

Kraje Karstowe.

483. KRAINA, właściwa ojczyzna Słoweńców, zajmuje dolinę **Sawy**, której prawy dopływ, **Laibach,** w swym górnym biegu pod nazwą **Poik,** znika w słynnej grocie **Adelsberskiej.** Na wschód od niej leży **jezioro Cyrknickie (Zirknitz),** którego woda w suche lata znika pod ziemią. Z miast zasługuje na uwagę **Idrya,** kopalnie rtęci, największe po Almadenie.

484. ISTRYA obejmuje półwysep tegoż nazwiska, z klimatem włoskim, cierpi jednak niekiedy od gwałtownego zimnego wichru **Bora,** który pędzi z chłodnych wyżyn **Karstu** ku cieplejszemu Adryatykowi. Ludność w zachodniej części kraju jest włoska, we wschodniej słowiańska **(Kroaci).** Prawie na południowym krańcu półwyspu leży port wojenny **Pola,** na północno-zachodnim zaś, nad zatoką Tryesteńską, — najważniejszy port handlowy Austryi, **Tryest** (150,000 mieszkańców).

Kraje gór Średnich Niemieckich.

485. AUSTRYA (Arcyksięstwo Austryackie) zajmuje wschodnią wązką część wyżyny Podalpejskiej (wyżyna Austryacka) i przyległe jej północne stoki Alp, z malowniczemi jeziorami; główną linią komunikacyjną jest tu Dunaj.

W zachodniej wyższej części wyżyny leży **Linz,** w tym punkcie Dunaju, w którym przecina go droga, prowadząca z jednej strony na północ do Czech, z drugiej na południe do obfitej w jeziora i sól, malowniczej okolicy alpejskiej.

We wschodniej niższej części wyżyny, w tak zwanej **kotlinie Wiedeńskiej**, stanowiącej przejście od wyżyny Austryackiej do równin Morawskich i Węgierskich, leży **Wiedeń,** nad Dunajem, w tym punkcie rzeki, w którym przecina ją droga, prowadząca z jednej strony na północ, przez dorzecze Morawy i bramę Morawską do dorzecza Odry i Wisły, z drugiej na południe, przez zniżające się tu Alpy (słynna kolej żelazna przez **Semmering**) do północnego rogu Adryatyku (Tryest). Wiedeń jest stolicą państwa Austryackiego (blizko $1^1/_2$ miliona mieszkańców). Okolice Wiednia są bardzo malownicze i obfitują w winnice.

Kraje Sudeckie.

486. Kraje Sudeckie należą do trzech dorzeczy. Elby **(Czechy),** Morawy **(Morawia)** i Odry **(Szląsk-Austryacki).**

487. CZECHY zajmują czworokątną wyżynę, otoczoną górami (№ 432); wyżyna ta pochyla się ku północy, wskutek tego północna część kraju, jako niższa, jest cieplejsza niż południowa; posiada nawet winnice.

Czechy są krajem żyznym, w górach zaś granicznych posiadają wielkie lasy. Część północna posiada bogate kopalnie węgla, stąd rozwinął się tu przemysł (cukrownictwo, piwowarstwo, wielki przemysł tkacki). W lesistych górach kwitnie oddawna przemysł szklany.

Mieszkańcy w większej części **Czesi,** w mniejszej **Niemcy;** ci ostatni, jako później przybyli, zamieszkują krawędzie kraju, wyjąwszy wschodnią.

488. W **Czechach południowych** nad górną Mołdawą, leży miasto **Budweis** czyli **Budziejowice,** w tym punkcie Mołdawy, od którego rozpoczyna się żegluga i od którego prowadzi znana nam droga do Linzu i solnej krainy alpejskiej (№ 485), ważna z tego powodu, iż Czechy nie posiadają soli.

449. W **Czechach północnych** nad dolną Mołdawą, w środku kraju, na zbiegu dróg, leży miasto główne Czech, **Praga** (przeszło 300,000 mieszk.).

W zachodniej części kraju, na zbiegu dróg, prowadzących przez Las Czeski, leży przemysłowe miasto **Pilzno,** słynne z wyrobu piwa.

W północnej części kraju u podnóża gór Kruszcowych, w dolinie Egeru, znajdają się liczne **źródła mineralne,** z których szczególnie zasługuje na uwagę **Karlsbad** (Karolowe Wary) i niedaleki **Marienbad.** U podnóża zaś Sudetów leży **Reichenberg (Liberec),** ognisko wielkiego przemysłu bawełnianego.

490. MORAWIA zajmuje dorzecze Morawy między Czesko - Morawskim działem wodnym a Karpatami. Kraj pochyla się nie ku północy, jak Czechy, lecz ku południowi, gdzie równina Morawy **(Marchfeld)** zlewa się z kotliną Wiedeńską. Niższe części kraju są siedliskiem rolnictwa (na południu uprawa wina), wyższe — siedliskiem przemysłu, szczególnie wełnianego i lnianego, który znajduje podporę w bogatych kopalniach węgla na granicy Szląska.

Mieszkańcy w północnej części Morawii są, pokrewni Czechom, **Morawianie,** w południowej — Niemcy.

491. Głównem miastem Morawii jest przemysłowe **Berno (Brno),** albo **Brünn,** z fabrykami sukna (100,000 mieszk.), w południowej części kraju. W części północnej, nad Morawą, leży **Ołomuniec,** dawniej silna forteca, broniąca bramy Morawskiej.

492. SZLĄSK AUSTRYACKI. Tylko zachodnia część tego kraju leży na Sudetach (Jasienik), wschodnia zaś należy już do Karpat, w części do dorzecza Wisły, i posiada ludność w części polską, w części niemiecką. Miasto główne **Cieszyn,** w dorzeczu Odry, na drodze przez Karpaty. **Bielsko (Bielitz)** w dorzeczu Wisły, naprzeciwko galicyjskiego miasta **Białej,** ognisko przemysłu wełnianego, który opiera się na bogatych szląskich kopalniach węgla.

Kraje Karpackie.

493. Do **krain Karpackich** zaliczamy, prócz właściwych gór Karpackich, północne ich przedgórza wraz z przyległą cząstką Niziny Polskiej, oraz Nizinę Węgierską z międzyrzeczem, zawartem między Drawą a Sawą, w które wkraczają już najdalsze odgałęzienia Alp.

494. WĘGRY. Kraj ten obejmuje nizinę Węgierską i większą część gór Karpackich, mianowicie część ich wewnątrz łuku leżącą.

Węgry są krajem niezmiernie bogatym w dary przyrody: góry obfitują w skarby mineralne, szczególnie sól; na przedgórzach, zwróconych ku południowi, udają się wyborne wina, z powodu wysokiego ciepła letniego (klimat kontynentalny, wskutek otoczenia kraju górami). Na nizinie kwitnie rolnictwo (pszenica i kukurydza), oraz hodowla bydła, szczególnie koni i owiec.

495. Mieszkańcami niziny są mongolscy **Madziarowie,** którzy podbili ten kraj, wyparłszy jego słowiańskich mieszkańców w niedostępne i mniej od przyrody uposażone góry; w zachodniej części Karpat mieszkają pokrewni Czechom **Słowacy,** we wschodniej — **Rusini,** w południowej (Siedmiogród) — **Rumuni.**

Węgry składają się z czterech krain, jako to:

496. 1) **Górzysta kraina Słowacka** posiada skarby mineralne i źródła lecznicze (np. **Trenczyn** nad **Waagiem**); prócz Słowaków, mieszkają tu koloniści niemieccy, ściągnięci w średnich wiekach przez skarby mineralne (np. na **Śpiżu** w dolinie Popradu, u stóp Tatr). Słowacy zajmują się hodowlą bydła, wyrobem sera i przemysłem leśnym; znaczniejszych miast niema.

Na pagórkach wulkanicznych, ciągnących się u południowego stoku Karpat, rośnie wyborne wino; szczególnie słynne są winnice **Tokajskie** na wzgórzach **Hegyallya,** na wschodnim skraju krainy Słowackiej, zamieszkanym już przez Madziarów.

497. 2) **Siedmiogród** jest pagórkowatą krainą, otoczoną górami; tu mieszkają poczęści Madziarowie **(Szeklery),** poczęści Rumunowie, oraz koloniści niemieccy, zwani **Sasami,** ściągnięci tu również niegdyś przez skarby mineralne. Na przejściach przez góry graniczne powstało tu kilka miast, z których najznaczniejszem jest **Kronstadt,** w południowo-wschodniej części Siedmiogrodu, w krainie Sasów.

498. 3) Właściwa **kraina Madziarów, nizina Węgierska,** dzieli się na dwie części przez zbliżenie się odgałęzienia Alp Wschodnich do odgałęzienia górzystej krainy Słowackiej, w punkcie zwrotu Dunaju ku południowi.

499. W części mniejszej, to jest nizinie **Górno-Węgierskiej** leży miasto **Presburg,** nad Dunajem, w bramie do Węgier, między małemi Karpatami i Alpami. Poniżej tego miasta Dunaj dzieli się na odnogi, obejmu-

jące błotniste i żyzne wyspy **Schütt**, i łączące się znowu pod twierdzą **Komornem.**

500. W części większej, w nizinie **Dolno-Węgierskiej**, zaraz poniżej zwrotu Dunaju ku południowi, leży stolica Węgier, podwójne miasto **Buda—Peszt** ($^1/_2$ miliona mieszkańców). Buda leży na prawym wyniosłym brzegu Dunaju, Peszt na lewym nizkim; oba miasta są połączone wspaniałym mostem.

Nad główną rzeką niziny Węgierskiej, **Cissą**, przy ujściu siedmiogrodzkiej rzeki **Marosz**, leży miasto **Szegedin**, które cierpi bardzo od wylewów rzecznych.

Na południo-wschód stąd, w kącie między dolną Cissą, Dunajem, Siedmiogrodem i Maroszem, leży błotnista i bardzo żyzna kraina **Banat** (uprawa ryżu), z bardzo różnorodną ludnością (Węgrzy, Słowianie, Rumuni i Niemcy).

501. 4) **Kroacya** i **Slawonia** zajmują międzyrzecze Drawy i Sawy z odgałęzieniami Alp; doliny rzek są błotniste, a wzgórza posiadają lasy dębowe. Bardziej górzysta zachodnia część kraju, Kroacya (z miastem głównem **Zagrzeb** albo **Agram** nad Sawą), sięga na południe Sawy do Adryatyku; tutaj leży port **Fiume**, odpowiadający Tryestowi.

502. GALICYA zajmuje północne stoki Karpat i małą, wynioślejszą, południową część Niziny Polskiej. Zachodnia część kraju należy do dorzecza **Wisły**, która przyjmuje tu **Dunajec** z **Popradem**, wypływające z Tatr, i **San**—z Karpat Lesistych. Wschodnia część kraju, zajęta przeważnie przez Wyżynę Podolską, należy przeważnie do dorzecza **Dniestru**, wypływającego z Karpat Lesistych, w pobliżu Sanu (projekt kanału). Tylko małe skrawki na południo i północo-wschodzie Galicyi, należą do innych dorzeczy; mianowicie na południu do dorzecza **Prutu** (Dunaju), na północy—do dorzecza **Bugu** (Wisły) i **Styru** (Dniepru).

Podział Galicyi na zachodnią i wschodnią, odbija się też w podziale ludności. W zachodniej części mieszkają **Polacy**, katolicy, we wschodniej—narodowość **Ruska**, unici. Prócz tego jest znaczna liczba **Żydów**, którzy zajmują się handlem.

Głównem zajęciem reszty mieszkańców na równinach jest rolnictwo; na Karpackiem zaś podgórzu—wydobywanie soli i nafty.

503. W **Galicyi zachodniej**, nad Wisłą, leży **Kraków** (100,000 mieszk.), dawna stolica Polski, z wielu zabytkami budownictwa (zamek królewski **Wawel, Sukiennice, kościół Maryacki** i t. d.), ognisko sztuk pięknych (głównie malarstwo) i uczoności (akademia nauk i uniwersytet Jagieloński). Silna forteca, broniąca od północo-wschodu Bramy Morawskiej. Okolice Krakowa odznaczają się malowniczością. Niedaleko Krakowa, po lewej stronie Wisły, znajdują się bogate kopalnie węgla, będące w związku z sąsiedniemi szląskiemi.

Na południo-wschód od Krakowa leżą **Wieliczka** i **Bochnia**, ze słynnemi kopalniami soli. Inne znaczniejsze miasta, jak **Tarnów, Przemyśl** i t. d. leżą na granicy między pagórkowatym krajem Karpackim i niziną, wzdłuż głównej kolei żelaznej. Tarnów leży nad Dunajcem, w którego górnej dolinie, w Tatrach, i ich okolicy znajdują się źródła mineralne i miejsca lecznicze **(Krynica, Szczawnica, Zakopane** i t. d.). **Przemyśl** leży nad Sanem, w miejscu, gdzie krawędź Karpackiego podgórza skręca ku południowi; silna forteca, osłaniająca Zachodnią Galicyę od wschodu.

504. Galicya Wschodnia składa się z **trzech części.** Główną część stanowi **Wyżyna Podolska** jednostajna, bezleśna, ale bardzo żyzna (pszenica); doliny rzeczne (dorzecze Dniestru), głęboko wcznięte w wyżynę, odznaczają się malowniczością. Największem miastem wyżyny jest **Tarnopol.**

Drugą częścią jest **Nizina Bugu** i **Styru,** oddzielona pasmem pagórków od dorzecza Sanu. Na skraju kotliny Bugu, ku której Wyżyna Podolska spada stromemi ścianami, leży **Lwów,** miasto główne Galicyi (blizko 150,000 mieszkańców), uniwersytet i wyższa szkoła techniczna. W dorzeczu Styru leży graniczne miasto **Brody,** zamieszkane przez Żydów, trudniących się handlem.

Trzecią częścią wschodniej Galicyi jest pagórkowata **kraina Podkarpacka,** obfitująca w źródła, dostarczające soli i nafty (warzelnie soli w **Drohobyczu** i **Kałuszu,** źródła nafty w **Borysławiu).** Najznaczniejszemi miastami są tu: **Stanisławów** w dorzeczu Dniestru i **Kołomyja** nad Prutem, na granicy Bukowiny.

505. BUKOWINA jest niejako dalszym ciągiem Galicyi, stokiem Karpat, ale już nie ku Dniestrowi, lecz ku **Prutowi** i **Seretowi.** Pas górski jest lesisty (lasy bukowe, stąd nazwa kraju), podgórza i doliny rzeczne są żyzne (uprawa kukurydzy).

Ludność w północnej części jest rusińska, w południowej rumuńska. W mieście głównem, **Czerniowcach** nad Prutem, znajduje się uniwersytet niemiecki.

BELGIA.

RZUT OKA OGÓLNY.

506. Belgia leży na przejściu od niziny Francuskiej i gór Francuskich do niziny Niemieckiej i gór Niemieckich, pod względem więc kształtu powierzchni, składa się z dwóch części: **górzystej południowo-wschodniej** (Ardenny) i **nizinnej północno-zachodniej.** Pierwsza, przerznięta **Mozą,** jest nieurodzajna, ale posiada skarby mineralne (żelazo i węgiel); druga, przerznięta **Skaldą,** jest

bardzo żyzna; w pierwszej więc rozwinął się przemysł, w drugiej rolnictwo.

Temu podziałowi kraju na dwie części odpowiada i podział ludności (katolickiej): w południowo - wschodniej części zamieszkują, pokrewni Francuzom, **Wallonowie**, w północno-zachodniej, pokrewni Niemcom, **Flamandowie.** Pod względem formy rządu Belgia jest królestwem.

Połączenie skarbów mineralnych z żyznością wywołało w Belgii największe w Europie zgęszczenie ludności (przeszło 6 milionów na przeszło 500 mil □, tj. 12,000 na 1 milę □).

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

507. W Belgii przemysłowej ogniskiem przemysłu żelaznego jest **Liège** albo **Lüttich** (150,000 mieszk.), w punkcie zwrotu Mozy ku północy; ogniskiem zaś przemysłu sukiennego jest na wschód stąd leżące **Verviers.**

W Belgii rolniczej leży miasto główne państwa, **Bruksella** ($^1/_2$ miliona mieszk.), w pośrodku między Mozą i Skaldą; piękne miasto, słynne z wyrobu koronek.

Nad Skaldą leży **Gent** albo **Gandawa** (blizko 200,000 mieszkańców), z przemysłem lnianym. Przy ujściu zaś Skaldy — jedyny port Belgii **Antwerpia** (blizko 300,000 mieszk.). Zresztą na jednostajnem, niedostępnem wybrzeżu morskiem znajduje się tylko miejsce kąpielowe, **Ostenda.**

HOLANDYA albo NIDERLANDY.

RZUT OKA OGÓLNY.

508. Holandya zajmuje najniższą, północno-zachodnią część niziny Niemieckiej, głównie ujściową krainę

Renu. Wyższa wewnętrzna część kraju składa się z obszarów piaszczystych i torfowisk, niższa nadbrzeżna część — z żyznego mułu **(Marsch)**, osadzonego przez rzeki i morze; część ta leży poniżej powierzchni morza i dlatego musiała być ochronioną od zalewu olbrzymiemi tamami.

Mieszkańcy, **Holendrzy**, protestanci, którzy za pomocą tam stworzyli sobie niejako własną ojczyznę, wydarli ją morzu, są, podobnie jak Flamandowie, blizko spokrewnieni z Niemcami (blizko 5 milionów mieszkańców na przeszło 600 mil □). Holendrzy, walcząc z morzem, stali się narodem żeglarskim i posiadali, a poczęści dotąd posiadają, rozległe kolonie (szczególnie na Archipelagu Wschodnio-Indyjskim). W swojej ojczyźnie, prócz rolnictwa, zajmują się hodowlą bydła na wybornych pastwiskach (słynne bydło i sery holenderskie). Pod względem formy rządu Holandya jest królestwem.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

509. Na **półwyspie Holenderskim** między morzem Północnem a zatoką Zuidersee, nad tą ostatnią, leży miasto główne Holandyi, **Amsterdam** (przeszło 400,000 mieszk.), zbudowane na palach (z powodu błotnistości gruntu), przerznięte kanałami i połączone kanałem z morzem Północnem (z powodu płytkości zatoki Zuiderse). Na południe stąd, w pobliżu wybrzeża morskiego, leży **Haaga** (blizko 150,000 mieszkańców), miasto rezydencyonalne, tj. miejsce pobytu panującego.

Na **delcie Renu** jest port ujściowy tej rzeki, **Rotterdam** (przeszło 200,000 mieszkańców), prowadzący handel drzewem ze Szwarcwaldu.

NIEMCY.

RZUT OKA OGÓLNY.

510. Niemcy leżą w środku Europy, rozciągając się od Alp do mórz Północnego i Baltyckiego. Pod względem kształtu powierzchni w skład Niemiec wchodzą góry **Średnie Niemieckie** (z wyjątkiem Jury Szwajcarskiej oraz wyżyn Czesko-Morawskiej i Austryackiej), oraz **Nizina Niemiecka** (z wyjątkiem części zachodniej), i część Polskiej; tym sposobem Niemcy dadzą się podzielić na **północne nizkie** i **południowe wysokie.**

Główne systematy rzeczne (dolna Wisła, Odra, średnia i dolna Elba, średni Ren) przerzynają Niemcy z południa ku północy lub północo-zachodowi; Niemcy południowe posiadają prócz tego górny Dunaj, przerzynający je w kierunku wschodnim.

511. Ludność (przeszło 50 milionów na 10,000 mil □) składa się przeważnie z **Niemców**; tylko na wschodzie państwa, na dorzeczu górnej Odry oraz Warty i Wisły, mieszkają **Polacy** (w liczbie 3 milionów). Pod względem językowym, istnieje pewna różnica między Niemcami północnemi (język **Plattdeutsch**) i południowemi (język **Hochdeutsch**); ten ostatni jest językiem literatury. Pod względem religii, Niemcy północni różnią się też od południowych; pierwsi są protestantami, wyjąwszy katolików nadreńskich; drudzy (wraz z Polakami) są katolikami.

Głównem zajęciem Niemców jest przemysł i rolnictwo; pierwszy kwitnie głównie w części górzystej, dzięki kopalniom węgla (na wyżynie Łupkowej Reńskiej i na północnych stokach gór Kruszcowych i Sudetów); drugie jest rozpowszechnione po całym kraju, przyczem na południu przeważa uprawa pszenicy, na pół-

nocy — żyta i kartofli; prócz tego, w niektórych okolicach części południowej, szczególnie w dolinie Renu, kwitnie uprawa wina. Niemcy odznaczają się wielką pracowitością i porządkiem; nauka, tak elementarna (liczne szkoły ludowe), jak i wyższa (wyborne uniwersytety), stoi u nich bardzo wysoko; im też głównie zawdzięcza swój rozwój nauka geografii.

512. Pod względem **politycznym** Niemcy tworzą **państwo związkowe,** złożone z wielu królestw, wielkich księstw, i t. d. W tym związku stanowisko panujące zajmuje **państwo Pruskie,** największe ze wszystkich, rozłożone na nizinie. Król pruski jest zarazem cesarzem Niemieckim.

W ostatnich czasach państwo Niemieckie, wzrósłszy w potęgę, zwróciło się do kolonizacyi, szczególnie w Afryce.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Niemcy Północne.

Królestwo Pruskie.

513. Królestwo Pruskie, największe z państw niemieckich (przeszło 6,300 mil □ i 30 milionów mieszkańców), zajmuje całą prawie nizinę Niemiecką z częścią Polskiej i południową częścią półwyspu Jutlandzkiego, oraz znaczną, północną część gór Średnich Niemieckich. Składa się ono z następujących prowincyi:

514. Prusy (Wschodnie i Zachodnie), prowincya, która nadała nazwę całemu państwu, leży na grzbiecie obfitej w jeziora, lecz nieurodzajnej wyżyny Baltyckiej; tylko delta Wisły jest żyzna, ale cierpi od wylewów; wybrzeże Baltyku obfituje w bursztyn. Prócz Niemców,

we wschodniej części kraju mieszkają **Litwini,** w południowej i zachodniej Polacy **(Mazurzy** i **Kaszubi).**

515. W Prusiech Wschodnich miastem głównem jest **Królewiec (Königsberg),** przeszło 160,000 mieszkańców), przy ujściu Pregla do zatoki Świeżej, czyli Frischhaffu. **Memel** albo **Kłajpeda** przy wyjściu z zatoki Kurońskiej, czyli Kurischhaffu, najbardziej wysunięte na północ miasto Niemiec, handluje drzewem z dorzecza Niemna.

516. W Prusiech Zachodnich głównem miastem jest **Gdańsk (Danzig)** (przeszło 120,000 mieszkańców), przy ujściu Wisły, port handlujący zbożem i drzewem z dorzecza Wisły. **Elbląg,** port nad prawem ramieniem Wisły, **Nogatem.** Również nad Nogatem, powyżej, leży **Malborg** albo **Marienburg,** dawna siedziba mistrzów krzyżackich.

Przy wejściu Wisły do Prus leży **Toruń,** miejsce urodzenia Mikołaja Kopernika, forteca, broniąca granicy od strony Rosyi.

517. Prowincya Poznańska zajmuje dorzecze średniej Warty z Notecią, przepływającą **jezioro Gopło;** jest zamieszkana w znacznej części przez Polaków. Tutaj nad Wartą, w punkcie przeprawy leży forteca **Poznań** (90,000 mieszkańców). **Bydgoszcz (Bromberg),** miasto handlowe nad kanałem, łączącym Noteć z Wisłą. Miasto **Gniezno** i wieś **Kruszwica** (nad Gopłem) są znane z dziejów Polski.

518. Szląsk, południowo-wschodnia prowincya Prus, ciągnąca się wzdłuż górnej Odry; składa się z trzech pasów: gór Sudetów i podgórza Sudeckiego na południu, doliny Odry we środku i wyżyny Szląskiej na północy.

Sudety i wyżyna Szląska obfitują w węgiel kamienny i żelazo; dlatego tutaj rozwinął się przemysł; górnikami są tu Polacy, wyzyskiwani przez przedsiębierców niemieckich. Dolina Odry jest żyzna; prócz zboża uprawiają tu buraki dla przemysłu cukrowniczego.

519. Miastem głównem jest **Wrocław (Breslau)** (blizko 350,000 mieszkańców) nad Odrą, w tym jej punkcie, gdzie drogę wzdłuż rzeki przecina droga, wiodąca przez Sudety do Czech.

W Sudetach znajdują się liczne wody mineralne i miasta przemysłowe (przemysł lniany i bawełniany), z których szczególnie zasługuje na uwagę **Görlitz (Zgorzelice)** w zachodniej części Szląska, w tak zwanych **Łużycach (Lausitz).**

520. Pomorze, dalszy ciąg prowincyi Pruskiej na wyżynie Baltyckiej, więc również nieurodzajne. Miasto główne **Szczecin (Stettin)** (150,000 mieszk.), w pobliżu ujścia Odry, najważniejszy port baltycki Prus z powodu blizkości Berlina.

Do Pomorza należy malownicza i żyzna **wyspa Rugia,** z poszarpanemi stromemi wybrzeżami i pamiątkami z czasów słowiańskiego pogaństwa.

521. Brandenburgia zajmuje dalszy ciąg nizin poznańskich, nad Odrą, Spreą i Hawelą, aż do Elby, posiada grunt przeważnie piaszczysty, nieurodzajny; miasto główne **Berlin** (1,800,000 mieszk.), stolica królestwa Pruskiego i cesarstwa Niemieckiego nad Spreą, w pobliżu jej ujścia do Haweli, przepływającej liczne jeziora. Położenie Berlina jest dogodne dla handlu, zajmuje on bowiem środek niziny Niemieckiej, między Elbą i Odrą, północną krawędzią gór Niemieckich i południowem wybrzeżem Baltyku. Stąd w Berlinie przecinają się liczne koleje żelazne.

W pobliżu Berlina, w malowniczej okolicy nad jeziorami Haweli, leży czasowa rezydencya **Potsdam.** Nad Odrą, w punkcie, gdzie ją przekracza droga z Poznania do Berlina, leży **Frankfurt.**

522. W południowej części Brandenburgii, w tak zwanych **Dolnych Łużycach,** nad średnią Spreą, leży kraina błotnista i lesista **(Spreewald),** zamieszkana przez

resztkę Słowian, którzy, otoczeni zewsząd przez Niemców, zachowali dotychczas swój język i opierają się zniemczeniu.

523. Meklemburg, dalszy ciąg Pomorza, na wyżynie Bałtyckiej z podobną przyrodą i z dwoma miastami portowemi, **Rostokiem** i **Lubeką;** ta ostatnia, jako leżąca na południowo-zachodnim krańcu Bałtyku, miała niegdyś ważne znaczenie handlowe, pośrednicząc między północną i środkową Europą.

524. Szlezwig i **Holsztyn** (obacz półwysep Jutlandzki № 405).

525. Hannower zajmuje obszary piaszczyste i torfowiska na zachód od Elby, nad **Wezerą** i **Emsem;** miasto główne **Hannower** (200,000 mieszk.), nad **Lejną** (systemat Wezery), w pobliżu południowej granicy niziny. **Getynga (Göttingen),** też nad Lejną, w południowej części kraju, ze znakomitym uniwersytetem.

526. Oldenburg, prowincya, otoczona Hannowerem, w obszarze dolnej Wezery; tu leżą dwa ważne porty: **Brema (Bremen),** port handlowy przy ujściu Wezery; (130,000 mieszk.) i **Wilhelmshaven** na zachód od ujścia Wezery, nad zatoką **Jade,** główny port wojenny Niemiec.

527. Brunświk (Braunschweig) z miastem głównem tegoż nazwiska (przeszło 100,000 mieszkańców) leży w pobliżu Harzu.

528. Prowincya Saska (Saksonia) zajmuje nizinę nad Elbą i Saalą, rozciągając się zarazem na wschodnią część Harzu; słynie z uprawy buraków i cukrownictwa. Miasto główne **Magdeburg** (200,000 mieszk.), na łuku Elby. **Halle** (120,000 mieszk.) nad Saalą, słynny uniwersytet. **Stassfurt,** słynne kopalnie soli.

529. Westfalia zajmuje północno-wschodni skraj **gór Łupkowych Reńskich** i przyległą część niziny, posiada bogate kopalnie węgla i żelaza, a stąd przemysł bardzo rozwinięty.

530. Prowincya Reńska zajmuje nieurodzajne góry Łupkowe Reńskie z urodzajnemi i malowniczemi dolinami Renu i jego dopływów. Tu, przy wejściu Renu na nizinę, leży **Kolonia** (przeszło 200,000 mieszk.) ze słynną katedrą. W północnej części wyżyny, bogatej w kopalnie węgla, rozwinął się, szczególnie po prawej stronie Renu, w sąsiedztwie z Westfalią, ożywiony przemysł; tu leżą miasta **Elberfeld** i **Barmen** (razem 250,000 mieszk.), z fabrykami bawełnianemi, oraz **Solingen** i **Remscheid** z fabrykami żelaznemi, a także **Essen,** ze słynnemi fabrykami dział Kruppa.

531. Prowincya Hessen-Nassau, zajmuje południowo-wschodnią część gór Łupkowych Reńskich i wyniosłości Heskie. Tu, na południowym stoku gór Reńskich ku Renowi, leży **Wiesbaden,** z wodami mineralnemi. Nad **Menem**, na zbiegu wielu dróg, leży **Frankfurt,** miasto handlowe (200,000 mieszk.).

Królestwo Saskie.

532. Królestwo Saskie zajmuje północne stoki gór Kruszcowych i gór piaskowcowych Elby, oraz przyległą część niziny Niemieckiej nad Elbą i Muldą. Kraina ta obfituje w węgiel kamienny, stąd bardzo rozwinięty przemysł i wielkie zgęszczenie ludności.

Miasto główne **Drezno (Dresden)** (330,000 mieszk.), przy wyjściu Elby z gór, z pięknemi budowlami i zabytkami sztuki. **Lipsk (Leipzig)** (350,000 mieszk.), w północno-zachodniej części państwa, już w dorzeczu Saali, nad jej dopływem Elstrą, miasto handlowe, słynny uniwersytet, liczne księgarnie. W północno-wschodniej części państwa, już w dorzeczu Sprei, w krainie Słowian, **Łużyczan** leży **Budyszyn (Bautzen).** Nakoniec w części południowo-zachodniej, w dorzeczu Muldy, na północ-

nych stokach gór Kruszcowych, w pobliżu wielkich kopalń węgla, leży przemysłowe miasto **Chemnitz** (przeszło 150,000 mieszk.).

Niemcy Południowe.

Królestwo Bawarskie.

533. Królestwo Bawarskie albo **Bawarya,** leży w dorzeczu górnego Dunaju i Menu; w skład jej wchodzi prawie cała wyżyna Szwabsko-Bawarska (wyjąwszy małą cząstkę zachodnią), z północnymi stokami Alp Wschodnich i wyżyną Wyższego Palatynatu; dalej Jura Niemiecka, mianowicie Jura Frankońska i wschodnia część Jury Szwabskiej, wreszcie wschodnia część wyżyny Frankońskiej. Na północ Bawarya sięga nieco za Men do południowych części lasu Turyngijskiego i wyniosłości Heskich. Prócz tego politycznie należy do Bawaryi oddzielnie leżący po lewej stronie Renu, tak zwany **Palatynat Bawarski** albo **Reński (Rhein-Pfalz),** na północnej gałęzi Wogezów i niziny Reńskiej.

534. Na **wyżynie Bawarskiej,** nieurodzajnej, pokrytej błotami i jeziorami, przerzniętej prawemi dopływami Dunaju (Lechem, Izarem, Innem) i ważnej pod względem komunikacyi wzdłuż Dunaju i przez Alpy (przejście Brenner), leży miasto **Monachium (München)** (350,000 mieszk.), nad Izarem, ze zbiorami sztuk pięknych i szkołą malarską; wyrób słynnego piwa.

Na **wyżynie Frankońskiej,** na drodze między Dunajem i Menem (połączenie kanałowe), leży **Norymberga (Nürnberg)** (150,000 mieszk.); w wiekach średnich słynęła z przemysłu i sztuk pięknych, obecnie — z wyrobu zabawek dziecinnych.

Królestwo Wirtemberskie.

535. Królestwo Wirtemberskie leży na zachód od Bawaryi, też poczęści w dorzeczu Dunaju, poczęści Renu **(Neckaru).** W skład tego kraju wchodzi zachodni kawałek wyżyny Szwabsko-Bawarskiej, zachodnia część Jury Szwabskiej i południowo-zachodnia część wyżyny Frankońskiej nad Neckarem.

Najpiękniejszą część tego kraju stanowi **dorzecze Neckaru** z winnicami i sadami; tu leży miasto główne **Stuttgart** (150,000 mieszk.), w pięknem położeniu nad Neckarem.

536. W obrębie królestwa Wirtemberskiego znajduje się **księstwo Hohenzollern,** należące do Prus. W jednym ze starych zamków, wieńczących szczyty Szwabskiej Jury, wziął początek ród Hohenzollernów, siedzący obecnie na tronie pruskim i niemieckim.

Wielkie Księstwo Badeńskie.

537. Wielkie księstwo Badeńskie leży na zachód Wirtembergu, obejmuje Szwarcwald i prawą połowę niziny średniego Renu, sięgając na północ nieco poniżej dolnego Neckaru.

Północna część niziny i przedgórza Szwarcwaldu są żyzne, dostarczają zboża i wina. Szwarcwald obfituje w lasy, z których drzewo idzie Renem do bezleśnej Holandyi na budowę okrętów (№ 509).

Miasto główne Wielkiego Księstwa Badeńskiego, **Karlsruhe,** leży niedaleko Renu (nie nad samym Renem, gdyż brzegi jego są błotniste). **Heidelberg** w pięknem położeniu nad Neckarem, posiada słynny uniwersytet.

Wielkie księstwo Heskie.

538. Główna, południowa część tego kraju leży na południe gór Łupkowych Reńskich, obejmując żyzną północną część niziny średniego Renu i Odenwald. Miasto główne **Darmstadt,** w części kraju leżącej po prawej stronie Renu. Nad Renem, przy ujściu Menu, leży **Moguncya (Mainz),** silna forteca, broniąca drogi, prowadzącej wzdłuż Menu do wnętrza Niemiec.

Alzacya i Lotaryngia.

539. Alzacya i Lotaryngia są to prowincye państwa Niemieckiego, zdobyte 1871 r. na Francyi, z ludnością jednak niemiecką.

Alzacya leży naprzeciwko Wielkiego Księstwa Badeńskiego, zajmując południową część niziny średniego Renu (z rzeką Ill) i Wogezy; jest to kraj żyzny z uprawą wina i przemysłowy.

W części północnej leży miasto główne **Strassburg** (100,000 mieszk.), nad Illem w pobliżu Renu, na wielkiej drodze, prowadzącej przez obniżenia w Schwarcwaldzie i Wogezach, silna forteca. W części południowej też nad Illem, leży przemysłowe miasto **Mülhausen** (Mulhuza), fabryki bawełniane.

Lotaryngia zajmuje północną część wyżyny Lotaryngskiej, posiada w części ludność francuską; miasto główne **Metz,** nad Mozellą, silna forteca na granicy z Francyą.

CESARSTWO ROSYJSKIE.

Gubernie Królestwa Polskiego.

RZUT OKA OGÓLNY.

540. Gubernie Królestwa Polskiego leżą w środku Niziny Polskiej, nad górną Wartą, średnią Wisłą i lewą stroną dorzecza średniego Niemna. Pod względem formy powierzchni kraj ten składa się z **trzech pasów: południowego,** stanowiącego część Wyżyny Polskiej (Lubelską, Małopolską i północno wschodnią część Szląskiej), **środkowego,** zajmującego nizinną brózdę Środkową od średniego Bugu do Prosny (lewy dopływ Warty) i grupy jezior Goplańskich, oraz **północnego,** zajmującego południową i wschodnią część Pruskiego Pojezierza.

541. Ludność Królewstwa Polskiego (przeszło 9 milionów na 2,300 mil □), składa się przeważnie z **Polaków.** Mieszkają oni w całym kraju, zajmują się głównie rolnictwem i hodowlą bydła, a także i gałęziami przemysłu, będącemi w związku z temi zajęciami, jak cukrownictwo (z buraków cukrowych), gorzelnictwo (pędzenie wódki z kartofli), garbarstwo, przemysł nabiałowy (wyrób sera, masła).

Żydzi, mieszkający przeważnie po miastach i miasteczkach, zajmują się głównie handlem oraz drobnym przemysłem. Niemcy zamieszkują zachodnią część kraju, gromadząc się w ogniskach wielkiego przemysłu przędzalno-tkackiego. Rosyanie stanowią przeważnie żywioł urzędniczy i wojskowy.

542. Pod względem politycznym gub. Królestwa Polskiego stanowią najbardziej na zachód wysuniętą część

cesarstwa Rosyjskiego, wciśniętą między Prusy (prowincyę Pruską) i Austryę (Galicyę). Część ta obejmuje dziesięć Gubernii, z których **Kaliska, Piotrkowska, Warszawska, Radomska** i **Kielecka** leżą po lewej stronie Wisły, (prócz części g. Warszawskiej), zaś **Płocka, Łomżyńska, Suwalska, Siedlecka** i **Lubelska** po prawej. Gubernie dzielą się na powiaty.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

543. Wyżyna Lubelska zajmuje południową część obszaru między Wisłą i Bugiem; na południu łączy się ona, już poza granicami Królestwa, zapomocą grzbietu wododzielnego między Sanem i Bugiem (№ 504) z Wyżyną Podolską; na północy zaś przechodzi zwolna w nizinę brózdy Środkowej. Grunt tej wyżyny jest gliniasty i żyzny, w południowo-wschodniej części nawet czarnoziemny (w **Hrubieszowskiem**).

Rzeki, należące przeważnie do systematu Wieprza, pożłobiły w wyżynie głębokie, malownicze doliny o zboczach zaokrąglonych, łagodnych, tak, iż wyżyna zmieniła się przeważnie w malowniczą krainę pagórkowatą.

W dolinach rozciągają się bujne łąki, gdzie kwitnie hodowla bydła; szczególnie słyną łąki w dolinie Wieprza, to też w mieście **Łęczna,** które od łąk otrzymało swą nazwę, odbywają się jarmarki na bydło i konie. Ku dolinie Wisły wyżyna Lubelska spada malowniczemi stromemi zboczami, np. pod **Nową Aleksandryą** (Instytut rolniczy) i **Kazimierzem**; pod osłoną tych zboczy od wiatrów północno-wschodnich rosną tu sady owocowe, dostarczające śliwek węgierek.

Do najbardziej malowniczych i żyznych dolin wyżyny Lubelskiej, należy dolina **Bystrzycy,** lewego dopły-

wu Wieprza; tutaj na wzgórzach, panujących nad łąkową doliną Bystrzycy, wznosi się największe miasto wyżyny **Lublin** (50,000 mieszk.). W malowniczej okolicy Lublina leżą miejsca kąpielowe: **Sławinek,** a nieco dalej **Nałęczów.**

Południowa najwyniośiejsza część wyżyny Lubelskiej (w okolicach **Krasnegostawu** i **Zamościa**) obfituje w lasy i posiada przemysł leśny (tartaki, wyrób gątów, mebli giętych i t. d.).

544. Wyżyna Małopolska obejmuje głównie południową część obszaru, zawartego między Wisłą i Pilicą, ale w południowo-zachodniej części przechodzi za Pilicę na systemat Warty, sięgając do górzystego grzbietu, ciągnącego się od Krakowa do Częstochowy i zwanego **Jurą Krakowską** (grzbiet Krakowsko-Wieluński).

545. Jura Krakowska otrzymała swą nazwę z powodu, iż składa się z takich samych skał wapiennych, jak Jura Szwajcarska i Niemiecka.

W Jurze Krakowskiej, podobnie jak w Niemieckiej, znajdują się liczne jaskinie czyli groty i zwaliska zamków, jako to: w **Ojcowie, Pieskowej Skale, Rabsztynie, Ogrodzieńcu** i t. d. W **Częstochowie,** która też leży na Jurze, wznosi się **klasztor Jasnogórski,** który był niegdyś zamkiem obronnym (obrona przeciw Szwedom), a dotąd jest celem pobożnych pielgrzymek.

Do najpiękniejszych okolic Jury Krakowskiej, a nawet całego kraju, należy **dolina rzeki Prądnika,** szczególnie w okolicach Ojcowa i Pieskowej Skały; skaliste, białe ściany doliny spadają tu stromo ku zielonemu łąkowemu dnu doliny; z powodu malowniczości, okolice te otrzymały miano **Polskiej Szwajcaryi.**

546. W północno-wschodniej części wyżyny Małopolskiej, ciągną się z północo-zachodu na południowschód **góry Kielecko-Sandomierskie,** składające się z kilku łańcuchów równoległych. Najwyższa część tych gór

leży między źródłami Kamiennej i Nidy; szczególnie wysoki jest **łańcuch Łysogórski** albo **Święto - Krzyski**, zawierający szczyty: **Łysą Górę** czyli **Świętokrzyską** i **Łysicę** czyli górę **Świętej Katarzyny**, które mają przeszło po 600 metrów wysokości.

Góry Kielecko - Sandomierskie obfitują w lasy i rudę żelazną; dlatego rozwinął się tu przemysł żelazny, szczególnie u północnego podnóża gór, wzdłuż którego płynie rzeka **Kamienna** i biegnie kolej żelazna, łącząca zakłady przemysłowe: w **Ostrowcu, Bodzechowie, Starachowicach** i t. d.

Gubernialne miasto, **Kielce**, jak również poblizkie **Chęciny**, leżące w południowej części gór, są też przemysłowe: wyroby marmurowe, w okolicy fabryki żelazne.

547. Wyżyna zawarta między Krakowską Jurą i górami Kielecko - Sandomierskiemi, jest przerznięta **Nidą**, której okolice obfitują w gips i siarkę; tutaj też w **Busku** i **Solcu** znajdują się źródła lecznicze siarczano-słone.

Południowa i Południowo-wschodnia część wyżyny posiada bardzo żyzny grunt gliniasty (szczególnie w **Sandomierskiem**), wydający słynną pszenicę; miasta: **Sandomierz** i **Zawichost** nad Wisłą, w pobliżu ujścia Sanu, prowadzą handel zbożem.

548. Wyżyna Szląska rozciąga się na zachód Jury Krakowskiej i tylko częścią swą północno - wschodnią należy do gub. Królestwa Polskiego; lecz i w tej niewielkiej części, w okolicach **Dąbrowy**, posiada ona bogate kopalnie węgla kamiennego, a w okolicach **Olkusza** — kopalnie ołowiu i cynku. Wskutek tego rozwinął się tutaj przemysł szczególnie przędzalno - tkacki, mianowicie w **Sosnowicach** i **Zawierciu**; w Dąbrowie zaś powstała szkoła górnicza.

549. Brózda Środkowa, nizka, z rzekami powolnie płynącemi w szerokich dolinach, ma charakter błotnisty;

szczególnie odznacza się pod tym względem część wschodnia, **Podlasie.** Tutaj liczne błota i jeziora rozciągają się na linii, prowadzącej od Bugu do Wieprza, w szczególności od okolic Włodawy do okolic Łęczny.

Na północ od tej linii i dolnego Wieprza do kolei Warszawsko-Terespolskiej, która przechodzi przez gubernialne miasto **Siedlce,** rozciągają się torfowiska; tu leży **Otwock,** gdzie z torfu wyrabiają proszek odwaniający.

Jeszcze dalej na północ, w **dolinie Liwca** (dopływ Bugu), rozciągają się piękne łąki, kwitnie hodowla bydła i wyrób serów. Na wynioślejszych suchszych obszarach piaszczystych, zachowały się jeszcze dość znaczne lasy sosnowe, dostarczające paliwa do hut szklanych.

550. W środkowej części Brózdy, w południowem Mazowszu, z gruntem gliniastym, w krainie licznych cegielni, leży główne miasto, **Warszawa** (600,000 mieszkańców), po lewej stronie Wisły, między ujściami największych jej dopływów, w środkowym punkcie niziny Polskiej, skąd rozchodzą się liczne koleje żelazne **(Warszawsko-Terespolska, Warszawsko-Petersburska, Warszawsko-Wiedeńska, Nadwiślańska).** Po prawej stronie Wisły leży przedmieście **Praga,** połączona z Warszawą dwoma mostami, z których jeden kolejowy. Z powodu położenia, na zbiegu dróg lądowych i wodnych, Warszawa ma ważne znaczenie tak handlowe jak i wojenne, jest silnie obwarowana; niedaleko, przy ujściu Bugu do Wisły, leży też forteca **Nowo-Georgiewsk.** Jednostajne okolice Warszawy starano się upiększyć przez zakładanie pięknych ogrodów i pałaców (jak **Łazienki, Wilanów** i t. d.).

551. Żyzne gliniaste równiny na zachód Warszawy, mianowicie okolice **Sochaczewa** i **Łowicza** nad Bzurą, oraz **Kutna** i **Gostynina**, są krainą cukrowni.

Na południe stąd, ku gubernialnemu miastu **Piotrkowowi** rozciąga się **kraina przemysłu przędzalno-tkackiego,**

bawełnianego, wełnianego i płóciennego, zaludniona w znacznej części przez Niemców; ogniskiem tego przemysłu jest **Łódź** (300,000 mieszk.) ze **Zgierzem** i **Ozorkowem** nad Bzurą oraz **Tomaszowem** nad Pilicą.

Na północo-wschód stąd, ku Warszawie, leży **Żyrardów** z fabrykami płótna. Na zachód zaś, już poza Wartą, nad graniczną rzeką Prosną, leży też przemysłowe, gubernialne miasto **Kalisz**, z fabrykami sukna.

W północo-zachodnim kącie Królestwa, między Wartą i Wisłą, leży kraina jeziorna **(Gopło, Sleszyńskie)** i czarnoziemna, bardzo żyzna, zwana **Kujawami (Włocławek** nad Wisłą, handel zbożem). Drugiem bogactwem tego kraju są źródła słone w **Ciechocinku.**

552. Brózda Środkowa sięga na południe w kąt zawarty między Pilicą i Wisłą; jest to błotnista **nizina Radomska**, tak zwana od gubernialnego miasta **Radomia.**

553. Bałtyckie Pojezierze jest krainą falistą; zagłębienia, między wzgórzami, zawierają liczne jeziora (np. **Wigry)** i bagna. W zachodniej części kraju, na wyniosłym brzegu Wisły, leży gubernialne miasto **Płock;** w środkowym obszarze prawych dopływów Narwi, w okolicy lesistej mieszkają tak zwani **Kurpie,** którzy niegdyś zajmowali się łowiectwem; obecnie trudnią się przemysłem leśnym i zbieraniem bursztynu w okolicach **Ostrołęki.** W północnej, malowniczej, najwyższej części Pojezierza, w dorzeczu Niemna, leży gubernialne miasto **Suwałki.**

b) Europa Wschodnia.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

554. Nizina Rosyjska albo **Wschodnio - Europejska** zajmuje cały wschód Europy, od oceanu Lodowatego do mórz: Czarnego i Kaspijskiego, oraz gór Kaukaskich i od Uralu do morza Baltyckiego, dorzecza Wisły i Karpat.

555. Ocean Lodowaty wrzyna się tu w ląd **morzem Białem,** które odcina półwysep **Koła;** morza te, z powodu lodów, nie mają wielkiego znaczenia dla żeglugi. **Morze Baltyckie** wrzyna się zatokami **Botnicką, Fińską** i **Ryską** i stanowi drogę żeglarską do Europy zachodniej. **Morze Czarne** wrzyna się swą gałęzią, **morzem Azowskiem** (cieśnina **Kerczeńska**), tworząc półwysep **Krymski,** i stanowi drogę do Europy południowej.

Niedogodnością tych mórz jest to, iż wyjścia z nich są wązkiemi cieśninami; morze **Kaspijskie** zaś jest zupełnie zamknięte, stanowi tylko wielkie jezioro.

Kształt powierzchni.

556. Nizina Wschodnio - Europejska posiada na swych skrajach **łańcuchy górskie:** na południo - zachodzie **Karpackie,** na północo-zachodzie **Skandynawskie,** na południu **Kaukaskie,** z ich przedłużeniem na półwyspie Krymskim, **górami Taurydzkiemi,** na wschodzie **Uralskie.**

557. Góry Uralskie ciągną się w południowym kierunku od oceanu Lodowatego **(cieśniny Wajgackiej)** do

okolic morza Kaspijskiego, gdzie obniżają się znacznie, pozostawiając wolne przejście z nizin azyatyckich do europejskich **(Brama Narodów)**; lecz i w środkowej swej części, około Ekaterynburga, Ural zniża się znacznie, pozwalając na łatwą komunikacyę między Europą i Azyą. Najwyższe szczyty Uralu sięgają tylko do wysokości 1,700 met., przytem Ural tylko od strony azyatyckiej, gdzie spada stromo, czyni wrażenie prawdziwych gór. Ku stronie zaś europejskiej pochyla się zwolna, przechodząc pagórkami w równinę.

558. We wnętrzu niziny Rosyjskiej nie wiele miejsc wznosi się ponad 300 metrów, a i te, przechodząc bardzo powoli ku okolicom niższym, nie czynią wrażenia gór, wyjąwszy na wybrzeżach rzek.

Największe wzniesienia niziny Rosyjskiej ciągną się na przedłużeniach tych dwóch wyżynowych pasm, któreśmy poznali na nizinie Europy Środkowej; sięgają one do Uralu, stąd nazwy: pasmo **Uralsko - Baltyckie** (północne) i **Uralsko-Karpackie** (południowe). Pasma te jednak nie mają tutaj takiej ciągłości, są poprzerywane szeroko dolinami rzecznemi; natomiast pasmo północne łączy się z południowem, zapomocą płaskiej **wyżyny Moskiewskiej,** albo **Centralno-Rosyjskiej.**

559. Pasmo Uralsko - Baltyckie składa się z trzech części: na zachodzie, na dorzeczu Niemna i Dźwiny, jest to **Baltyckie Pojezierze**; we środku jestto **wyżyna Wałdajska**, łącząca się na południu z Moskiewską, ważna z tego względu, iż tu **biorą początek najważniejsze rzeki** niziny Rosyjskiej, rozpływając się w różne strony świata (podobnie jak z St. Gotarda): **Dniepr** na południe, **Dźwina** na zachód, **Newa (Ładoga)** na północ, **Wołga** na wschód. Wschodnią część pasma północnego, sięgającą Uralu, stanowią **Uwały,** na dziale wodnym, między Wołgą i Dźwiną Północną.

560. Pasmo Uralsko-Karpackie składa się z czterech oddzielnych części: z żyznej **wyżyny Podolskiej** na zachodzie, stanowiącej przedłużenie wyżyny, znanej nam już w Galicyi; z bogatej w węgiel kamienny, **wyżyny Donieckiej (Donieckij Kriaż),** nad rzeką tegoż nazwiska; wreszcie — ze stepowych bezpłodnych wyżyn, rozciągających się na prawym brzegu Wołgi **(góry Wołżańskie)** i za Wołgą do Uralu **(Obszczyj Syrt).**

Wody.

561. Główny europejski dział wodny, biegnący w zachodniej Europie po górach, zstępuje z Karpat między źródłami Sanu i Dniestru i biegnie przez nizinę Wschodnio-Europejską w kierunku północno-wschodnim do Uralu u źródeł **Peczory;** tym sposobem rzeki niziny Wschodnio-Europejskiej należą do dwóch głównych pochyłości: **północno-zachodniej** i **południowo-wschodniej.**

562. Do pochyłości północno-zachodniej należą: tylko co wspomniana **Peczora** oraz **Dźwina Północna;** pierwsza uchodzi wprost do oceanu Lodowatego, druga do morza Białego.

Ważniejsze są rzeki, uchodzące do Baltyku, mianowicie: **Newa,** wypływająca jako **Łowat** z wyżyny Wałdajskiej; Newa jest odpływem dwóch największych słodkich jezior Europy: **Ładogi** i **Onegi;** uchodzi do zatoki Fińskiej. **Dźwina Zachodnia,** uchodząca do zatoki Ryskiej; **Niemen,** uchodzący pod nazwą **Memel** w Prusach do zatoki Kurońskiej.

563. Do pochyłości południowo-wschodniej należą rzeki czarnomorskie: **Dniestr,** rzeka Karpacka, której bieg górny jużeśmy poznali; **Dniepr,** płynący w południowym kierunku z lekkiem esowatem wygięciem, przyjmuje z lewej strony **Desnę,** a z prawej **Berezynę,** łączącą się **ka-**

nałem Berezyńskim z systematem Dźwiny Zachodniej, i **Prypeć,** która **kanałem Ogińskiego** łączy się z systematem Niemna, a **kanałem Muchawieckim** z systematem Wisły (Bugiem). Dniepr przerzynając się przez pasmo Uralsko-Karpackie, tworzy liczne niewielkie wodospady czyli tak zwane **porohy**. Trzecią rzeką czarnomorską jest **Don,** uchodzący do morza Azowskiego, płynący równolegle do Dniepru i przyjmujący z prawej strony **Doniec.**

564. Największą rzeką południowo-wschodniego stoku i całej Europy, jest Kaspijska rzeka, **Wołga;** wypłynąwszy z Wyżyny Wałdajskiej, płynie ona z początku na wschód i tu przyjmuje z lewej strony kilka dopływów, łączących się kanałami z systematem Newy, z prawej zaś przyjmuje najznaczniejszy prawy swój dopływ **Okę** z **Moskwą.** Następnie Wołga zwraca się na południe i zaraz przyjmuje z lewej strony największy i najobfitszy w wodę, swój dopływ, **Kamę,** zasilaną wodami uralskiemi, poczem zbliża się znacznie do Donu, jak gdyby zmierzając do morza Azowskiego, lecz nagle skręca się na południo-wschód i wpada do morza Kaspijskiego, tworząc rozgałęzioną deltę.

Tutaj też wpada rzeka **Ural,** wypływająca z południowej części gór Uralskich; Ural płynie w poprzek „bramy narodów" i dla tego uważany jest za rzekę graniczną między Europą i Azyą.

565. Rzeki niziny Rosyjskiej, przewyższają długością rzeki Europy zachodniej, przytem mają bieg bardzo powolny, w skutek nizkiego położenia źródeł; są więc dogodne do żeglugi, która jednak jest przerywana przez długotrwałe pokrycie lodowe. Albowiem klimat wschodu Europy jest **kontynentalny,** odznacza się **surowemi zimami.**

566. Prócz części Rumunii (Mołdawii), Bukowiny i części wschodniej Galicyi, nizinę Wschodnio-Europejską zajmuje jedno tylko państwo **Rosya.**

567. Położenie i kształt powierzchni tego państwa poznaliśmy wyżej. Ludność Rosyi Europejskiej wynosi przeszło 100 milionów na 100,000 mil □, gęstość więc zaludnienia — 1000 mieszk. na 1 milę □. Najrzadziej zaludniona jest daleka północ, gdzie rozciągają się wiecznie zamarzłe tundry, oraz południe, a szczególnie południowschód, gdzie z powodu suchości (klimat kontynentalny), rozciągają się nieurodzajne stepy. Najgęściej zaludniony jest środek państwa około starej stolicy (Moskwy), z powodu bardzo rozwiniętego przemysłu, oraz pas żyznego czarnoziemu, rozciągający się na południe od linii, przechodzącej przez ujścia Kamy i Desny i sięgający do południowego pasa stepowego.

568. Pod względem pochodzenia, ludność Rosyi składa się przeważnie z **Rosyan** (prawosławnych), którzy się dzielą na **Wielkorusów,** zamieszkujących głównie środek Rosyi, **Małorusów,** zamieszkujących południo-zachód i południe (do nich należą **Kozacy),** oraz **Białorusów** nad górnym Dnieprem i Dźwiną Zachodnią. Reszta narodowości zamieszkuje skraje państwa: **Polacy** i **Litwini** na zachodzie, **Finnowie** na północy, ludy **Turecko-Tatarskie** na wschodzie i południo-wschodzie.

569. Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo; Rosya jest śpichlerzem Europy; głównymi produktami rolnictwa są żyto i pszenica, a także len. Znacznie też rozwinięta jest hodowla bydła, szczególnie w pasie stepowym. Górnictwo rozwinęło się w Uralu i na wyżynie Donieckiej. Przemysł rozwinięty jest głównie w środkowej części państwa (żelazny, bawełniany, wełniany i skórzany); produktami tego przemysłu Rosya prowadzi handel z Azyą, podczas gdy produkty rolnictwa zbywa Europie zachodniej.

570. Pod względem politycznym Rosya stanowi cesarstwo, które wraz z posiadłościami azyatyckiemi: Syberyą, Turkestanem i Kaukazem **(Rosya Azyatycka)**, liczy 130 milionów mieszkańców i obejmuje obszar przeszło 400,000 mil □.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Obszar Północny z Finlandyą.

571. Część wschodnia tego obszaru, dorzecze Peczory, Dźwiny Północnej i Onegi, jest krainą w południowej części lesistą, w północnej błotnistą; mieszkańcy zajmują się łowiectwem, przemysłem leśnym i hodowlą reniferów, a na wybrzeżu morza rybołówstwem; rolnictwo udaje się tylko gdzieniegdzie w dolinach rzecznych, lecz i tu często cierpi od mrozów. Najważniejszem miastem tej części jest port **Archangielsk**, przy ujściu Dźwiny do morza Białego; podczas krótkiego lata, gdy morze jest wolne od lodów, prowadzi on handel z Europą północno-zachodnią. Dawniej, gdy Rosya nie opanowała jeszcze wybrzeży mórz dogodniejszych, Baltyckiego i Czarnego, Archangielsk miał daleko ważniejsze znaczenie.

572. Część zachodnia, **Finlandya**, jest krainą skalistą i jeziorną, podobną do poblizkiego półwyspu Skandynawskiego. Mieszkańcami wnętrza kraju są Finnowie, na wybrzeżach mieszkają Szwedzi; oba narody wyznają religię protestancką.

Miasto główne **Helsingfors**, leżące nad zatoką Fińską, posiada uniwersytet; do Finlandyi należą **wyspy Alandzkie**, zamykające z południa zatokę Botnicką.

Obszar Nadbałtycki.

573. Obszar ten posiada w północnej części ludność Fińską (**Estowie** w Estonii), w południowej Litewską (**Łotysze** w Liflandyi i Kurlandyi); wyższe stany składają się w znacznej części z **Rosyan** i **Niemców**.

Miasto główne **Petersburg,** przy ujściu Newy do zatoki Fińskiej, stolica Rosyi (1,300,000 mieszk.); ma klimat niezdrowy z powodu błót, ale położenie dogodne dla handlu: z Europą zachodnią łączy się przez Bałtyk, a z wnętrzem Rosyi przez Newę, która, jak wiadomo, kanałami łączy się z Wołgą (№ 564). Od strony morza, broni Petersburga twierdza **Kronsztad,** na skalistych wysepkach zatoki Fińskiej.

W górnej części dorzecza Newy, przy wypływie rzeki Wołchow (dalszy ciąg Lowati) z jeziora Ilmen, leży **Nowogród (Wielki),** niegdyś stolica pierwszych książąt ruskich, a następnie potężnej rzeczypospolitej handlowej.

Ryga, przy ujściu Dźwiny do zatoki Ryskiej, zamkniętej przez wyspy **Oesel** i **Dago,** drugi w Rosyi port nad Bałtykiem (280,000 mieszkańców). **Jurjew,** dawniej **Dorpat,** w pobliżu jeziora Pejpus, uniwersytet do niedawna niemiecki.

Obszar Środkowy.

574. Jest to główna siedziba Wielkorosyan; tutaj we środku państwa nad rzeką Moskwą, lewym dopływem Oki, leży miasto **Moskwa,** stara stolica Rosyi (blizko 1 milion mieszkańców), ze starą fortecą **Kremlem** i licznemi cerkwiami. Punkt przecięcia licznych kolei żelaznych, ognisko handlu wewnętrznego i przemysłu.

Drugiem starem i przemysłowem miastem tego przemysłowego obszaru jest **Włodzimierz** nad Klaźmą, drugim lewym dopływem Oki. Przy ujściu Oki do Wołgi leży **Niższy Nowogród** (100,000 mieszk.) słynny **jarmarkami,** gdzie Europa i Azya wymieniają swe towary. Na południe od Oki, leży przemysłowe miasto **Tuła** (przeszło 100,000 mieszk.) (przemysł żelazny, samowary); na północy zaś w najpółnocniejszym punkcie Wołgi, leży bardzo ważna przystań **Rybińsk,** który swe znaczenie zawdzięcza wyżej wspomnianym kanałowym połączeniom Wołgi z Newą.

Obszar Zachodni.

575. Obszar ten zajmuje dorzecze górnej Dźwiny, górnego Dniepru (z Berezyną i Prypecią), oraz znaczną część dorzecza Niemna; jest siedliskiem Litwinów i Białorusów.

W północnej wyższej jego części (Baltyckie Pojezierze) leżą najznaczniejsze miasta, szczególnie w dorzeczu Niemna: mianowicie **Wilno** (160,000 mieszkańców), nad Wilią, prawym dopływem Niemna. Nad samym zaś Niemnem, w punktach jego zwrotów ku północy i zachodowi leżą: **Grodno** (w pobliżu **Druskieniki,** z wodami mineralnemi) i **Kowno** przy ujściu Wilii do Niemna (malownicza «Kowieńska Dolina»).

W dorzeczu Dźwiny leży gubernialne miasto **Witebsk,** w punkcie największego zbliżenia Dźwiny do Dniepru i **Dźwińsk** dawniej **Dynaburg,** forteca, w punkcie, gdzie Dźwinę przecina kolej Warszawsko-Petersburska.

576. Na dorzeczu Dniepru (na dopływach Prypeci) leżą: **Mińsk** (blizko 100,000 mieszk.) w punkcie przecięcia kilku kolei żelaznych i **Płńsk** (miasto główne

Polesia), które swe znaczenie zawdzięcza kanałowym połączeniom Prypeci z Niemnem i Wisłą (Bugiem). Nad Bugiem, na przecięciu kolei żelaznych, leży silna forteca **Brześć Litewski.**

Obszar Uralski czyli górniczy.

577. Obszar ten obejmuje dorzecze Kamy, między Wołgą i Uralem, jest zamieszkany przez ludy Fińskie i Turecko-Tatarskie. Największem miastem jest **Kazań** (130,000 mieszk.), nad Wołgą, nieco powyżej ujścia Kamy. Nad Kamą leży **Perm,** ważna przystań, skąd prowadzi droga przez nizką środkową część Uralu do górniczego miasta **Ekaterynburga,** leżącego już po wschodniej azyatyckiej stronie Uralu. Nad górną Kamą znajdują się liczne warzelnie soli.

Obszar czarnoziemny albo rolniczy.

578. Obszar ten obejmuje przeważnie pasmy Uralsko-Karpackie. W zachodniej żyźniejszej części tego obszaru, zamieszkanej przez Małorusów, najważniejszem miastem jest **Kijów,** na prawym wyniosłym brzegu Dniepru, naprzeciwko ujścia Desny (250,000 mieszk.), niegdyś polityczne i religijne ognisko Rusi. Poniżej, na początku porohów dnieprowych, leży **Ekaterynosław** z kopalniami żelaza i przemysłem żelaznym (120,000 mieszk.). Na południo-zachód Kijowa leży **Berdyczew,** zamieszkany w znacznej części przez żydów, ognisko handlu z pobliską Galicyą. **Żytomierz** i **Kamieniec Podolski,** miasta gubernialne (gubernii Wołyńskiej i Podolskiej). Znacznie na południu, na przejściu do obszaru stepowego leży **Ki-**

szyniew, (przeszło 100,000 mieszk.) miasto główne **Bessarabii,** handel owocami. Na wschód Dniepru, w pobliżu Dońca, na krzyżownicy dróg — **Charków** (170,000 mieszk.). Nad wołgą leży ważna przystań zbożowa **Saratów** (130,000 mieszk.).

Obszar stepowy czyli pasterski.

579. Obszar ten zajmuje południowy skraj Rosyi Europejskiej. Leżąc na dawnej drodze hord barbarzyńskich z Azyi do Europy (Brama Narodów), posiada ludność bardzo mięszaną. Najważniejsze miasta są portowe: **Odesa** nad morzem Czarnem (400,000 mieszk.), główny port wywozu zboża z obszaru czarnoziemnego. **Nikołajew,** port wojenny nad połączonemi szerokiemi ujściami **(limanami)** Dniepru i Bohu. Drugi port wojenny, **Sewastopol,** leży na **południowem wybrzeżu Krymu,** które pod względem klimatu i roślinności, różni się od reszty obszaru stepowego, a zbliża do krain nadśródziemnomorskich.

Nad morzem Azowskiem leżą znów porty zbożowe, mianowicie **Taganrog** i **Rostow** (120,000 mieszk.), w okolicach ujścia Donu.

W południowo-wschodniej, najsuchszej, prawie pustynnej części obszaru stepowego, przy ujściu Wołgi do morza Kaspijskiego leży **Astrachań,** port handlujący rybami i kawiorem (przeszło 100,000 mieszk.).

BIBLIOTEKA GŁÓWNA

SPIS RZECZY.

Str.

Przedmowa 5
Wstęp 7

Niektóre wiadomości ogólne.

Ziemia we wszechświecie 9
Oznaczenie położenia miejsca na ziemi 9
Prawdziwy kształt i wymiary ziemi 13
Położenie słońca w różnych porach roku 14
Zmiany linii brzegowej 16
Podział wysp 16
Góry i równiny 17
Ogrzewanie się powietrza 18
Termometr, temperatura 20
Wiatry. Rozkład ich na ziemi 21
Opady. Rozkład ich na ziemi 23
Linia śnieżna, lodowce 24
Rasy ludzkie (Cechy cielesne) 25
Zaludnienie 26
Gęstość zaludnienia, obszar i ludność pięciu części świata 27

Szczegółowy opis części świata i krajów.

AUSTRALIA (z Polinezyą).

a) Ląd Australii 31
Rzut oka ogólny 31
Położenie 31
Kształt wybrzeży 31
Kształt powierzchni 32
Wody 32
Klimat 33
Rośliny i zwierzęta 33
Człowiek 33
Poszczególne krainy (Kolonie) 34
b) Wyspy Australii 35
c) Polinezya 36

AMERYKA.

Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.) 38
a) Ameryka Południowa 42
Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.) 42

Str.

Poszczególne krainy 44
Kraje zachodnie, Kordylierskie 44
Kraje wschodnie wyżynowe i nizinowe 46
b) Ameryka Północna 49
Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.) 49
Poszczególne krainy 51
Archipelag Arktyczny 51
Brytańska Ameryka Północna 52
Stany Zjednoczone 53
Meksyk 58
c) Ameryka środkowa 59

AFRYKA.

Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.) 61
Poszczególne krainy 64
Afryka Południowa 64
Afryka Zwrotnikowa 65
Wschodnio-afryk. wyż. jeziorna 65
Kotlina Kongo 67
Sudan 68
Afryka Północna 69
Wyżyna Berberyi 69
Sahara 70
Wyżyna Nubii i Egiptu 71
Wyspy Afrykańskie 73

AZYA.

Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.) 75
Poszczególne krainy . . . . . —
Wyżyna Azyi zachodniej z Arabią 80
Arabia 80
Syrya 82
Palestyna 84
Mezopotamia 85
Azya Mniejsza 86
Armenia 87
Kraj Zakaukaski 87
Wyżyna Iranu 88
Wyżyna Azyi Wschodniej 90
Tybet 91
Han Haj 92
Kraina Mussonów 94
Indostan 94

Str.

Indochiny 98
Archipelag Wschodnio - Indyjski 99
Chiny Właściwe 100
Japonia 103
Azya Północna z Turanem 103
Turan 103
Syberya 105

EUROPA.

Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.) 107
Poszczególne krainy 115
A) Rozgałęzienia Europy 115
a) Trzy rozgałęzienia południowe 115
Półwysep Bałkański 115
Półwysep Apeniński 125
Półwysep Pirenejski 135
b) Trzy rozgałęzienia północne 142
Wyspy Brytańskie 142
Półwysep Jutlandzki 148
Półwysep Skandynawski 150
B) Lądowy pień Europy 154
a) Europa środkowa 154
Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.) 154
Poszczególne krainy (Państwa) 167
Francya 167
Szwajcarya 172
Austro - Węgry 174
Belgia 184
Holandya 185
Niemcy 187
Cesarstwo Rosyjskie (gub. Królestwa Polskiego) . . . 196
b) Europa Wschodnia 202
Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.) 202
Poszczególne krainy 207
Obszar Północny z Finlandyą 207
Obszar Nadbałtycki 208
Obszar Środkowy 208
Obszar Zachodni 209
Obszar Uralski 210
Obszar Czarnoziemny 210
Obszar Stepowy 211

Odznaczone na Wystawach „DYPLOMEM UZNANIA" i ZŁOTYM MEDALEM"

WYDAWNICTWA

MICHAŁA ARCTA w Warszawie.

Podręczniki pedagogiczne.

Rs. K.

Abécédaire Français. Nauka czytania języka francuskiego, wyłożona najprzystępniejszą metodą na podstawie wymawiania —25

Baraniecki M. A. Prof. Uniw. **Krótka Algebra** z wielu zadaniami . . . . . 75 kop. w oprawie —90

— **Krótka Arytmetyka** z wielu zadaniami. Cz. I. Liczby całkowite i wielorakie, w oprawie . . . . . —70

— Część II. Ułamki. Reguła trzech, w oprawie . . . —70

Brodziński K. Dzieje Starego i Nowego Testamentu. Wyd. II powiększone p. Ks. K. B. Grabowskiego, kop. 75, w opr. 1 —

Brzeziński M. Z dziedziny przyrody i przemysłu. Pogadanki z młodymi przyjaciółmi, objaśnione 350 obrazkami. Wyd. II w oprawie rs. 1 kop. 50, w oprawie ozdobnej. 1 80

Gerson M. Praktyczne wzorki do rysunków w kratkach do nauki i zabawy dzieci; z objaśnieniem. 8 zeszytów. Każdy zeszyt z 16 tablic. . . . . —25

Gimnastyka bez nauczyciela i przyrządów, dla dzieci i osób dorosłych oraz hygjeniczno-gimnastyczne ćwiczenia z piłką. Z 50 rycinami. Wyd. II powiększone . . . . . —30

Góralczyk K. (Wł. L. Anczyc). Książka do czytania dla wiejskich dziatek, które już elemantarz skończyły. . . —20

Jeske A. A B C. Część dydaktyczna, zatwierdzona przez Ministeryum Oświaty do użytku w szkołach. Wydanie 5-te w opr. —45

— **A B C.** Nauka czytania i pisania, na podstawie nauki poglądowej. Z wzorami rysunkowemi i kaligraficznemi, ozdobiona 192 rysunkami, w oprawie . . . . . —30

— **A B C.** Wyd. skrócone ze 100 obrazkami, kop. 15 w opr. . —20

— **Arytmetyczka** dla dzieci rozpoczynających elementarny kurs, ułożona podług nowej metody okazowej. Wyd. 5-te przerobione przez *Zb. Kamińskiego*. W opr. . . . . —40

— **Arytmetyka** (kurs elementarny) obejmująca 4 działania z liczbami całkowitemi, liczby wielorakie, system metryczny, ułamki zwyczajne i dziesiętne, proporcye i regułę trzech. Wydanie V opracowane i uzupełn. przez *Zb. Kamińskiego*, w opr. —75

— **Geografia** metodyczna. Kurs elementarny. Z licznemi rysunkami. Wydanie 5-te uzupełnione, w opr. . . . . —70

— **Gramatyka** języka polskiego. Wyd. 8-me, w opr. . . —50

— **Początki czytania** zawierające: powiastki, opisy, bajki i zagadki. Z obrazkami (odbitka z A B C) kop. 15, w opr.. —20

— **Mała stylistyka** zawierająca materyały i wskazówki metodyczne do pierwszych ćwiczeń piśmiennych w nauce języka polskiego dla dzieci od lat 9—12. Wydanie 4-te. w oprawie . —50

— **Świat i dzieci.** Nauka o rzeczach. Część I. Najbliższy światek dziecka od lat 5—7. Wyd. IV z 12 tablicami kolor. rozmaitych przedmiotów, w oprawie . . . . . 1—80

— **Świat i dzieci.** Część II. Pogadanki o zwierzętach i roślinach, jako przygotowanie do nauki zoologii i botaniki, dla dzieci od lat 7 do 10, z 15 tabl. kolorow. Wyd. III poprawione. W oprawie . . . . . 1—80

Rs. K.

Jeske A. Wypisy Polskie z „wstępem" podającym zasady i drogi, jakich się trzymać należy w wykładzie Wypisów. Wydanie 9. zatwierdzone przez Ministeryum Oświaty do użytku w szkołach. W oprawie . . . . . —60

— **Wzory kaligraficzne.** Wyjątek z **A B C** . . . . —10

Kamiński Zb. Wypisy Polskie na kl. III i IV. . . . —

Kramsztyk St. Ziemia i Niebo. Wykład popularny astronomii. Cz. I. Ziemia jako bryła niebieska. Z licznemi drzeworytami. . . . . —

Król K. i Nitowski J. Podręcznik do nauki literatury polskiej. Do wykładu szkolnego. . . . . —

Lande B. Wzory i tematy ćwiczeń stylistycznych, w opr. —60

Łoziński W. Wzory kaligraficzne pisma prostego. . . . —

Madeyski E. Prof. Dr. **Dyetetyka dziecięca** oparta na wskazówkach przyrody. Przewodnik w zdrowem pielęgnowaniu dzieci od przyjścia na świat aż do dojrzenia. Wyd. 2-gie poprawione 1 20

Nałkowska A. Początkowe wiadomości o ziemi. (Geografia) z 90 rycinami i mapami. Kurs I kop. 75 w oprawie . . —85

— Kurs II-gi (dla bezpośredniego użytku uczących się) z 16 mapami . . . . . —

Natanson Wł. Prof. Uniw. **Początkowa nauka fizyki** z licznemi drzeworytami, ... kop. 75, w oprawie —90

Nowakowski E. Poradnik dla początkujących nauczycieli gry fortepianowej . . . . . —40

Nowosielski T. Pokój dziecinny. Podręcznik w duchu Froeblowskim do **użytku matek,** z 20 tablicami wzorków, zawierających poglądowy sposób rozwijania władz umysłu i serca dzieci od lat 3—6, przez praktyczne zajęcia odpowiedniemi robótkami ręcznemi, piosnkami i wierszykami, w oprawie . 1 20

Rostafiński J. Prof. **Początek historyi naturalnej** z 360 rycinami. . . . . Rs. 1, w oprawie 1 20

Rysownik dobry. 100 wzorków do systematycznego rysunku. 6 zeszytów po 16 wzor., w ozdob. teczce. Zeszyt po . . . —30

Scholtz F. Wady charakteru dziecięcego i ich leczenie, tłómaczył J. Wł. Dawid . . . . . —90

Slósarski A. Mały atlas zoologiczny. *Zwierzęta ssące,* 228 obrazków kolorowych, wypukłych, na 20 tabl. z tekstem objaśniającym, w oprawie ozdobnej . . . . . 2—

Szumowska R. Gramatyka języka polskiego dla kl. I i II szkół średnich . . . . . —

Szyc A. Gramatyka Polska dla dzieci zaczynających uczyć się systematycznie, z przykładami ćwiczeniami i wskazówkami dla nauczycieli . . . . . —

— **Nauka w domu.** Przewodnik dla wychowawców . . . 1 20

Thomas S. Zbiór zadań arytmetycznych. Część I, w oprawie. —50

Wernic H. Druga książka do czytania. Zbiór powiastek, opowiadań i wierszyków dla dzieci od lat 8 do 10, z 40 obrazkami, w oprawie . . . . . —50

— **Najłatwiejsza metoda języka francuskiego** oparta na nauce o rzeczach. Część I. w opr. . . . . —50

Wernic H. Wychowanie dziecka do lat 6 . . . . —40

— **Składnia polska.** w oprawie . . . . . —40

Weychertówna Wł. Stylistyka polska. Teorya prozy i poezyi. Do użytku szkolnego . . . . . —

24—

404279
8F 76

POCZĄTKOWE WIADOMOŚCI O ZIEMI.

GEOGRAFIA.

KURS II-gi.

NAPISAŁA

Anna Nałkowska.

Atlasik zawierający 16 map

(rysowanych przez autorkę).

WARSZAWA.
Nakładem MICHAŁA ARCTA.
1898.

AUSTRALIA.

Nowa Gwinea
Arch. Bismarka
W. Salomona
Prz. York
Zat. Karpent.
Zwrotnik Koziorożca
Brisbane
Darling
P. Augusta
Murray
Adelaida
Sydney
G. Błękitne
G. Kościuszko
Melbourne
Prz. Wilson
Tasmania
Zatoka Australska
OCEAN INDYJSKI
OCEAN WIELKI
Nowa Zelandya
W. Fidżi

AMERYKA POŁUDNIOWA.

AMERYKA PÓŁNOCNA.

AFRYKA.

MORZE ŚRÓDZIEMNE
OCEAN ATLANTYCKI
OCEAN INDYJSKI
Sahara
Zwrotnik Raka
Zwrotnik Koziorożca
Równik
W. Azory
Madeira
W. Kanaryjsk.
Ferro
W. Cap Verdyjsk
W. St. Heleny
Algier
Przl. Blanco
Tunis
Fez
Marokko
G. Atlas
Trypolis
Aleksandr.
Port Said
Kair
Suez
Assuan
Massawa
St. Louis
Senegal
Gambia
Timbuktu
Niger
J. Tsad
Benue
G. Kamerun
Wyż. Gwinea
W. Gwinejsk.
Zat. Gwinejska
Niż. Gwinea
Nil Biały
J. Tsana
Pn. Somal
J. Albert
J. Alb. Edw.
Kenia
J. Wiktorya
G. Kilimandż.
Zanzibar
J. Tanganika
J. Bangw.
Niassa
Zambezi
Cieś. Mozambicka
Madagaskar
J. Ngami
Kalahari
Limpopo
Oranje
Vaal
Kapsztad
Prz. Iglasty

AZYA.

MORZE LODOWATE PÓŁNOCNE
OCEAN INDYJSKI
OCEAN WIELKI
Pr. Czeluskin
Ob
Jenisej
Lena
Niż Syberyjska
G. Uralskie
Niż Turańska
Aralo-Kaspijska
Bałk.
G. Tian.
Kaukaz
M. CZARNE
Konst.
Anat.
Ar. Wyż. Iranu
G. Hindukusz
Kuen Lun
Wyż. Tybetańska
Himalaje
Niż. Indyjskie
Dekan
Zat. Beng.
Wsch. Chiny
Chiny
Mandżuria
Amur
M. OCHOCK.
Japonia
W. Japońskie
M. Wsch. Chińskie
M. Pd. Chińskie
Filipińskie
Wsch. Indyjskie
Pr. Buru
Zwrotnik Raka
Równik
ARABIA
Suez
Perska
M. CZERWONE
Cies. Bab. Mand.
Indochiny
Mekong
Brahmaputra
Irawadi
Lena
Amur
Jenisej
Ob
Syr. Darja
Amu Darja
Tygrys
Eufrat
Jordan
Nil
Mekka
Meroe
Aden
Kair
Jerozolima
Damaszek
Bagdad
Teheran
Kabul
Delhi
Kalkuta
Bombaj
Madras
Kolombo
Singapur
Hongkong
Kanton
Pekin
Nankin
Tokio
Osaka
Nagasaki
Manila
Batawia
Sydney
Melbourne
Nowa Zelandya
Pr. Dobrej Nadziei
Madagaskar
Zanzibar
Mozambik
Kongo
Niger
Senegal
Gwinea
Sahara
Atlas
Gibraltar
Ceuta
Tanger
Algier
Tunis
Trypolis
Bengazi
Aleksandrya
Port Said
Kair
Suez
Jerozolima
Damaszek
Bagdad
Teheran
Kabul
Delhi
Kalkuta
Bombaj
Madras
Kolombo
Singapur
Hongkong
Kanton
Pekin
Nankin
Tokio
Osaka
Nagasaki
Manila
Batawia
Sydney
Melbourne
Nowa Zelandya
Pr. Dobrej Nadziei
Madagaskar
Zanzibar
Mozambik
Kongo
Niger
Senegal
Gwinea
Sahara
Atlas
Gibraltar
Ceuta
Tanger
Algier
Tunis
Trypolis
Bengazi
Aleksandrya
Port Said

EUROPA.

MORZE LODOWATE PÓŁNOCNE
Prz. Nordkap
Islandja
OCEAN ATLANTYCKI
M. PÓŁNOC.
Archip. Wyspo
Brytańs.
La Manche
Zat. Biskajs.
Niz. Zach. Europ.
Niz. Wsch. Europejska
Góry Uralskie
M. BIAŁE
Dźwina Półn.
Peczora
Dźwina Zach.
Wołga
Wisła
Odra
Elba
Ren
Sekw.
Loara
Dunaj
Karpaty
Dniepr
Dniestr
Dunaj
Bałk.
Kaukaz
M. KASPIJSKIE
M. CZARNE
M. ADRYATYCK.
Apeniny
M. TYRREŃS.
Sycylia
M. EGIEJS.
Zat. Lionska
Pireń.
Ebro
Prz. L. Roka
Cieś. Gibr.
Prz. Taryfa
MORZE ŚRÓDZIEMNE

PÓŁWYSEP BAŁKAŃSKI.

PÓŁWYSEP APENIŃSKI.

PÓŁWYSEP PIRENEJSKI

WYSPY BRYTAŃSKIE.

POŁWYSEP SKANDYNAWSKI.

ALPY, GÓRY ŚREDNIE NIEMIECKIE I NIZINA NIEMIECKA.

KARPATY I NIZINA WĘGIERSKA.

FRANCYA.

12
14
16
18
20
22
24
26
28
30
50
48
46
44
42
OCEAN ATLANTYCKI
Kanał La Manche
Cieś. Calais
Calais
Lille
Ardeny
Ren
Men
Cherb.
Hawr
R. Sekwana
Marna
W. PARYŻ
Brest
Orl.
Wogezy
Ren
J. Boden
Loara
Nant.
Cote d'Or
Saona
Jura
Genewa
M. Bl.
Lyon
Wyż.
Żyronda
Dordogne
Owernii
Bordeaux
Zat. Biskajska
Garonna
Alp. Zachod.
Po
Z. Genueńska
Serenny
Rodan
Tuluza
Zat. Liońska
Mars.
Pireneje
W. Korsyka
M. ŚRÓDZIEMNE

CESARSTWO ROSYJSKIE.

GUBERNIE KRÓLESTWA POLSKIEGO.

EUROPA WSCHODNIA.

WYŻSZA SZKOŁA
PEDAGOGICZNA W KIELCACH
BIBLIOTEKA
090597

Biblioteka WSP Kielce
0166753

Odznaczone na Wystawach „DYPLOMEM

WYDAWN

MICHAŁA ARCTA

Książki dla m

Złota książeczka młodzieży. Dzien
kiem. W oprawie .

Anczyc Wł. L. Zwierzęta m
z 4-ma kolor. obrazkami. V

D'Hervilly E. Przygody chłop
wiadanie dla młodzieży. Z
W oprawie ozdobnej w płót — 50

Ellis E. S. Przez ogień i prze
Z 4-ma rycinami. W oprawie — 75

Green B. Brat ociemniały. Powieść dla młodzieży. Uwieńczo
na konkursie wysoką nagrodą 1,500 dolar. Z rycin. w opr. kart. — 60

Marrené W. Kazio. Powieść dla młodzieży. Z 5-ma rycinami.
W oprawie kartonowej 1 20
W ozdobnej oprawie w płótno angielskie 1 70

Méaulle F. Robinson napowietrzny. Powieść dla młodzieży.
Z 4-ma rycinami. w oprawie kartonowej . . . . — 90

Normand C. Szmaragd Inkasów. Powieść dla młodzieży. Z 4
rycinami. W oprawie kartonowej . . . . . — 90

Popławski J. Ciekawe opowiadania z życia obcych ludów,
z 12 podwójnemi tablicami kolorowemi i 12 drzeworytami
typów ludów. W pięknej chromolitografowanej oprawie . 1 80

Podania o starożytnych Półbogach i Bohaterach Greków i Rrzymian. Z 12 chromolitogr. rycinami i licznemi drzeworytami, w ozdobnej chromolitogr. oprawie 2

Przyborowski W. Atylla, Bicz Boży. Opowiadanie historyczne dla starszej młodzieży. Opracowane według dzieła J. Höckera. Z 6 rycinami, w oprawie kartonowej . . 1 35
W oprawie ozdobnej w płótno angielskie 1 80

Umiński Wł. Młody jeniec indyjski. Powieść dla młodzieży, osnuta na tle życia myśliwskiego, z 4 rycinami kolor. W opr. 1 20
W ozdobnej oprawie w płótno angielskie 1 70

Pioruny i błyskawice. Pogadanki naukowe. Z 15 rycinami.
W oprawie kartonowej . . . . . — 80

Pole dyamentowe. Przygody dwóch przyjaciół. Opracowane podług książki E. Bartusa. Z 4 rycinami kolor. W opr. kart. 1 20
W oprawie ozdobnej w płótno angielskie 1 50

W kraju ludożerców oraz inne opowiadania. Z 6 rycinami.
W oprawie kartonowej . . . . . — 75

W pustyniach Australii. Przygody podróżników. Powieść dla młodzieży z 7-ma rycinami. W oprawie kartonowej . 1 20
W oprawie ozdobnej w płótno angielskie 1 70

Wędrowna wyspa i Przygody emigrantów w puszczy brazylijskiej. Dwie powieści dla młodzieży. Z 6-ma rycinami.
W oprawie kartonowej 1 20
W oprawie ozdobnej w płótno angielskie 1 70

Yonge K. Orla Skała. Powieść dla młodzieży. Z 4 rycinami.
W oprawie kartonowej 1 20
W ozdobnej oprawie w płótno angielskie 1 70